

Énlaka – Pécs
2008

**Tanulmányok
Énlaka történetéről
és kultúrájáról**

Tanulmányok Énlaka történetéről és kultúrájáról

A címlapon: Énlaka temploma a római castellumból nézve
A hátoldalon: Az énlaki templom 4C jelű kazettája (Visy Zs. felvételei)

Támogatók:
PannonPower ZRt. Pécs
Etéd Önkormányzata
Budapest V. Kerület Belváros Lipótvárosi Önkormányzat
Communitas Alapítvány
Maros Megyei Tanács
Maros Megyei Múzeum
Farkas László, Énlaka

Copyright: szerzők

Szerkesztő: Visy Zsolt
Segédszerkesztő: Szávai Márton
Grafikai tervezés: Kolozsvári Krisztián

Kiadó:
Pro Énlaka Alapítvány, Inlaceni/Énlaka, Románia
Pécsi Tudományegyetem Régészet Tanszék

Bornus Nyomda, Pécs

ISBN 978-963-642-264-6

I. kép: Jellegetes énlaki lakóház (Visy Zs. felvétele)

ELŐSZÓ

*In coelum gradib(us) virtutum maxima septem
Quat(t)uor ascendit spes bona quinq(ue) fides.
Spes Lunam Solemq(ue) fides contingit, Amoris
Scala vel ad summum pertinet usq(ue) polum.*

Hét az erény, és grádicsain megy az út föl az égbe,
Röpke remény negyedik, hit ötödik foka lesz.
Holdat eléri remény, a Napot meg a hit heve, fénye,
Am szeretet íve messze a pólusig ér.

(Az énlaki unitárius templom egyik kazettájában lévő verses felirat)

Énlaka egy a Székelyföld kis falvai sorában, hegyek árnyékában, völgyben megbújva, csúcsos tornyú templomával, körötte a fallal övezett cinteremmel, kőalapokon nyugvó, tapasztott boronaházaival, fafaragásos tornácaival, kanyargó útjaival. Hajnalban és este a vonuló csorda kolompjai csendülnek föl, időről-időre pedig a templom harangjai jelzik az idő múlását, adnak hírt istentiszteletről, temetésről. A rétek illatos virágokkal bódítják az arra járókat, a csendet csak madarak füttye töri meg.

Énlaka mégis más egy kicsit, különbözik a többi székely falutól. Félreeshető, nehezen megközelíthető helyen alapították az Árpád-korban a Firtos nyugati lejtőjén, ott, ahol már a római korban is jelentős település, Dacia keleti limesének egyik castelluma épült meg. Pusztította török, tatár, de ezeket mind túlélte, kiheverte, és életerejének a templom és falu újjáépítésével adta jelét. Kazettás mennyezetében olvasható egyebek mellett az először Orbán Balázs által leírt rovásírásos felirat, ami azóta különös rangra és jelentőségre emelte a falu unitárius templomát.

Énlaka a 19. században élte virágkorát, a 20. század elejére életerős, gazdag faluvá vált, ami még évtizedeken át élte a helybelieket. Iskola, kultúrház,

pezsgő társadalmi és kulturális élet jellemezte. Ez azonban már a múlté. Lakossága fokozatosan csökkent, mára már alig százötvenen lakják, ők is többnyire idősek. A fiatalok nagy része másutt keresi boldogulását, a rendszerváltás inkább elbizonytalanította őket, semmint megerősítette. A gazdák ugyan visszakapták földjeiket, de alig tudják megművelni. Más településekhez hasonlóan abban lehet és kell reménykedni, hogy az Európai Unióhoz való csatlakozás és az immár megnyílt fejlesztési források előbb-utóbb utat találnak ezekre az elzárt vidékekre, hogy útépítéssel, közműfejlesztéssel, a vállalkozások támogatásával ismét magukra találjanak, és Énlaka is megtalálja régi önmagát.

Részben ezt a célt szolgálta az a konferencia, amelyet Énlaka története és kultúrája témakörben kezdtem szervezni 2007 tavaszán, miután észrevettem, hogy milyen hatalmas méretű szellemi erő volt és van jelen a faluban, milyen népes tudós kör foglalkozott és foglalkozik Énlaka múltjával, kultúrájával. A felkérésnek szerencsére szinte mindenki örömmel eleget tudott tenni, és vállalkozott arra, hogy bemutassa eredményeit. A legtöbben meg is tudták tartani előadásukat, amelyre a Pro Énlaka Alapítvány megszervez-

1. kép: A konferencia résztvevői a castellum helyén

2. kép: A konferencia résztvevői és hallgatói. Baloldalt hátul Szőcs Lajos és Vofkori László

sében és lebonyolításában került sor. A konferencia sikerét mi sem mutatja jobban, hogy volt, amikor nyolcvanan voltak kíváncsiak az előadásokra. Külön öröm, hogy sok volt a helybeli, akik a vitákban is részt vettek (1-2. kép). A konferencia, amely talán csak az első, és nem az utolsó ilyen tudományos találkozó volt a faluban, remélhetőleg hozzájárul Énlaka jelenkori életének fellendítéséhez, felvirágoztatásához. A jelen kötet az elhangzott előadások nagyobb részének szerkesztett, részben kiegészített változatát tartalmazza. A kéziratok lezárásának ideje 2008. nyara volt.

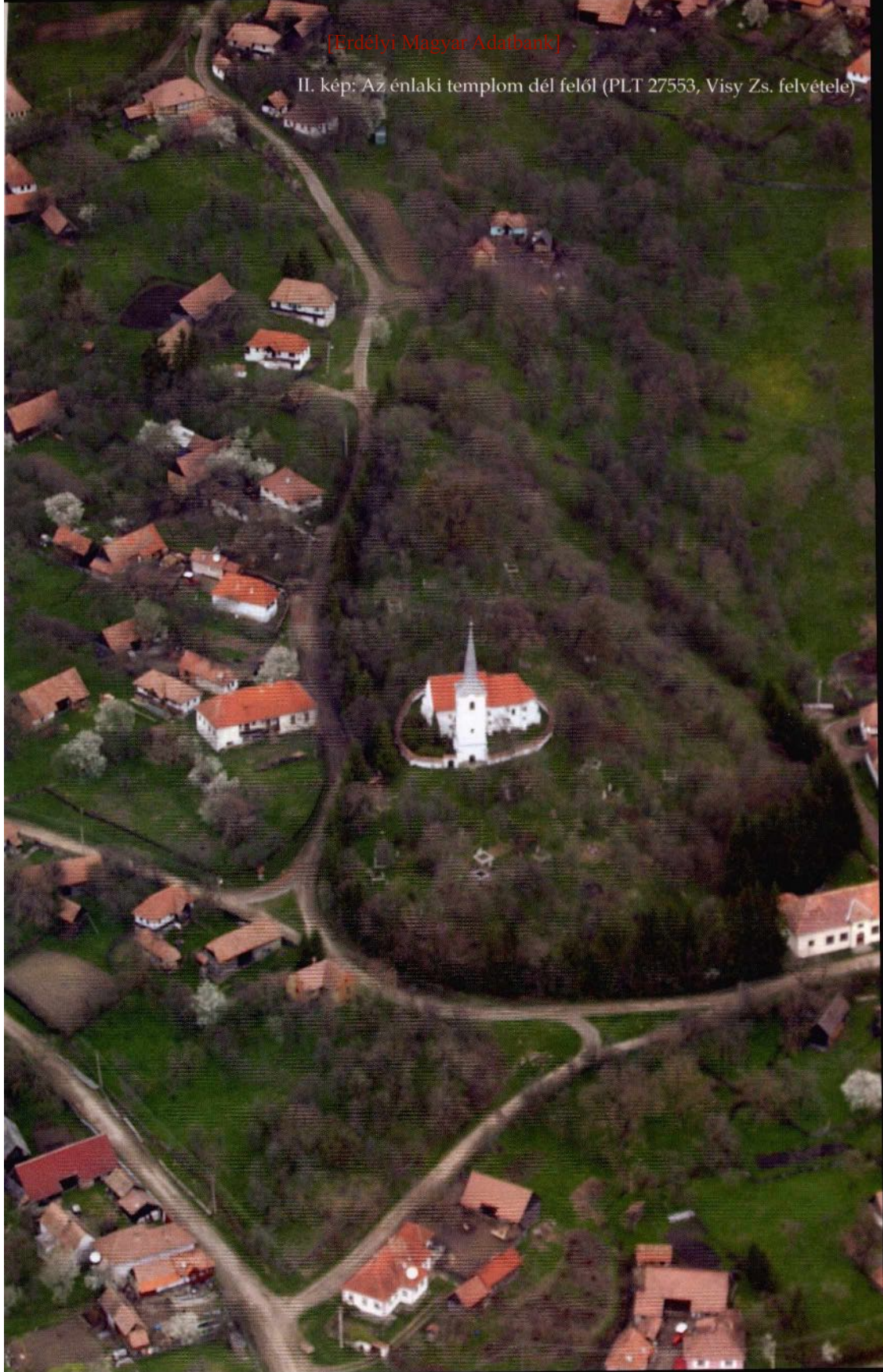
Köszönet illeti a Pro Énlaka Alapítványt mind a konferencia szervezésében nyújtott munkájáért, mind pedig azért, hogy felvállalta a jelen kötet megjelentetését. Külön köszönet illeti id. Száva Márton tanító urat, az alapítvány elnökét áldozatos munká-

jáért, és Dancs Lajos tiszteletes urat, hogy a templomot a konferencia rendelkezésére bocsátotta a megnyitón. Köszönet illeti a pécsi Pannon Power Holding Rt-t és Etéd önkormányzatát, amelyek anyagilag is hozzájárultak a konferencia megrendezéséhez. Száva Mártonnak mind a konferencia megrendezésében végzett fáradhatatlan buzgalmaért, mind pedig e kötet szerkesztésében végzett munkájáért kell köszönetet mondani. E sorok írójának sajnos szomorú kötelessége is van. A kötet szerkesztése közben jött a hír, hogy előbb Vofkori László, majd pedig Szőcs Lajos váratlanul elhunyt. Mindketten tanárok voltak a szó legnemesebb értelmében, kedvesen vidám, baráti és tudós alakjuk most is előttünk lebeg. A tanulmánykötetet, amelyben tanulmányaikkal szerepelnek, hadd ajánljuk az ő emlékezetüknek is.

Visy Zsolt

[Erdélyi Magyar Adatbank]

II. kép: Az énlaki templom dél felől (PLT 27553, Visy Zs. felvétele)

Dr. Szabó Árpád:

MIENK A FÖLD, DE CSAK SZERETETTEL TUDJUK MEGTARTANI

Az Erdélyi Unitárius Egyház nevében szeretettel köszöntöm az énlaki egyházközség vezetőit és híveit, az Énlaka Konferencia szervezőit, előadóit és résztvevőit. Úgy érzem, hogy a rendezők szándéka mögött nemcsak a faluról való ismereteink felsorakoztatása érhető tetten, hanem a Firtos alatti kis régió értékeinek a mai nemzedék tudatába emelése, de még inkább szívére helyezése, hogy mint drága örökséget megőrizze és továbbadja a következő nemzedékeknek.

Napjainkban egyre erőteljesebb az érdeklődés mind egyetemes, mind helyi szinten, veszélyeztetett Földünk megmentése és életfeltételeink jobbítása érdekében, mivel sok tekintetben, a huszonegyedik órában vagyunk. Ezért fontosnak tartom, hogy teológiai megközelítésben a földet, mint életterületünket még egyetemesebb, mondhatni transzcendens síkra emeljük, mivel az emberről és környezetéről beszélni csak a Teremtés összefüggésében tudunk, a teremtő és fenntartó Isten ajándékaként.

A kérdés tehát így hangzik: mit jelent nekünk ez a falu, amelyben élünk, és a föld, amely nemcsak a lábunk alatt futó utat adja, hanem mindennapi kenyérünket biztosítja, táplál, nevel, s majd magába fogad? Át tudjuk-e érezni, hogy milyen nagy felelősséget hordozunk Isten a gazdag ajándékával szemben? Úgy tűnik, hogy a miénk, mert apáinktól örököltük, de mégsem

visszük magunkkal, hanem tovább adjuk az utánunk jövőknek, mert csak a felelős szeretetnek ebben a láncában érezhetjük meg az isteni ajándékozó szándékot. Minden születésben benne van az ígélet, és minden elmúlásban a számonkérés.

Ezért az Ígélet Földjének története, sokkal inkább használható kérdésünk szempontjából, mint az Éden Kert elbeszélése, mivel az Ígélet olyan isteni ajándék, amelyet egy elesett nép kap. Ennél az oknál fogva az adás problematikusabb, míg a kapás feltételesebb és nehezebb. A történet helyes értelmezése sok nehézséget rejt magába, mivel az izraelita törzsek, bár tudatában voltak az Ígélet földje isteni adományának, mégis erőszakkal foglalták el azt, az ott lakóktól. Így az „isteni rendelkezések” is, amelyeknek megfelelően cselekedtek, úgy hangzanak, mint ésszerűsítő magyarázatai az eseményeket kísérő nacionalista agresszió és fosztogatás különböző részleteinek. Lehetetlen nem azonosítani a történet mozzanatait, más népek ún. Honfoglaló elbeszéléseiben található történetekkel és módszerekkel. Az izraeliták az ők sajátos sors értelmezésük tanítása szerint cselekedtek, amely kizárt minden humánus állapotot ellenfeleikkel szemben. Volt azonban mégis valami, ami megkülönböztette az izraelita honfoglalást a hasonló harcok kegyetlenségétől, és pedig az a tény, hogy kidolgoztak egy etikai rendszert, amely valójában ellent-

mondott a harcoknak. Az Ígélet földje történetének nehéz, de egyben csodálatos vonása, hogy ez az elsődleges és folytatólagos sötét története az emberi telhetetlenségnek egy olyan fénysugár kíséretében jelenik meg, amely – valószínűtlenül és bizonytalanul bár –, még ma is elkísér bennünket. Ez a fény abból a gondolatból táplálkozik, hogy az Ígélet földje ajándék, nem szabad, vagy éppen megérdemelt, hanem szigorú feltételekhez kötött.

Ajándék ez, mivel az azt birtokló nép nem maga teremtette. Gondosan megfogalmazott figyelmeztetések és szemléltetések kísérik, mint ez is: „Ne gondolkodj tehát így: az én erőm és hatalmas kezem szerezte nekem ezt a gazdagságot! Hanem gondold arra, hogy Istened, az Úr ad neked erőt a gazdagság megszerzésére, hogy fennartsa szövetségét, amelyre esküt tett atyáidnak”.¹ Tehát az ajándék meghatározásában mélyen beágyazva találjuk a különleges figyelmeztetést a bálványimádás ellen, ami nagy ökológiai bűn, de politikai bűn is egyben. Az emberek nem istenek. Nem cselekedhetnek úgy, mint istenek, és nem igényelhetnek maguknak isteni tekintélyt. Ha így tesznek, rettenetes megtorlás következik. A figyelmeztetésben megtaláljuk a tulajdon gondolatának gyökerét. Nem szabad a világot úgy használnunk, mintha magunk teremtettük volna.

Az Ígélet földje nem állandó ajándék, habár „adott”, de csak egy bizonyos ideig, és ameddig megfelelőképpen használják. Egyértelmű a tétel, amelyet újra és újra ismételnék, hogy „Íme, az Úré, a te Istenedé az ég és az egeknek egei, a föld és minden rajta levő”.² Nem a tulajdonjog adott, hanem egyfajta

bérlet, a lakhatás és a használat joga: „A földet senki se adja el véglegesen, mert enyém a föld, ti csak jövevények és zsellérek vagytok nálam”.³

Az Ígélet földjének „Az Úr, a te Istened viseli gondját,.... állandóan szemmel tartja azt Istened”.⁴ Ez a gondviselés magában foglalja a tulajdonba való visszahelyezést az igazi földbirtokos által, és a beteljesedését, nem lakóinak emberi hatalmában, hanem „az Úr dicsőségére, amely betölti az egész földet”.⁵ Ezt az ígéretet Pál a Római levélben így idézi fel: „a teremtett világ maga is meg fog szabadulni a romlandóság szolgaságából Isten gyermekeinek dicsőséges szabadságára”.⁶

És végül, az Ígélet földjét Isten nem jutalomként adta. Kezdetől fogva világosan mondja, hogy a választott nép nem érdemelte ki azt, mivel „keménynyakúak”, bűnösök és hűtlenek. Ilyen népek ez az ajándék csak, mint erkölcsi figyelmeztetés adható: ezelőtt elmulasztották, hogy kiérdemeljék, tehát ezután kell bizonyítaniuk, hogy érdemesek rá, azáltal, hogy megfelelő módon használják, vagy el kell hagyniuk örökre ezt a földet.

De hogyan kell biznyságát adniuk, hogy érdemesek?

1. Mindenekelőtt, hűségeseknek, hálásaknak és szerényeknek kell lenniük, és emlékezni arra, hogy a föld ajándék: „Ehetsz jóllakásig, és áldani fogod Istenedet, az Urat azért a jó földért, amelyet neked adott”.⁷

2. Jó szomszédként éljenek. Igazaknak, kedveseknek kell lenniük egymás-

¹ 5Móz 8,17-18

² 5Móz 10,14

³ 3Móz 25,23

⁴ 5Móz 11,12

⁵ 4Móz 14,21

⁶ Róm 8,21

⁷ 5Móz 8,10

sal, nagylelkű az idegennel szemben, becsületes a kereskedelemben. Ezek társadalmi erények, de kétségtelenül ökológiai és földműves vonatkozásaik is vannak. A földet úgy említik, mint örökséget, a birtokló közösséget pedig, mint amelyik nemcsak térben, hanem időben is létezik. Az ember szomszédságban él, nemcsak azokkal, akik ténylegesen a szomszédai, hanem a halottakkal is, akik az élőkre hagyományozták a földet; és a még megsem született nemzedékekkel, akiknek a most élők fogják majd tovább adni ezt a szent földet. Viszont mi nem vagyunk közvetlen kapcsolatban a következő nemzedékekkel. Az egyedüli „jósomszédi” (testvéri) megnyilvánulás részünkről, hogy megőrizzük örökségüket: gondot kell viselnünk, más egyéb mellett, a földre, még ha az nem is tulajdon, hanem örökség nekünk ma élőknek, amint örökség a jövő számára is.

3. Harmadszor, amit a föld mostani használóinak tenniük kell, hogy érdemeknek bizonyuljanak, és takarékosok legyenek. Az Ígélet földjének a története sokat beszél erről, de az elbeszélés sajnos nagyon töredékes. Csak egy rövid szemléltető példa: „Ha útközben valamely fán vagy a földön madárfészket találsz, amelyben fiókák vagy tojások vannak, és az anya rajta ül a fiókákon vagy a tojásokon, ne vedd el az anyát a fiókákról. Az anyát okvetlenül ereszd el, és csak a fiókákat fogd meg, hogy jó dolgod legyen, és hosszú ideig élj!”⁸

Ez magától értetődően az ökológiai és mezőgazdasági fegyelem tökéletes paradigmája, amelyben az örökség gondolata kiemelkedő jelentőségű. A hajthatatlan törvény az, hogy a forrá-

sokat meg kell őrizni. Eszerint elveheted a fiatalt, de meg kell menteni a folytatást biztosító eredetet. A termést elfogyaszthatod, de meg kell menteni a magot, és megőrizni a föld termőerejét.

Amiről most itt beszélünk, gondosan kidolgozott értelmezése a szeretetnek. Az a felfogás érvényesül, magától értetődően itt, és kifejezetten az Újszövetségben, hogy a szeretet, természetéből adódóan, nem lehet válogató, – más szóval nem áll emberi ellenőrzés alatt. És azért nem lehet válogató, mert két ember, és egyáltalán két teremtmény között, ott áll mint kötés a Teremtés maga. A szeretet nem lehet csak emberi, zsidó, vagy szamaritánus. Ha egyszer elkezdődött, bárhol is legyen az, nem állhat meg, míg az egész teremtést magában nem foglalja, mivel minden teremtmény része az egésznek, amitől egyben a léte is függ. Ezért ellentmondásos „a szeresd felebarátodat, mint magadat” törvény, ha annak az örökségnek a megvetésével párosul, amelytől függ egész élete. Még egy személyhez kapcsolódó szeretetnek is csak úgy van értelme, ha a Teremtés szeretetét is magába foglalja, mintegy válaszként a Teremtő feltétel nélküli, mindent átölelő szeretetére.

Összegezeként, magunkra vonatkoztatva vonjunk le néhány nagyon fontos következtetést:

1. Ezt a földet Isten ajándékba adta nekünk, megígérte már a világteremtésekor, de nem azért, mintha már kiérdemeltük volna, hanem mert Isten szeretete lett nyilvánvalóvá benne és általa. Ez az ajándék nem állandó, hanem adott, ameddig megfelelőképpen használjuk.

2. Ezért hálásaknak és hűségesekeknek kell lennünk a földhöz és adójához, Istenhez. Gondoljunk mindig arra, hogy

⁸ 5Móz 22,6-7.

mennyire szeret minket Isten, amikor ilyen gazdagon megajándékozott. Legyünk szerények, a megajándékozottak alázatával közeledjünk a földhöz, ne önző kizsákmányolói legyünk kincseinek, hanem felelősségteljes gondozói, hogy megőrizzük termőerejét.

3. A teremtés részei vagyunk, érezzünk egymáshoz tartozásunkat. Élünk jó szomszédságban egymással, a növényekkel és állatokkal, a hegyekkel és folyókkal, és főként minden emberrel: közvetlen szomszédainkkal, falustársainkkal, nagylelkűek és megértők az idegenekkel szemben, becsületesek munkánkban és üzleti kapcsolatainkban.

A föld nemcsak ajándék, de örökség

is egyben, mert így kaptuk elődeinktől, akik a mi számunkra őrizték meg. Ne feledjük, hogy nemcsak térben, hanem időben is élünk, mi csak közvetítői vagyunk az isteni ajándéknak, s egyben szent örökségünknek az apáktól a fiakig és unokáig, a temetőkből porladóktól a még meg sem születettekig.

Abban reménykedem, hogy a gazdag ismeretanyag mellett, talán ez a szemlélet is segíteni fog Énlaka és környéke újra felfedezéséhez, megmentéséhez, s a mostani kilátástalannak tűnő jelenben jövőt álmodni és építeni ezen a kies tájon, a Firtos-lova lábainál. Bízunk abban, hogy „lehajtott fejjel nem alszik a Gondviselés”. Segítsen meg minket a mi egy igaz, élő Istenünk!⁹

⁹ Elhangzott az énlaki unitárius templomban, 2007. október 6-án, az „Énlaka története és kultúrája” című konferencia megnyitóján.

III. kép: Festett építési felirat 1668-ból: *D(eo) O(ptimo) M(aximo) S(oli) / Hocce templum per man(us) / noxias immaniu(m) Tartaroru(m) Anno 1661 in cineres re/dactum beneficio et pio erga Deum / zelo incolar(um) Jenlakensiu(m) et Martonosien(sium) in honorem uni veri dei / lacunare tectum arte pictoria in/signit A(nno) 1668 p(ictor) Geor(gius) Musnien(sis) / pastore existente Johanne Arkosi*, azaz: Az Egyetlen, Legjobb és Leghatalmasabb Istennek. E templomot, mely a kegyetlen tatárok kezei által 1661-ben elhamvadt, és amely az énlaki és martonosi lakosok jótéményéből és Isten iránti kegyes buzgóságából az egy igaz Isten tiszteletére kazettás mennyezettel fedetett be, a festészet mesterségével ékesítette Muzsnai György 1668-ban Árkosi János papsága idején. (Visy Zs. felvétele)

Szócs Lajos:

FEJEZETEK ÉNLAKA TÖRTÉNETÉBŐL

A Kis- és Nagyküllő mellékpatakeinak vízváltatóján déli irányban, egy völgykatlanban, a Firtos hegye alatt helyezkedik el Énlaka (Inläceni). A települést észak-déli irányban a Hegydomb nyúlványai szelik ketté. E főtengely déli oldalán a Pásztorház, Csemete-kert, Régi-temető, Templommező vagy Templom-domb és a Rétkapu vonalától nyugatra fekvő falurész neve Innenső-fél, míg a keletre eső falurészt Tülfélnek, vagy Túlszegnek nevezték régebben.

A múltban a falu ún. gyeplépcsővonalát, azaz belterülete határát négy vetéskapu őrizte, a Lencskapu, a Rétkapu, a Porgolátkapu és a Vaskapu. A falu belseje négy, mások szerint öt tízre osztódott: Lugos utca tíze, Rét tíze, Lencskapu tíze, Vár vagy Miklós utca tíze és a Hegy vagy Nagykö tíze. Az utcák neveinek egy része még a nemzeti települések történetét őrzi; így létezik Ádám, Bálint, Kerestély, Miklós és Szász utca, mind megannyi ősi családok nevei.

Közigazgatásilag a helység 1864-től Udvarhelyszék Etédi járásához tartozott, ma Hargita megye Etéd községének egyik faluja.

A falu határában már az ókorban is éltek embercsoportok. Bronzkori szerszámok, fegyverek tanúskodnak a Wietenberg-kultúrához tartozó lakosság jelenlétéről. Később Felső-Dácia peremvidékén, annak délkeleti hatá-

rán a mai Vár, Templom-mező, Palotakert környékén római *castellum*, telep és fürdő épült. A *castellum* a 2-3. században tagja volt annak az erődítésvonalnak, melyhez Énlakán kívül Mikháza, Sóvárád, Székelyudvarhely és Homoródszentpál közelében elterülő néhai erődítések tartoztak. Itt a *cohors IIII Hispanorum* állomásozott. Feladata minden bizonnyal a parajdi és szovátaí sóbányák, és az azokhoz vezető utak védelme volt.

A *castellum*, a *vicus* és a fürdő nyomai ma is felismerhetők a Vár és Palotakert nevű határrészekben. 271-ben Dacia feladásakor innen is kivonultak a rómaiak. A felhagyott település és a *castellum* pusztulásnak indult. Később az itt megtelepedő székelységről az első írásbeli adataink 1333-ból valók. A pápai dézsmajegyzékek ekkor a falu papját is említik: *Petrus sacerdos de Jandalaka*, majd 1334-ben: *sacerdos de Jandlaka*. A helységnek ekkor már temploma volt, amely valószínűleg a 12. században, az 1241-es tatárjárás előtt épült, amire a jelenlegi templomban meglelt egyes épületelemek töredékei is utalnak.

A szájhagyomány azt tartja, hogy sorrendben három nemzet bírta e helyet a magyarok bejöveteléig, mégpedig a dák, gót és avar. A székelyek *Jenő* ági nemzetsége harccal foglalta el a helységet. Az új település eredeti neve Jenőlaka volt. Erre utalnak a Firtos vára alatti Jenőné kocsija és Jenőné kertje

helynevek is. A település neve a 14-16. században Jenlaka a legtöbb írásos emlékekben.

A falu mai templomának egy kisebb része a 14-15. századból való, míg nagyobb része 1661 után épült; kőfallal van körülvéve, és uralja a falu északi részén elhúzódó kisebb magaslatot, az ún. Hegykeretet. Az 1950-es és 1976-os javítások alkalmával felszínre került kőmaradványok arra utalnak, hogy a Templom-dombon felépült első templom talán egy Iuppiter tiszteletére emelt kisebb római kori templom romjaira épült. Többek között előkerült itt két feliratos fogadalmi oltárkö is. A jelenlegi templom néhány töredékes kőve is jelzi, hogy a mai templom helyén már az 1241-es tatárjárást megelőző időkben is kőtemplom állott. Erre emlékeztet a szentély déli falába beépült indadíszítéses párkánytöredék, valamint a késő román kori kapubéllet is. Ennek a 12. század végén épült első középkori templomnak az alapfalait szintén feltárták a mai templomépület szentélyében. A tatárjáráskor e templom elpusztult; később a 14. században újra felépült gótikus stílusban, melyet a 16. század második felében újjáépítettek az énlakiak, Firtosváralja és Martonos falvak, mint filiák lakóival együtt.¹ 1567-ben a faluban 28 szabad székely porta volt, míg 1566-ban 6 lófő nevét említik Jijenlakáról.² Ugyancsak 1567-ben a fejedelem 28 jobbágyporta után adózik Jenlakáról.³ 1576-ban Udvarhelyszék főembereinek 50 dénáros adóösszeírásában Jenlaka 14 dénárral szerepel, mely a fejedelmet terheli.⁴

Az 1600-as években a falu unitárius hitre tér. 1625-ben már unitárius egyhá-

zi iskolája van a településnek.⁵ Ezidőtájt a falu lakossága már szinte teljességgel szabad lófő- vagy gyalogszékely. Így az 1602-es Básta-féle összeírás 16 lófő-, 20 gyalogszékely- és egy darabontcsaládöt tart nyilván.

A kuruc-labanc háborúk idején, 1704 őszén az erdélyi kuruc hadseregben, Pekri Lőrinc ezredében, Bíró Pál századában, 25 énlaki katonát jegyeznek fel, azon kívül megemlítenek három felmentettet, hat hiányzót, egy polgárt, két beteget, egy gyengeelméjűt és három Fogaras alatt hadban szolgálót.⁶ Ez a katonalétszám az akkori Énlaka aktív férfi-állományának nagy részét jelenthette.

1661-ben a templomot és a falut Ali basa seregével betört tatár csapat pusztította el. Ebből a templomból a mai épület északi falában egy szemöldökgyámos sekrestyeajtó és egy szentségtartó kőkerete és fülkéje maradt fenn. A mai templom 1976. évi javításakor a padlózat alatt egyenlőtlen vastagságú téglatörmelékkel, kődarabokkal és elszenesedett famaradványokkal kevert égett réteget találtak. Ez a tatárjáráskor felégetett templom lezuhant boltozatából és fatárgyainak elégetéséből származott.⁷ Orbán Balázs szerint a hagyomány arról is beszél, hogy a tatárok átvonultukkor nem bántották a falu lakóit, mivel egy tehetős Kerestély nevű székely gazda megvédte a tatár hadfiakat. Ám, ahogy elhagyták a falut, a tatárokat Alsó-cserében fegyveres székelyek támadták meg. Erre a tatárok visszatértek és bosszúból felgyújtották a falut és annak templomát.⁸ Más hagyomány azt tartja, hogy a környező falvak székelysége a Firtos

¹ Székely Oklevéltár, I., 1E9; Thorotzkai lvt. 19.

² Uo. II: 270.; illetve I: 200. p.

³ Uo. IV: 37. p.

⁴ Uo. IV: 40. p.

⁵ Énlaki Unitárius Egyház Levéltára

⁶ MAGYARI, 1994: 415. p.

⁷ MOLNÁR, 1977: 31-39. pp.

⁸ ORBÁN, 1868-1871. I: 124. p.

vára alján megütközött és szétverte a tatár sereget. Az elesettek sírdombjai sokáig látszottak. Ekkor halt hősi halált Énlakáról Kerestély István és Farczádi Mihály.

A tatárbetörés után hamarosan helyreállítják a templomot és 1668-ban Szász András és Muzsnai Dakó (vagy Jakó) György a templomnak kazettás mennyezetet készítettek. Az utóbbi rovásírásos emléket is hagyott maga után, melynek valószínű megfejtése: „Csak egy az Isten. Georgius Muzsnai Dakó (vagy Jakó)”. 1743-ban egyházi vizitációs jegyzőkönyv feljegyzi, hogy „a Templom kőkerítését és egyéb defectusokat Szent Mihály napján megépítik, az curator kezeseket ada”. Ezt a cinteremkapu 1745-ös 1753-as évszámai és a berendezés 1749-1770-es évszámai tanúsítják. Az 1785-ös úrbéri összeírás a következőket állítja a falu életéről és gazdasági helyzetéről: „Az atyáink is úgy szolgáltak, mint én szolgálok Földes Uramot Jobágyi szolgálatról való Contractust lenni nem hallottam. Én Kádár Mihály Uram Jobágya kezi munkával minden heten két Napot, ökörrrel egy Napot szolgálom étel adással. Szolgálom helye közel vagyok. Csak két részre forgando Határainkban Szántó földeink soványok inkább tiszta Buzát termők 4 v. 6 ökörrrel lehet azokat művelni és mint egy negyedik része jobbszaka, a többi nem egyebet csak Zabot termők, melyek állandók. Kaszalo helyeink kövesek, szakadozottak, melyeket csak egyszer használunk – melynek Holdja 4 Másani Nyomo Szenát terem. Közébe való Városunk utazásra tart öt órát. Közönséges Marha legelő helyünk Határunkon vagyok. Hatarunk egyik fordulóban Marha itató helyünk inkább vagyok, a egyikben kevés. Épületre és Tüzre való fánk erdeinken tanálat. Szőlőt termő helyek hozzánk 24 orat tarto helyeken vadnak. Néhánykor Erdeink

Makkot teremnek magunk Sertéssei legeltetésekre Deznát Földes Uramnak nem fizetek. Magunk lak helyeink körül ritkán gyümölcsünk, vagy kerti veteményünk is terem magunk házaink szükségére. Nádas helyünk nintsen. A Parajdi Só bánya jövet menet tart 6 orat. Semmi Mesterséget nem folytatunk. Hajos viz nállunk nintsen. A' Boros helyek hozzánk 24 Orat tarto földnyire vadnak. Sem Mész, sem Szén hatarainkon nem égettik. Semmi közönséges jövedelme falunknak nintsen. Lisztelő Malmaink Határunkban nintsen 4 orat tarto helyre járunk Malomba. Mi nem vagyunk egy egész Ház helyes Gazda ki légyen, mivel az nállunk edig szokásban nem volt, kinek több kinek keveseb vagyon künn valoja hanem az mind az előt Szanto és kaszalo helyeink fel méretettek azon Tabellakból ki tetzik mindennek szanto és kaszalo helyei. Az mely Mérés Határunkon mely egy Hold földet tanál, azon mertekü földben nem lehet többet 6 veka Buzánál vetni, kaszaloinkis csak egyszer kaszallhatnak. Ezen nemes Varmegyében nem volt szokásban hogy Kilentzedet vagy egyéb adozast FöldesUramnak a Jobagyok adjanak. Ezen mi falunkban pusztá helyek nintsenek. Ezen Falunkban levő Jobbagyot örökösnek tuggy lenni. Die 1a Mensis 7. A. 1785”. Ebből az összeírásból kitűnik, hogy a falu lakossága egy jobbágycsalád kivételével szabad székely. 1784-ben a falu lakossága 431 lelket számlál és 96 házban lakik. Az 1820-as Cziráky-féle összeírás Énlakán hat egytelkes nemesi családot, 74 szabad székely, 3 jobbágy és két zsellércsaládot számlál össze.

A falu lakosainak az 1848-49-es forradalomban való részvételéről aránylag keveset tudunk. A kiegyezés utáni időkben a falu gazdasági és közösségi élete fellendül. 1871-ben művelődési egylet alakul, 1897-ben könyvtár és színjátszó csoport is létesül. A falu kö-

zösségét főként az 1956 utáni kollektivizálás bontja meg, és rombolja szét a hagyományos életvitelét. A fiatalok elvándorolnak, a lakosság elöregedik, csak a település ősi képe marad, a lakóinak száma az I. világháború előtti létszámhoz viszonyítva majdnem 40%-kal csökkent. A mai lakosság összlétszáma 1995-ben kb. 250 fő. Ez a létszám is főként idős, nyugdíjas emberekből tevődik össze, akik már nem képesek megművelni a visszaadott földeket, szinte kizárólag önellátásra rendezkednek be. A szántóföldek nagy része kaszálóvá alakul, de a hasznosításuk így is részleges. Az átlagéletkor 61 év. Jellemző a falu elöregedésére, hogy az utóbbi három évben (1992-94) 32 embert temettek, és mindössze három újszülöttet kereszteltek.

A faluban otthonmaradt lakosság túlnyomó többsége önellátó földműves és állattartó gazda. A település képe megtartotta régi vonásait. Taglalt épület elrendezés szabálytalan tömbtelkeken, lazán szórt keresztcsűrös udvari berendezkedés (lakóház, csűrőpajta, szénatároló, sütő, árnyékalja, azaz fászín, disznópajta) jellemzi a telkeket. Egyes telekcsoportok kerteket zárnak közre, melyeken gyalogösvények haladnak át. A házak szobái félemeletnyi magasan helyezkednek el, az alagsorban termésköböl pincék sorakoznak. Régebb minden portán gémeskút volt, ma inkább kerekeskút van. 1990-től a faluban vízvezeték is létesült.

A család- és helynevekről

A névanyag gyűjtését az 1959-1963 években végeztem el, amit Bíró Zita tanárnő egészített ki. A történeti névanyagot gyűjtötte, a jelenkorit kiegészítette és térképre helyezte Janitsek Jenő.

Fontosabb adatközlőink: Bíró Gábor, Koronka Ferenc Kovács, Kerestély Mihály és Kerestély Dániel, Fülöp Domokos, Demeter János erdész, Bíró János.

Az énlaki gyűjtés eredménye:

- 37 élő családnév
- 101 kihalt családnév
- 79 belterületi helynév
- 255 külterületi helynév.

Családneveink mai, két vagy több elemű formájukban alig múltak félezer évesek. Magában a fogalom megnevezésében – családnév vagy vezetéknev – sincs teljes egyetértés a nyelvészek között.

A Nyelvművelő kézikönyv I. kötet 402. old. szerint „Vannak olyan nyelvművelők, akik szerint csak a vezetéknev kifejezés használata magyaros, mert a családnév német tükörszó, a Familienname fordítása.

A családnév szó azonban a magyarban is kialakulhatott, összetétel típusa nem idegenszerű. „... A magyar családnév szükségképpen megelőzi (bevezeti) az egyéni nevet (kereszt vagy utónevet). Családneve pedig bármilyen nemzetiségű embernek lehet.

Úgy vélem, szükséges néhány szót ejteni mai családneveink kialakulásának történetéről is. Ebben segítségünkre lehet Pataki József tanulmánya a Hargita Kalendárium 1976-os számából:

„A hosszabb ideig nemzeti szervezeten élő székelyek helyhez kötődésük idején még csak egy elemű nevet viseltek: Akadás, Péter, Mikó... Ez természetes, hisz a korai középkor folyamán és később is, amikor a nemek és ágak szilárd keretbe fogták az egyén életét, és kétségtelenné tették rokoni kapcsolatait, hovatartozását, az egy elemű név is elegendő volt a személy megjelölésére. Később a hűbéri viszonyok megszilár-

dulásával, főleg a 14. század folyamán, az osztálytagozódás egyre hangsúlyozottabbá vált, és ezzel párhuzamosan kezdtek fellazulni a nemzeti kötelékek is. A helyhez-kötődéskor még közösen megművelt szántóföld ekkor már „nyilanként” előbb rövid, majd egyre hosszabb időre egy-egy család használatába került. Ez a körülmény vezetett el az úgynevezett „örökbirtok” kialakulásához. A föld-magántulajdonnak az utódokra való biztonságos átörökítése pedig szükségessé tette az örökös minél pontosabb meghatározását. Ezt hatékonyan elősegítette a kételemű név. Kialakulásának folyamatát a Székely Oklevéltár köteteiben közreadott forrásokból bárki nyomon követheti.”

Az olyan névforma, mint a latin oklevelekben olvasható *Blasius filius Michaelis* (Mihály fia Balázs), vagy a XV. század elején már a latin szövegekben is magyarul feltűnő *Demeter fya Istwan*, kétségtelenül hozzájárult az egyén pontosabb meghatározásához. Ugyanezt a célt szolgálta a név mellett a helység megjelölése: *Petrus de Kyzd*. Hasonlóképpen *Monos Korondi* a Sárospataki Collegium évkönyvébe jegyzett diák neve. Ez a szokás főleg a feudális uralkodó osztálynál figyelhető meg, és elsősorban a birtokra vonatkozó tulajdonjogot juttatta kifejezésre.

A társadalom differenciálódásával a számbelileg gyarapodó kézművességnek és a nagy létszámú parasztságnak is mindinkább szüksége volt körülhatároltabb megjelölőkre. Emellett a hadkötelezettség, valamint a fokozatosan szerveződő közigazgatás igényei szintén sietteték a másodlagos névelem kialakulását. Ez jelölhetett valamely szembetűnő külső vagy belső tulajdonságot (*balog, sánta, nagy, bátor, kicsi*), foglalkozást és tisztséget (*kovács, varga, szűcs, bíró, hadnagy, darabont*),

gyakran pedig etnikai eredetet (szász, tatár, oláh, kozák, török). A közösség adta megkülönböztető nevet az egyének akarva, nem akarva, kénytelenek voltak viselni, elismerni, még ha gúnynév volt is. A másodlagos név, mint az úgynevezett keresztnév jelzője - a finnugor jelzős szerkezetek szabálya szerint - a keresztnév elé került (*Balog János, Kovács István, Sánta György*).

Az írásbeliségnek a 15. századdal meginduló kiszélesedése, valamint a városok fokozatosan megnövekvő szerepe meggyorsította a kételemű név elterjedését. A kételemű név előbb az uralkodó osztály körében alakult ki, a parasztság és a városi lakosság később kezdte használni, de a 16. század elején a kétnevűség e társadalmi csoportoknál is általánossá vált, az egyelemű név ettől kezdve már csak szórványosan fordul elő.

Udvarhely-szék XVI. század utolsó negyedéből fennmaradt törvénykezési iratanyaga arra utal, hogy jöllehet a faluközösség tagjai kivétel nélkül kételemű nevet viselnek, a vezetéknevét még nem vált minden esetben öröklődővé. Előfordul nemzedékek rendjén, hogy a fiú az apa keresztnévét használja vezetéknevként. Egy leszármazási tábla szemléletes képet nyújt az említettek rokonsági viszonyáról és vezetéknevük alakulásáról. (1. táblázat)

Társadalmi jelentőségüknél fogva megkülönböztetett figyelmet érdemelnek a zsellérek (*inquilini*) családnevei, valamint az egyes székek határain túli területekről származóké (*advena, extranei*) és a szolgáké (*servi*), vagyis három olyan csoporté, amelyek együttesen a székelyföldi társadalom számottevő hányadát alkotják a 17. század elején. A két utóbbi csoport szinte kivétel nélkül, de a zsellérek tekintélyes része is már

nevével utal származási helyére, s így bizonyos lehetőséget kínál a székekben végbemenő társadalmi és demográfiai változások nyomon követésére.

A nyolc székely székben 1614-ben készült összeírás húszezernél több családnévet őrzött meg számunkra, mely értékes adatokkal szolgál nemcsak a nevek világát kutató szakembereknek, hanem mindazoknak, akiket érdekel nevük kialakulása és későbbi fejlődésének útja.

Családnév-gyűjtésünk egyik fontos forrását éppen ez az összeírás képezi. Családnév-gyűjtésünknel nagyobb jelentőséget tulajdonítunk a helynév-anyag összegyűjtésének.

A régi helynevek, családnévek és ragadványnevek felbecsülhetetlen forrásai a nyelvtudománynak, néprajznak, helytörténetnek, gazdaságtörténetnek stb.

Ilyen gyűjtésre biztatjuk minden olyan település értelmiségét, a téma iránti érdeklődőket, ahol ez a gyűjtés még nem történt meg.

Énlaki vonatkozású levéltári gyűjtésünk eredményeit a következő felsorolás összegzi (255 név-variáns):

- Akasztófa (83 előfordulás)
- Alsó vész (89)
- Ambrusok malma (84)

- Aszaló szere (1859-i oklevél)
- Aszalvány (90) 1859-ben Aszalván,
- Baglyas (93) 1864-ben
- Baknyúzó (alsó): (1817-i oklevél) alsó Baknyúzóba'
- Bálint János malma (96)
- Bárány gyepű (97)
- Bika gödre (106)
- Bíró Elek malma (107)
- Bíró Ferenc malma (1939-től nem működik) (108)
- Borostyános árka (111) 1785-ből
- Burustyán
- Csegéd (113) 1859-i oklevél
- Csókás (119)
- Kócé,
- Nyúlgyepű
- Deszkás ág (123)
- Eklézsia erdeje
- Első tömlec erőse (128)
- Fehér szakadály alja (134)
- Fődös (142)
- Főhágó (143)
- Föső vész (149)
- Gagyás kút (154)
- Görnye (156)
- Kalandos
- Karjus (177)
- Kaskosár (200) 1859-ben „berbécsek”
- Kükényes (205)
- Macskalik tetején 1810-ben
- Ökörtilalmos (252)
- Sóhordó bércé (279)

1. GENERÁCIÓ	2. GENERÁCIÓ	3. GENERÁCIÓ	4. GENERÁCIÓ
ANTAL	Antal Miklós	Miklós Mihály	Mihály Gergely
		Miklós Tamás	
	Antal Lőrincz	Lőrinczi János	
		Lőrinczi Máté	
		Lőrinczi Benedek	
		Lőrinczi Imre	

1. táblázat

- Szédölgő (288)
- Tömlec (303)
- Vasvágás (323)
- Vész (325)
- Zádok-Vész árka (334)

Énlaka belterületére utaló nevek (79 név-variáns):

- Ádám utca (1)
- Ádám utca vége (2)
- Bálint utca (4)
- Bálint utca higgya (5)
- Falu útja (1817-ben)
- Gáspár utca (17)
- Hegy utca (21)
- Kerestély utca (30)
- Lugos ucca tize (37)
- Martonos uttya (40)
- Miklós ucca (42) 1819-ből
- Miklós ucca tíze
- Nagykő út (50)
- Nagykő utca (49) 1864-ben
- Porgolát kapu
- Szász ucca (63)
- Szász ucca tíze (64)
- Templom mezeje
- Török ucca (71)
- Vár ucca (77) 1864-ből: „a vár alatt”
- Vár ucca tíze (78)
- Váralja úttya (74)

Ezek a helynevek elfelejtett szavakat, érdekes szokásokat, foglalkozásokat, gazdálkodási módokat magyarázhatnak meg nekünk; bizonyíthatnak, esetleg cáfolhatnak eddigi föltevéseket, melyekre nincsenek írott feljegyzések.

Az egyes tájak, vidékek helyneveiből fontos tanulságok meríthetők az illető vidékek területére vonatkozóan. Például a sok szláv helynév Erdélyben megannyi részrehajlatlan tanúja annak, hogy a szláv lakosság volt az, melyet innen a magyarok szorítottak ki.

A helynevek legközönségesebb forrása az illető helynek a természeti mi-

volta, helyzete, termékei stb. Erre jó példát nyújtanak Felsőszófalva helynevei: Akasztófa, Aszalás, Bagoly-domb, Barlang-nyak, Békás, Borzás, Csere, Farkasdomb, Fenyőaszalás, Fűrész-domb, Halas, Kapitány, Kenderes, Kodáros, Kőrises, Leshegy, Likaspatak, Nyírdomb, Nyugvókövek, Omlás, Parajdi aszalása, Rakodó mező, Sasfészek, Sebe mezeje, Sórét, Szikonyás, Szilvaskert, Tamáskő, Tarcsafalvi mező, Vacogatás, Vészes, Vészköze, Zsidó úttya.

Egyes helynevek, kivált a jelentéke-nyebb helyek nevei évszázadokon, sőt évezredekken át is megmaradnak, mások ellenben idővel eltűnnek, újaknak engedik át a tért, vagy - ami még közönségesebb - annyira elváltoznak, különösen, ha más nép ajkára kerülnek, hogy eredeti formájukat csak régi történeti kútfők segítségével lehet megállapítani. A régi és új nevek összegyűjtése nagyon sok szempontból kívánatos. Utolsó éveit éljük annak a lehetőségnek, hogy az idősebb nemzedéktől megismerhessük a régi helyneveket, mondákat, legendákat, ősi hagyományokat. Ezzel a megismételhetetlen alkalommal élnünk kell!

Az elmúlt 40-50 év alatt, különösen a kollektivizált helységek helynév-anyagának ismerete kezdett feledésbe menni, sok esetben pedig hiányosnak és pontatlannak mondható a fiatalabb generációknál. Ez volt gyűjtőmunkánk fő indítéka. Az 1989-es fordulat után, a termőföldek és erdők magántulajdonjogának visszaállítása után újból szükséges, szinte nélkülözhetetlen a pontos helynév-ismeret.

Ilyen gyűjtésre biztatjuk minden olyan település értelmiségét, a téma iránti érdeklődőket, ahol ez a gyűjtés még nem történt meg.

Énlaka népe tisztelte és megbecsül-

te falu szülöttjét; Fülöp Gergely énlaki versfaragó 1925. szept. 13-ára, a szoboravatás napjára „Egy síremlék leleplezésére” c. versében tisztelettel és őszinte hálával köszönte meg Patakfalvi Zsigmond tanító fáradságos-áldozatos munkáját, melyet szülőfalujáért tett.

Erdély összes turulmadaras emlék-

művei közül egyedülálló az énlaki. Nemcsak azért, mert agyagból készült, nemcsak azért, mert a legkorábbiak egyike, mert özvegyasszonyok kezdeményezésére készült, hanem azért is, mert ennek tetején a turul nem áll, nem szárnyal, hanem élettelenül (lelőve) fekszik a sziklaszirten.

Irodalomjegyzék:

KÖPECZI B. [főszerk.]

Erdély rövid története. I. kötet. Budapest: Akadémiai Kiadó.

MAGYARI A.

1994. *Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege.* (hn.)

MOLNÁR I.

1994. Helytörténeti adalékok a székelykeresztúri egyházkör ekléziáinak ismertetéséhez. In: *Keresztény Magvető.* (100. évf.) 1.sz (Kolozsvár)

ORBÁN B.

1868-1871. *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból.* I. kötet (Udvarhelyszék) Pest: Ráth Mór Bizománya

SZABÓ K. [szerk.]

1872-1876. *Székely Oklevéltár.* 1-2. kötet. Kolozsvár: Magyar Történelmi Társulat Kolozsvári Bizottsága

1890-1895. *Székely Oklevéltár.* 3-4. kötet. Kolozsvár: Székely Történelmi Pályadíj-Alapra Felügyelő Bizottság

SZÁDECZKY L [szerk.]

1896-1895. *Székely Oklevéltár.* 5-6. kötet. Kolozsvár: Székely Történelmi Pályadíj-Alapra Felügyelő Bizottság

IV. kép: Feliratos tábla a rovásírásos tábla mellett, az orgona takarásában: *Domus mea domus orationis, vos autem fecistis eam speluncam latronum*, azaz: Az én házam az imádság háza, ti pedig rablók barlangjává tettétek azt – Márk 11.17. (Visy Zs. felvétele)

Dancs Lajos:

AZ ÉNLAKI EGYHÁZKÖZSÉG

A település

Énlaka az Erdélyi medence keleti peremén, a Székelyföld középső részén, az 1062 méter magas Firtos hegy nyugati lábánál, a Kis- és Nagy-Küküllő vízkörének választóján, tengerszint felett 650 méter magasságban terül el. Énlaka nevének említése a Firtos hegy nélkül elképzelhetetlen, hisz múltja szorosan hozzá fűződik. Legendák sokasága él még ma is s szépíti a mostani jelent s teszi elviselhetőbbé a sorsot a kisebbségi lét szorításában.

Maga a falu csodálatos környezetben fekszik, s nem egyszer az az érzés születik meg a szemlélődőben, hogy ilyen lehetett az Édenkert is a teremtés hajnalán, amikor elhangzott a Hegy csúcsán az önmegnyugtató hangján: *Itt Én Lakom.*

A ma is élő hagyomány és székely emlékek szerint a falu neve a Jenő törzs nevéből ered.

A falu határában már az őskorban is éltek embercsoportok. Bronzkori szerszámok, fegyverek tanúskodnak a Wietenberg-kultúrához tartozó lakosság jelenlétéről.

Régészeti ásatások bizonyítják, hogy Énlaka azon a helyen fekszik, ahol a Krisztus utáni 3. század utolsó negyedéig a hajdani Római Birodalom védelmi rendszere itteni szakaszának egyik jelentős katonai tábora volt. Mellette római polgári település jött

létre, ezt bizonyítják a ma is meglévő, a római korból ránk maradt feliratos kövek. Udvarhelyszék legnagyobb és legjelentősebb katonai tábora a mostani falu keleti részén állott, mely a Sóvárád – Énlaka – Székelyudvarhely – Homoródszentpál limesen a biztonságos sószállítást is biztosította. Mellette a mostani Palotakertben a római fürdő és civil települések nyomait tárták fel az 1950-es években végzett régészeti ásatások. A Várnak nevezett dűlőben, ahol a castellum is állott, nagyon sok római kori emlék került napvilágra. Szájhagyomány is őriz egy pár történetet. Az '50-es évek ásatásainak a dokumentációja a Molnár István Múzeumban található.

271-ben, mikor is a rómaiak feladták Dacia területét, innen is kivonultak. A felhagyott település és castellum pusztulásnak indult. A dák, gót, avarok után a székelyek harc árán foglalták el a területet. A Jenő törzsről elnevezett helység a történelem folyamán a legtöbbször a Jenlaka néven fordul elő a történelmi dokumentumokban.

A templom

A mai Énlaka településének időbeli kezdetét pontosan nem ismerjük, de annyi bizonyos, hogy az 1332-1333 pápai tizedjegyzékben már mint jelentős egyházi központ, önálló egyházmegye

szerepel. Ismerjük a szolgálatot teljesítő lelkész nevét is: Petrus Sc de Jandalaka. A helységnek akkor már volt temploma, amely valószínűleg a 12. században épült. Erre utalnak a jelenlegi templom falaiba beépített, mintásan kifaragott kövek. Egy 1976-ban végzett ásítás során a templom területén korábbi falak is előkerültek.

Három falu népe, Énlaka, Firtosvár-alja és Firtosmartonos népe építette az Árpád-kori templomot az 1241-es tatárjárás előtt (2. kép). Az 1976-os nagyjavítás alkalmával felszínre kerülő kőmaradványok és a falba beépített két feliratos római fogadalmi oltárkő is ennek ékes bizonyítéka (3. kép). A templom a tatárjáráskor több mint bizonyos, hogy megsemmisült. A 14. században épült a második templom, melyet a haranglábbal együtt 1661-ben égettek fel a II. Rákóczi György fejedelem megdölgöndolatlan lengyel hadjárata nyomán Erdélybe betörő tatárok (4-5. kép). Az 1661-es Ali basa vezette tatárbetörés szörnyű emlékét még ma is örzi a székelység, a szájhagyomány. Eszerint a faluba beérkező tatár előörs csapatnak egy kán vezette támadását - de hadd idézzek a falu szülöttjének, Biró Izsák néhai unitárius lelkésznek a munkájából - „a falu igyekszik mérsékelni. A kán azonban tudta, hogy mi az ő kötelessége, s amikor lóra ültek, a falu legszebb lányát maga mellé ültette, hogy elvigye. Csakhogy a lánynak szeretője volt: Farcádi Pál. Mikor látta a legény a tatár készülődését, bevágatott az úgynevezett Alsócsere erdőbe és ott felmászott egy almafára, amelyet azóta tatár almafának hívott a nép. Mikor a kán az almafa irányába ért, agyonlötöte Farcádi. A legény futni kezdett. A hagyomány szerint a tatárok annyi nyílvesszőt löttek belé, hogy úgy állott rajta mint lúdon a toll. Fűvesút nevű határrészen

elest Farcádi... Visszafordult a tatár had Énlaka felé. A harangozó azonban látta a tatárok mozdulatát, mert éberon vigyáztak, és félreverte Énlaka híres harangjait, melynek szava Segesvárig eljutott. A tatár felgyújtotta Énlakát, templomát, haranglábbját telehordta szalmával, fával, és meggyújtotta. A faluban egyetlen ház maradt meg, a Kerestély György háza, aki rendezte a tatár lakomát. A félrevert harang szava azonban megtette a hatást. A székelyek otthon voltak és gyűlni kezdtek az öreg kapitány, Baloz irányítása mellett. Közrefogták a tatárokat, és neki szorították Firtos kősziklájának. Úgy levágták, hogy hírmondó sem maradt közülük.”

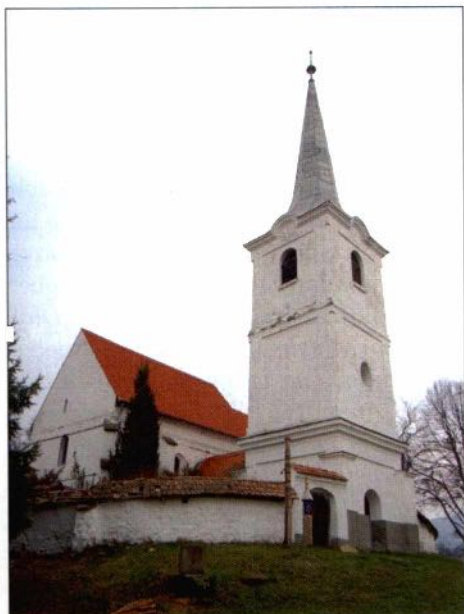
Cselebi történetíró ugyan nem említi az énlakai ütközetet, de a Firtoskút melletti „kicsi malomnál” még ma is látni a tatártemetőt s mellette a kősziklát, melyen a székely rovásírással írt emléket az 1930-as éveiben állítólag egy „pantallós úriember” kivesett. Csupán egy pár betűt lehet kiolvasni (6. kép).

Az 1976-77-ben végzett templomjavítás alkalmával kutatóárkot kellett ásni hosszanti és keresztirányban. Itt találtuk meg a szörnyű pusztítás nyomait. Tele van a templom alja összekaszabolt, megcsonkított csontvázakkal. A templomba bemenedült védtelen lakosságot a cintermet betörő tatárok kegyetlenül lemészárolták, és a templomot felgyújtották. A beomló boltíves mennyezet maga alá temetett mindent. 40-50 cm vastagságú égett törmelék alatt pihennek a tatárok áldozatai. Hogy hányan, senki sem tudja. Legyen békés a pihenésük.

Orbán Balázs szerint a hagyomány arról is beszél, hogy a tatárok átvonultakor nem bántották a falu lakóit, mivel egy tehetős Kerestély nevű székely gazda megvendégelte őket. De ahogy elhagyták a falut, az Alsócsere-

1. kép: Énlaka temploma és temetője (PLT 27552, Visy Zs. felvétele)

2. kép: A templom bejárata (Visy Zs. felvétele)

3. kép: A diadalívbe falazott római oltár (Visy Zs. felvétele)

4. kép: Gótikus ablak a templom szentélyén
(Visy Zs. felvétele)

5. kép: A feltárt sekrestyeajtó és szentségtartó keretei (Visy Zs. felvétele)

6. kép: Kőtömb az énlaki erdőben esetleges írásjegyekkel (Visy Zs. felvétele)

7. kép: A templombelső a kórusról (Visy Zs. felvétele)

ből fegyveres székelyek támadták meg őket. A tatárok segítséget kaptak, visszatértek a faluba, és felgyújtották a falu házeit és templomát.

Más hagyomány azt tartja, hogy a környező falvak székelysége a Firtosvára alján megütközött a tatárokkal, és szétverte őket. Az elesettek sírdombjai sokáig látszottak. Ekkor halt hősi halált Énlakáról Kerestély István és Farcádi Pál. A Farcád gödre ezt az emléket őrzi.

Mivel a templom boltíves mennyezetének a visszaállítása lehetetlenné vált, a füstös, égett templomfalakat kiegyenlítették, dupla gerendázattal látták el, és zsindey tetőzetet készítettek (7. kép). A gerendázatra 1668-ban Szász András asztalosmester kazettás

mennyezetet készített, amit Muzsnai György scholamester gyönyörű színekkel megfestett (8. kép). Sajnos a korábbi freskók teljesen megsemmisültek a tűz miatt. Muzsnai György az egyik kazetában hibátlan latin nyelvű szövegben megörökíti az 1661-es tatárvétsz. „*D(eo) O(ptimo) M(aximo) S(oli) / Hocce templum per man(us) / noxias immaniu(m) Tartaro(ru(m)) Anno 1661 in cineres re/dactum beneficio et pio erga Deum / zelo incolar(um) Jenlakens(ium) et Marto(nosien(sium)) in honorem uni veri dei / lacunare tectum arte pictoria in/signit A(nno) 1668 p(ictor) Geor(gius) Musnien(sis) / pastore existente Johanne Arkosi*”. Magyar megfelelője: „E templomot, mely a kegyetlen tatárok kezei által 1661-ben elhamvadt, és amely az énlaki és martonosi lakosok

8. kép: A festett famennezet (Visy Zs. felvétele)

jótéteményéből és Isten iránti kegyes buzgóságából az egy igaz Isten tiszteltetére kazettás mennyezettel fedetett be, a festészet mesterségével ékesítette Muzsnai György 1668-ban Árkosi János papsága idején.

Felbecsülhetetlen magyar kultúrtörténeti érték az orgona csúcánál levő, Muzsnai által írt székely rovásírásos emlék, amelyet Orbán Balázs fedezett fel a nagyvilág számára. *„Nevezetes és megbecsülhetetlen nemzeti kincs e felírat, mert az az oly sokak által kétségbe vont hun-szkhita írásnak ma létező egyedüli példánya, mely az egyoldalú tagadásnak minden útját bevágja. Bizonyítéka annak, hogy ezen ős még Ázsiából kihozott írásmodor a XVII. században mint felirati írsmodor annyira el volt terjedve, hogy az egyszerű falusi mesteremberek is ismerték.”*¹

A rovásírásos emlékek több megfej-

tése is van. Tulajdonképpen az utolsó szó képezi ma is vita tárgyát. Egy párat megemlítek a megfejtések közül:

Orbán Balázs: Csak egy az Isten Georgius Muzsnai.

Ferenzi István: Egy az Isten Georgius Muzsnai Dakó.

Csallány Dezső: Egy az Isten Georgius Muzsnai Diakon.

Barát Tibor: Egy az Isten Georgius Muzsnai deák.

Reméljük, hogy hamarosan eldől, kinek van igaza. Ez az értékén nem csorbít, hisz az az egyik legértékesebb magyar kultúrtörténeti emlék, ékes bizonyítéka annak, hogy saját kultúrát hoztunk magunkkal az öreg Európa szívébe és ezt a „hun szkhita írásmodort” még a 17. században nagyon is használtuk.

Néhány más táblán is olvasható felírat, az egyikken pedig Ádám és Éva látható a Paradicsomban.

¹ ORBÁN 1868: 124. p.

A templom keleti oldalán bekeretezve 1749-ből egy latin nyelvű irat található (9. kép):

*Auxiliante Deo
sedes in hoc Templo Unitariorum
Enlakensium
Mandante Viro Clarissimo nec non
Doctissimo Domino domino
Michaelē L SzentÁbrahámi
ecclesiarum ac scholarum Unitariorum
in Transilvania Dispersarum
Superintendente Vigilantissimo
tempore R d d Ptr M Sollymosi
senioris ecclesiar unitariarum
in Sed Sicul Keresztur exist-
(en)tium dignissimi Pa[...]
sel (vagy set) verbi Divini Ministrorum
R d Ioannis Tana de Bölöm[...]
rect. h. d. Georgii Barta
de Nagyajta per Curator[em]
fidelis[s]imum simulque(?) Ar-
tific[em] Ioannem Phülep
aedile[s?]d Geo(r)giu(m) Kelemen
Geor(gium) Biro
[opera sunt ecclesiae extracta]
anno Domini [1749?]*

„Isten segedelmével készültek a templomi székek a nagyhírű és nagytudományú Szentábrahámi L. Mihály meghagyásából, aki az akkoriban Erdélyben szétszórta létező unitárius ecclesiáknak és iskoláknak felügyelő püspöke volt. Tisztelendő Solymosi M. úr, a Székely Keresztur székben levő unitárius ecclesiáknak nagyérdemű esperese idejében. Elősegítői voltak az ecclesiának. Tisztelendő Tana János Bölönből, Rector h. d. Barta György Nagyajtáról. A leghűségesebb gondnok és egyben építész Fülep János úr által, Kelemen György úr, Biró György úr aedilesek által az ecclesia saját költségén készültek az ülőhelyek az Úrnak 1749 esztendejében.”

9. kép: A templom padjainak készítéséről szóló felirat 1749-ből (Visy Zs. felvétele)

A keleti karzaton a következő felírás olvasható (10. kép):

*Chorus hicce aedificatus est
Anno D. 1770 pio erga ecclesiam ductus
beneficio G. D. Pauli Fülöp in glori-
am et laudem unius Veri Dei et Filii
ejus Jesu Christi et rationem psalmo-
diastarum existente curatore Pau-
lo Fülöp aedilibus Michaelē Fülöp et
Petro Bálint per manus artificis
Gregorii Tot.*

Solt. CL. VI. Minden lélek dicsérje az Urat. Efes. 5.19 Tellyesedjete be Sz(ent)lélekkel szólván ti magatok között éneklések és isteni ditséretet által és lelki énekek által énekelvén és ditséretet mondván az Úrnak szivetekből.

„Ezen karzat készült az Úrnak 1770

10. kép: A kórus építési táblája 1770-ből (Visy Zs. felvétele)

11. kép: Az Úrasztala és felirata 1759-ből (Visy Zs. felvétele)

évében G. D. Fülöp Pálnak az ecclesia iránti kegyes jószántától vezetve az Egy Igaz Istennek és az ő Fiának Jézus Krisztusnak a dicsőségére és dicséretére és a zsoldárok útmutatása szerint Fülöp Pál kurátorsága alatt, Fülöp Mihály és a Bálint Péter felügyelősége idején Tót Gergely művész keze által.”

A szószék korona 1758-ból való.

Az Úrasztala 1759-ben készült (11. kép), és a következő írott szöveg található rajta: „E szent munkát tsinálta egy Istenét és Krisztusát szerető ember a kegyességnek munkája szerint az atya Istennek ditsőségére és szent fiának tiszteletére az Énlaki Unitária Ecclesiának 1759”. Valószínűnek látszik, hogy a szószékkoronát és az Úrasztalát ugyanazon mester készítette.

A templom körüli kőfal 1745-ben épült. A hátsó kijárat kiskapun latinul ez áll: *Aedificatum per meo Johannes Fülöp de Jenlaka 1745.*

Az orgona 1848-ban készült Segesváron. Készítették a szász orgonakészítő mesterek.

A férfiak bejárati ajtaján az 1737 évszám látható. Festett írásos ajtó.

A torony 1830-32-ben épült és két harang van elhelyezve benne. A kisebbik 1796-ban készült Rettegen (12. kép). Az első világháború ideje alatt elvitt nagyharang helyébe az egyházközség 1925-ben új harangot öntetett.

A templom szentélyi részén az 1976-os javítás alkalmával megtaláltuk a valamikori katolikus templom sekrestye bejáratát és szentségtartóját. A szentélyi rész mennyezete sötétkék színű kazettás mennyezet, melyen egy ovális alakú kazettában ez olvasható: *Renováltatott 1828-ba Ambrus Mihály curátorságába.* (13. kép)

A papiszék 1855-ben készült „Fülöp Mihály gondnokságában”.

Székelyföld egyik leghíresebb temp-

loma az énlaki unitárius templom. Fehér egyszerűségében tiszta áhítatot keltő, és sokunk vallomása szerint meg tudja imádkoztatni az ide betérőket. Megőrzése, állandó vigyázása nemcsak az énlaki közösség, hanem minden magyarnak becsületbeli ügye.

Mint műemlék a 3272. számot viseli. Több alkalommal történtek nagyobb javítások, mint 1901-ben, 1961-ben, 1976-77-ben, 1981-ben. 1986-ban a kazettás mennyezetet szuvasodást megállító vegyszeres kezeléssel láttuk el, mely úgy tűnt, hogy megállította a szüveszélyt, de sajnos csak egy időre. Újból legégetőbb gondunk a kazettás mennyezetre való ráfigyelés, mely nemcsak egyházi, hanem állami érdek is kell legyen. Várjuk a szakembereket, a műemlékbizottságot és a jóakarató támogatókat.

Az Énlakán szolgáló Unitárius lelkészek névtára

Az 1568-ba, Tordán az Erdélyi Országgyűlésen hivatalosan is elismert unitárius vallás az egész Székelyföldön elterjedt és nagy népszerűségnek örvendett. A legelső között unitárius hitre tért Énlaka végig megőrizte magyar vallását. Ismerjük a szolgálatot végző unitárius lelkészeket, akik minden időben és minden körülmények között becsülettel szolgálták a közösséget, a népet, az egyházat és a nemzetet. A lelkészek lajstroma a következő:

- Uzoni Fosztó Márton 1622-től. (1618-tól 1622-ig Ilyefalván szolgált. Abban az időben Ilyefalva is unitárius volt).
- Bányai János 1625-ben
- Sámuel Pap prédikátor 1635-ben
- Adámosi János 1661-ben
- Árkosi János 1668-ban. Neve a

12. kép: A templom régi harangja 1796-ból (Visy Zs. felvétele)

13. kép: A szentély kazettás mennyezetének renoválását megörökítő tábla 1828-ból (Visy Zs. felvétele)

templom mennyezetén is olvasható. Árkosi Jánost 1654-ben szentelték pappá, 1669-ben Szentmihályon lelkész.

- Hévízi István 1571-től 1672-ig
- Hegyi Pál 1672-től
- Nusnai Mózes 1693-tól
- Dobay János 1700
- Pákey Mihály 1701
- Dobay Mihály 1702
- Homoródszentmártoni Kovács János 1703-1707, illetve 1701-1702 években Firtosváralján volt lelkész.
- Ujfalvi Ferenc 1708-1709
- Sepsiszentkirályi Sükösd Tamás 1710-1719
- Arkosi Mihály András 1720-1725
- Bölöni Kisgyörgy Dániel 1736-1730
- Homoródszentmártoni Kovács Sámuel 1731-1737
- Homoródkarácsonyfalvi Veres András 1737-1743
- Árkosi Ferenc 1743-1744
- Homoródmási Borbély András 1745-1746
- Bölöni Tana János 1747 júl. 10-től 1750-ig
- Ádámosi György 1750-1763
- Ürmösi György alias Bakó de bölön 1763-1768
- Sepsikőröspataki Kis Mihály 1769-1786
- Gálfalvi Kis Pál 1787-1819. - 85 éves korában lemondott. Énlakán szolgált 32 évet, ebből mint esperes 19 évet.
- Jánosfalvi László Márton 1819-1836
- Böződi Vas Pál 1837-1872. (Kerekkertben van a sírja)
- Böződi Radó Mózes 1872-1878. (Sírja a temetőben)
- Györfi Ferenc 1878-1891
- Kozma Dimény 1901-1912. (Sírja a Kerekkertben)
- Bencédi Pap Zsigmond 1913-1953
- Török Áron 1954-1971
- Dancs Lajos 1972-től napjainkig.

Az Énlaki Iskola

A templom és az iskola elválaszthatatlan egymástól. Egyházunk már kezdetben felismerte az iskolák jövő nemzedéket biztosító és nevelő feladatát.

Az iskoláról a legrégebbi adat az 1607-es évből származik, Rákóczi Zsigmond fejedelem idejéből, amikor is Kenyeres Márton homoródmási születésű scholamester nemeslevelet kapott. Kenyeres Márton a fejedelem jegyzője is volt. Ma is élnek leszármazottai Homoródmáson.

A következő adat az iskolára vonatkozóan 1625-ből való, amikor is Radnóti György scholamester és Bányai János prédikátor birtokot cserélnek. Ekkor kerül az iskola a mai helyére. Azelőtt a mai papilak helyén vagy a kerekkertben volt.

A mostan is álló, de nagyon gyenge állapotban való iskola padjaiból sok értékes ember került ki. Széles körű tanítók, lelkészeknek köszönhető, kik lelkiismeretes munkásságukkal maradandót alkottak a rábizottak életében.

A tanítók nevei:

- 1607 Kenyeres Márton Homoródmási
- 1625 Radnóti György scholamester és Bányai János prédikátor
- 1668-ban Muzsnai György
- 1671 Uzoni István scholamester
- 1678 Kendi Péter scholamester
- 1701 Michael Dobay
- 1703-1707 Johannes Kovács
- 1707-1709 Franciscus Ijfalvi
- 1710-19 Thomas Sükösd
- 1720-25 Andreas Michael
- 1726-30 Daniel Bölöni
- 1731-35 Sámuel Kovács
- 1736-42 Andreas Veres
- 1743-44 Franciscus Arkosi
- 1745-46 Andreas Borbély

- 1747-50 Johannes Tana
- 1751-63 Georgius Adamosi
- 1764-1768 Dominicus Hegyi és Michael Kis
- 1769-1819 Gálfalvi Pál igazgató
- 1819-1830 Zoltán István
- 1830-41 Dimén Ferenc
- 1841-1849 Dimén Dániel
- 1850-1880 Bartha Zsigmond
- 1880-81 Györfi Ferenc
- 1881-1924 Nagy Ferenc
- 1924-44 Zsakó Gyula
- 1944-1949 Petres Albert

Eddig tart az unitárius kántortanítók névsora. Petres Albert még végezte az énekvezéri teendőket.

- 1949-1955 Pap Zoltán
- 1955-1958 Incefi András
- 1958-1991 Szávai Márton
- 1991-Szávai Piroska

Az iskola az egyházközség patronálása mellett működik egészen az új tanügyi reformig. 1912-ben a 453/1912 E.K.T. értesítése nyomán, mivel a szigorú követelményeket nem tudta teljesíteni az egyházközség, megtörténtek az első lépések az iskolának állami tulajdonba való áthelyezéséről.

1916 május 7-én az iskolát ingó és ingatlan vagyonával együtt 25 korona és 174 fillér értéken állami tulajdonba helyezik. Az iskolát az egyházközség a következő kikötésekkel adta át az államnak: „köteles az állam csak unitárius tanítókat helyezni. Az unitárius tanítók közül egy okvetlenül kántorunk lesz, és pedig akit az egyházközség ilyenek megválaszt. A jelenkori tanítói lakás csakis a mindenkori kántornak lehet tovább lakása. Az iskolát állami tulajdonba helyezük mindaddig, míg azon magyar tannyelvű állami elemi iskolát tart fenn.”

A tanügyi reform után az iskola teljesen az állam fennhatósága alá tartozik. Az ötvenes években bentlakással is rendelkező I-VIII osztályos iskolaként működött tizenkét tanerővel, ma az I-IV osztályokba alig 5 gyermek tanul. Az iskola léte a gyerekek hiánya miatt nagy veszélyben van.

Az egyházközség akarata visszazerezni egyházi tulajdonba az iskolát, és megtalálni a módját, hogy az összeomlástól megmeneküljön. Várjuk a megértő parlamenti döntést, hogy javaink visszakerüljenek jogos tulajdonosaikhoz.

A lélekszám alakulása

A Székely Oklevéltárban találtam a legrégebbi adatot a település lélekszámaival kapcsolatosan. 1556-ban 6 lófő családot említenek az iratok. 1567-ben a fejedelem 28 jobbágyporta után adózik. Az Udvarhely és Keresztúr széki nemesek, lófők és szabad székelyek névsorában 1601-ben a következőket olvashatjuk: 15 lófő, 20 zabados, 2 darabont. Érdemesnek találom a neveket is felsorolni:

- Patalfalvi Gergely lófő
- Semlyén György lófő
- Demeter István lófő
- Vas Péter lófő
- Semlyén Gergela lófő
- Vas István lófő
- Mihály Balázs lófő
- Antal György lófő
- Vészi István zabados
- Filep András zabados
- Tamás András zabados
- Nagy Márton darabont
- Szász Tamás zabados
- Vas Ferenc zabados
- András Mihály zabados

- Vas Mihály zabados
- Györfi Máté zabados
- Jánossi Péter zabados
- Vas Görgey darabont
- Lénárt Balázs zabados
- Vészi Gergely zabados
- Bálint Tamás zabados
- Inczig Imre zabados
- Jánosi István zabados
- Inczig György zabados
- Benedek János zabados
- Mihály Pál zabados
- Kerestély Mihály zabados
- Nagy Balázs lófő
- Balázsy István lófő
- Lőrinczi János lófő
- Miklós János lófő
- Antal György lófő
- Mihály Balázs lófő
- Józsa Albert lófő
- Filep István zabados
- Inczig András zabados.

1704-ben a kuruc seregben Biró Pál századában 25 énlaki katonát jegyeznek.

Az 1720-21 évi adóztatást szolgáló nyilvántartó 59 háztartást jegyez: 2 nemes, 46 szabad és 1 jobbágy, 10 más. Ha öttel szorozzuk, akkor a lélekszám kb. 300.

1784-ben 96 lakóházban 94 család, 431 lélek él a következő nemek szerinti megoszlásban:

- férfi: 218
- nő: 216.

1801-ben 452 lelket számlálnak a Generális Vizitáció alkalmával „Házi Tseléd és eözvegy Gazdasszonyok No 131. Életben levő Gazdák feleségei No. 104. Fiumagzatok No. 135. Leány magzatok No. 92. Minden lelkek száma 462.”

Egy évszázad múlva, az 1900-as évi népszámlálás idejére a lakosság 233 fővel gyarapodva elérte a legnagyobb, 695. lélekszámot.

1930-ban a lélekszám 590, tehát 100-zal kevesebb.

1972-ben, amikor átvettem az egyházközséget, a lélekszám 462.

1986-ban a lélekszám 259, a következő megoszlásban: I-VI évesek száma 6; VII-XIV évesek száma 8; XV-XXV évesek száma 28; XXVI-L évesek száma: 28; LI-LXX-ig 59; LXX éven felüliek száma 60. Az átlag életkor több mint 61 év.

2000-ben a lélekszám 227.

Az utóbbi 20 esztendőben a keresztelesek és az elhalálozások terén a következőket állapíthatjuk meg: megkereszteltünk 51-et, melyből 21 fiú és 30 leány.

Temettünk 142 személyt, melyből 76 férfi és 66 nő.

A falut a legnagyobb veszteség az 1661-es tatárbetöréskor érthette. Ebből az időből származó két tömegsír is találtunk, az egyiket az asszonyok bejárati ajtója felől bent a cinteremben, míg a másikat a toronnyal szemben. Ugyanakkor, amint már említettem, a templom alja is tele van csontvázakkal.

Hogy az 1848-49-es szabadságharcban hányan estek el, sajnos nem tudjuk. De a hálás utókor megörökítette azon hősi halottainknak neveit, akik az I. világháborúban elesetek. Összesen 28 legény és családapa. Olyan család is van, ahol apa két fiával lett a háború áldozata.

A II. világháborúban 4-en estek el.

1950 április 11-e szomorú nap az énlakiak emlékezetében. Az éjszaka leple alatt törtek a békés álmát alvó falura a fegyveres rendőrök, és két kulák ifjú édesapát hurcoltak el. A falu észrevette, és a harangszóra összegyűlve szekerekkel indultak Székelyudvarhely felé, hogy visszaköveteljék az „elvtársaktól” és a szekus hóhéroktól az ártatlan fiatalokat. A

kulákoknak kinevezettek büne csak az volt, hogy becsületes munkával művelték földjeiket, s a közösség teherhordozásában példamutatóan elől jártak. Nehéz munkával évszázadokon át összegyűjtött javaikat nem prédálták el, hanem megtartották és gyarapították, szemben azokkal, akik a züllés és duhajkodás semmittevő, „elvtársias” életét éltek.

A falusi feleiket visszakerő énlakiakat a Szejké fürdőnél katonákkal vették körül, és közülük több mint 24-et egy esztendőn át vizsgálati fogságban tartva hurcolták egyik kommunista börtöntől a másikig. Ez alatt az idő alatt az itthon maradottak állandó megfigyelés mellett éltek. Aki tehetett, elhagyta a falut.

A legnagyobb érvágás a kollektivizálás volt. Az utolsó pillanatban erőszakolták rá az emberekre az önkéntesség sztanioljába csomagolva a rendtartó székely falusi életmódot szétromboló, a székely embertől nagyon messze álló kommunista életmódot. Szétverték a valamikori szép falusi gazdálkodó életmódot, s a föld nélkül maradt embereket rabszolgasorsba kényszerítették. A materializmus észtoppító kapszuláival bombázták az ateista propagandisták a megfélemlített faluközösséget. Egyház nélküli keresztelések, temetések módozatait dolgozták ki, de csak saját magukat gúnyolták ki azok, akik teljesen kiszolgálták a legnagyobb rosszat, amely földönfutóvá tette és elűzte gyufáskatolyás tömblakások felé a falusi emberek százezreit. Énlakán is csak azok maradtak, akik már koruknál fogva nagyon iderögződtek. Dacolva a falurombolás rémjével a megmaradt 200 fős közösség sziszifuszi küzdelmet folytat megmaradásáért. Csak most érezzük a jézusi üzenet megtartó erejét: „Mindent megpróbáljatok, és ami jó, azt megtartsátok”

Vallásos élet, szellemi és művelődési élet

A vallásos, szellemi és művelődési életet egymástól elszakítani nem lehetett, és nem lehet ma sem. Ilyen próbálkozások ugyan történtek, de sikertelenek voltak, hisz az énlaki ember lelke át van itatódva a tiszta, szép, nemes vallásos érzésekkel s a lelkész és tanító közösen művelte a lelki és szellemi magvetést.

1866-ban történik az első próbálkozás az ifjúsági Egylet megalakítására. Ez a meglevő jegyzőkönyv szerint 1871-ben meg is történt. Már az elindulás pillanataiban adományt tesznek az iskolának. Az Ifjúsági Egyletben gyönyörű szép élet folyik. Nevelés, oktatás a fő cél. Lefektetett szabályok szerint tanító, lelkész irányításával szindarabokat tanulnak, továbbképző tanfolyamokat szerveznek, és jaj annak, aki vét az egylet szabályai ellen. Egy életre megbélyegzi magát s még öreg korban is emlékeznek rá.

A Dávid Ferenc nevét viselő Ifjúsági Egylet az egyleti atyák felügyelete mellett végzi tevékenységét.

1897-ben könyvtárat alapítanak, s a szindarabos bálók jövedelmeit könyvek vásárlására fordítják. Raffai Gáspár könyvtárát is az egyletnek adományozza. Sajnos a könyvtár többször megsemmisült hol különböző politikai okokból, hol emberi mulasztásból. Legutóbb az 1980-as években, mikor a több ezer kötetes könyvtár egyik napról a másikra odalett. És erről hallgatni kell! A hívekben, az emberekben az olvasáshozomj megvan. Éppen ennek érdekében 1990-ben a falutalálkozó alkalmával felhívást intéztem a megjelentekhez, és az Unitárius Nőszövetség kezelésébe helyeztük a ma már másfélezer kötetet számláló könyvtárt.

A Dávid Ferenc Ifjúsági Egylet

működését a kommunista rendszer felfüggesztette, de ahogy eljött a megfelelő történelmi idő, újraalakult és működik, ha kevés létszámmal is.

Kiemelendő a Nőszövetség reménykeltő működése. A téli esteiken összegyűlnek s meghatározott időpontokban előadásokat hallgatnak, színdarabot tanulnak március 8. vagy március 15. ünnepére. A Nőszövetség kezeli a közös edényeket.

A faluban az Egylet kerete között fúvószenekar is működött, de az egyletből való kiválása után pár évtizedre megszűnt. Ma már csak az emléke él a nosztalgikus lelkekben.

Régi hagyomány a szilveszteri mulatság. Erre az alkalomra az ifjak tanulták és tanulják ma is a színdarabot, és az egész falu népe együtt van a művelődési házban, s együtt búcsúztatják az őszentődöt és köszöntik az új évet. A legnagyobb terror idején a lelkész egy pár alkalommal nem gyakorolhatta a hagyománynak megfelelően a szolgálátát, de ma már minden a normális kerékvágásban folyik.

A hagyományok megőrzése terén ma is élen jár Énlaka. Él a húsvéti szokás, a csoportos öntözés, él a pünkösdi koszorú készítés sőt még papucsvirág is kerül néha a lányok kezébe. Itt szeretném megemlíteni, hogy Énlaka ma is a legendák földje, hisz nagyon sok rege, mítosz, legenda fűződik hozzá.

Már maga a neve is csodálatos lelki bölcsőben alakult ki: A tündérr király a Firtos hegyéről letekintve így szólt az osztozásra váró gyerekeihez: Itt Énlakon. Így lett Énlaka. Majd lennebb intve szólott újra: E Mart Honos. Lett Martonos. A nagyobbik fiának mondta E Tied és lett Etéd. A nyugtalan gyerekére nézett e szavak kíséretével: Szollok ma neked is, Lett Szolokma! Közben gyereke így kért az apjától: Aggy, ha

tudsz, és lett Atyha. Majd a várakozó gyermekét így nyújtatta meg: E kismod a tiéd és lett a helység neve Küsmöd.

Egy másik legenda a Fehér ló legendája, mikor a firtosi tündérlányba szerelmes lett az egyik vitéz ifjú. A tiltás ellenére lopva találkozott ifjak és meggyeztek, hogy az éjszaka leple alatt megszöknek. A szökés nem sikerült, leestek a sziklán, és a fehér ló alakja örökre beleégetődött a sziklába. Ma a legjobb időjárásjelző egész Nyárad mentéig.

Likas kő legendája: A tartódi gonosz és a firtosi jó tündérek testvérek voltak. A Tartód várában lakók megirigyelték a firtosi tündérek szép várát és elhátározták, hogy éjszaka ellopják a Vár egyik alapkövét. Repítették Korond felé a hatalmas követ, de eljött az éjfé, megszólalt a kakas, odalett a gonosz tündérek ereje s leejtették a likas követ. Ma is látható Korond pataka mellett jobbra az oldalban.

Jenőné kocsija. A rege szerint a Firtos várában lakó Jenőné istentelen rosszal szövetkezett gonosz asszony volt. Egyszer kikocsizván kocsisa mondta: Ha Isten megsegít, mindjárt otthon leszünk. Mire a gonosz Jenőné így válaszolt: „akár segél, akár nem, de megérkezünk”. Alig ejtette ki e szavakat, mely istenkáromlás, maga és a kocsija is kővé merevedett. Az élénk fantáziájú ember ma is láthatja a kocsi alakú sziklacsoportot.

Egy történetet szeretnék még leírni: Hogyan fejeződött be Énlakán a katolikus hitre való visszatérés. Az ellenreformáció ideje alatt a katolikusok előjogokat élveztek. A Firtos tetejére a minorita rend költözött, és a barátok naponta bejártak a faluba élelmet szerezni. Mindenki ismerte a jámbor lelkeket, akik koldulás közben ijesztgették az emberek. A kutakba Festék-árkából

piros színű földet tettek, s a csodálkozó embereket azzal fenyegették, hogy a víz is vérré változik, ha nem térnek vissza az egyetlen igaz üdvözítő hitre. Egy alkalommal az unitárius lelkész fiához látogatába jött egy teológus barátja. Ők éjjel a falu házai között kószálva elfogtak egy ördögöt. Bevitték a papilak pincéjébe, és másnap, vasárnap az istentiszteleten a lelkész felkérte a híveket, hogy maradjanak vissza azok akik ördögöt akarnak látni. Amikor kijöttek a templom elejébe, a két papjelölt felvezette a bivalybőrű ördögöt. Levették fejről a barátnak a szarvas álarcot, mire a nép felujjongott: Hát ez a kolduló barát! Soha többé nem volt ördögjárás Énlakán, s a kutak vize is tisztán maradt.

Az egyházközösség gondnokai és pénztárosai 1910-től napjainkig

Mielőtt a felsorolásnak nekikezdenék, megjegyzem, hogy az egyházközösségekben régi hagyomány, hogy három évenként új gondnokot és pénztárnokot választ az egyházközösség. Mindig a legalkalmasabb egyházközösségi tagot jelölik ezekre a tisztségekre. Én is a 28 esztendő alatt a 10 gondnokkal dolgozom. (1. táblázat)

Zárószó

Az 1989-es fordulat után a kezdeti reménység fellángolása egyre kisebb, alig szunnyadó szikrává csenevészedett. Ez az élet minden területére érvényes megállapítás, de különösen a gazdasági életre. A 19-es földtörvény alkalmazása sok viszályt okozott a falu lakói között. Egyesek kihasználva az alkalmat, a zavarosban való halászást, maguknak

a föld legjavát kimérték, míg a nagy többség és főleg az öregebbje még ma is várja, hogy visszajuttassák jogos tulajdonát. Ez vonatkozik az erdőkre is. Egyházközösségi szinten is csak erről beszélhetünk. Nincs birtoklevél senkinek, nincs a jogos tulajdonba való visszahelezés. A kéréseket időben felterjesztettük, de csak annyival maradtunk.

A falu lakosságának megélhetési forrása az állattenyésztésből ered, de nincs a tejtermelőknek érdekvédelmi szervezete, mely jogos panaszait orvoslóná.

A településnek testvérkapcsolatai vannak külföldi helységekkel, így még a falurombolás idejéből komoly testvérkapcsolatot alakítottunk ki az angliai Bodenheim helységgel, akik komoly anyagi támogatást ígértek. Alapítványt hoztunk létre Pro Énlaka néven, és 2001-ben az ígéretek szerint a faluturizmus, a gyümölcészet és a mezőgazdaság gépekkel való fejlesztésére, valamint a szociális szolgáltatás beindítására 8000 fonttal segítettek.

Énlaka a Világörökség várakozási listájára kerülhet, s ezt Budapest V. kerületének köszönhetjük, akikkel testvérvárosi kapcsolatot létesítettünk. Ennek a kapcsolatnak a felelőse én vagyok. A Belvárosi önkormányzat minden évben 3.000.000 forint segélyt utal ki, mely összegből a tipikus székely portákat hozzuk rendbe szakemberek irányításával.

Budapest Lipótvárosával kölcsönös, minket megsegítő programot dolgoztunk ki: gyermekeinket már évek óta a Balatonon nyaraltathatjuk 2 héti, ruhasegélyeket hoztak, valamint gyógyszersegélyt is küldtek már egy pár alkalommal.

Jóvoltukból válhatott teljessé millenniumi ünnepségünk, mikor is a falutalálkozó alkalmával a főtisztelendő úr jelenlétében felavathattuk a Testvér-

ÉV:	GONDNOKOK:	PÉNZTÁRNOKOK:
1910-1911	Bálint Antal	Fülöp Jakab
1912-1914	Patakfalvi Ferenc	Fülöp Jakab
1915-1917	Pákfi Mihály	Kerestély Izsák
1918-1920	Biró János	Fülöp János ifj.
1921-1926	Ambrus Mihály	Jánosi János
1926-1927	Haffai János	Ambrus Mihály
1927-1929	Patakfalvi Izsák	Török Lajos
1930-1932	Patakfalvi Jakab	Fülöp Gergely
1933-1934	Kerestély Izsák	Biró Balázs
1934-1935	Fülöp Mihály	Biró Balázs
1936-1938	Jánosi János	Raffai Gáspár
1939-1941	Fülöp Gergely	Biró Márton ifj.
1942-1944	Bálint Sándor	Biró Dénes id.
1945-1947	Pálfi Mihály	Györfi Ferenc
1948-1950	Török János	Biró Márton
1951-1953	Török Lajos	Patakfalvi Albert
1954-1956	Török János	Márton Zsigmond
1957-1959	Raffai Gáspár	Barakfalvi Mihály id.
1960-1962	Márton Zsigmond id.	Pálfi Mihály
1963-1965	Fülöp Simon	Bálint Árpád
1966-1968	Biró Márton ifj.	Biró Ozsváth
1969-1971	Bálint Árpád	Biró Ozsváth
1972-1974	Mártón Sándor	Biró Dénes
1975-1977	Bálint Sándor	Szabó Albert
1978-1981	Biró Albert	Demeter Ákos
1982-1984	Demeter Ákos	Kerestély Dénes
1988-1990	Jánosi János	Bálint Géza
1991-1993	Biró Dénes	Török Mihály
1994-1996	Biró Ozsváth	Bálint János
1997-1999	Tamás Albert	Bálint Mihály
2000-2003	Biró Ozsváth	Kerestély Árpád
2003-2005	Kerestély Mihály	-

1. táblázat

zászlót és a magyar millenniumi keresztény zászlót.

Az egyházközségnek az amerikai Orlandó unitárius egyházközséggel volt testvérkapcsolata, és segítségükkel széppé tudtuk varázsolni és modernizálni a lelkészi lakást és a templom környékét.

Sokáig, évtizedeken át úgy tűnt, hogy beigazolódik Tamási Áronnak, a nagy székely írónak a mondása: „A Fehér ló hátán Énlaka fölött elaludt a Gondviselés”. De hála Istennek valami megmozdult, s az ébredő Gondviselés rajtunk tartja vigyázó tekintetét, s dédelgetett

reményeinket a segítségével valóra válthatjuk. Közös erőfeszítéseinkkel egyakaratan élve jövődőt formálhatunk gyermekeinknek, mint ahogy azt a kis tündérbert honalapítói is tettek. Olyan körülményeket kell teremtsünk, hogy gyermekeink, unokáink is otthon érezzék magukat, mert azért vagyunk e világon.

Isten áldása legyen az új évezredben Énlaka hittel, reménységgel és szeretettel induló gyermekeivel, hogy megtarthassuk vallásunkat, egyházszeretetünket, magyarságunkat, vagyis igazi emberségünket!

Irodalomjegyzék:

ORBÁN B.

1868-1871. *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*. I. kötet (Udvarhelyszék) Pest: Ráth Mór Bizománya.

MOLNÁR I.

1994. Helytörténeti adalékok a székelykeresztúri egyházkör eklézsiáinak ismertetéséhez. in: *Keresztény Magvető*. (100. évf.) 1.sz (Kolozsvár)

JANITSEK J. – SZŐCS L.

1998. Énlaka jelenkori és történeti hely- és családnevei. Hajdú Mihály (szerk) *Magyar Névtani Dolgozatok* 161. szám. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport. Budapest

DANCS L.

Az egyházközség története 1910-től napjainkig. (kézirat)

V. kép: Feliratos tábla: *Per manus mensarii / Andreae Szasz de Je(n)laka, mense Augusto*, azaz a Jenlaka-beli Szász András asztalos kezemunkája, augusztus hónapban. (Visy Zs. felvétele)

Balassa M. Iván:

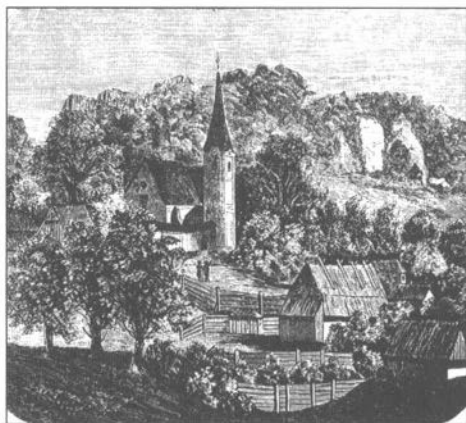
AZ ÉNLAKI CIFRA DESZKAFÖLEP

„E falunak dombtetőn fekvő, s melékelt képünkben bemutatott templo- ma kétségtelenül legnevezetesebb a Székelyföld minden egyházai között. Nevezetes nem annyira építészete, mint emlékiratai által...” - olvashat- juk Orbán Balázs alapvető művében, *A Székelyföld leírásában*, ahol néhány sorral később így folytatja: „Eredeti boltozata az 1661 tatárduláskor be- omolván, azt 1668-ban készült, czifrán kifestett deszkafölep helyettesíti, ennek koczkáiba több (minuskel jegyekkel irt) felírás van. Egyikbe ez: *Hocce templum per man. noxias inmanium Tartarorum Anno 1661. in cineres reductum, beneficio et pio erga Deum zelo incolar. Jenlakiens, et Martonosien. in honorem uni, veri Dei lacunare tectum arte pictoria insignit.* (1. kép) A. 1668. *Georgius Muznai, pastore existente Johanne Árkosi.*” (Ez egyházat, mely a kegyetlen tatárok dúló kezei által 1661-ben hamuba dőlt, s a jenlaci és martonosi lakosok jótéteményéből és Isten iránti kegyes buzgóságából az egy igaz Isten tiszteletére mennyezzettel borítottatott, festői mesterséggel dísze- sítí 1668-ban Musnai György, Árkosi János lelkipásztorsága idejében.) (2. kép) Bár Orbán Balázs hangsúlyozza, hogy ennek a feliratnak is nagy a jelen- tősége, bizonyítván, hogy már a XVII. század közepén is unitáriusok laktak Énlakán, és egyben megörökíti az Ali- járásnak nevezett dúlást, a figyelme a hátsó karzat feletti felíratra terelő-

dik. A rajzban közölt két soros feliratot „lefordítja”, majd így folytatja: „Ne- vezetes és megbecsülhetlen nemze- ti kincs e felirat, mert az az oly sokak által kétségbe vont hun-scitha írásnak ma létező egyedüli példánya, mely az egyoldalú tagadásnak minden útját be- vágja. Bizonyítványa annak, hogy ezen ő, még Ázsiából kihozott írásmódor a 17-ik században mint felirati irmodor annyira elvult terjedve, hogy az egy- szerű falusi mesteremberek is ismer- ték; s midőn Musnai György nevét és hitelvét az ő székely betűkkel oda feljegyzé, nem gondolta, hogy az által nevét örökítendi, nem gondolta, hogy nemzetének egy oly kincsét teve le, mely ma már egyetlen a maga nemé- ben. És most miután e szent ereklyét felfedezni szerencsés valék, semmi kétség nem merülhet többé fel, hogy ez írásmódor a székelyeknél egész a XVII-ik század végszakáig ismeretes és gyakorlati használatban volt, hogy az csak a XVIII-ik században, nemzeti sülyedésünk e szomorú, végzeteljes korszakában veszett el.”¹ (3. kép).

Ezzel hosszú időre kijelölődött az énlaki mennyezet kutatásának iránya, a figyelem a rovásírásos felíratnak, és nem magának az 1668-ban készült mennye- zetnek jutott (bár azt is igazságtalan lenne elhallgatni, hogy lábjegyzetben Orbán Balázs az összes felíratot közli).

¹ ORBÁN, 1868-63, I: 123 p.

1. kép: Az énlaki templom Orbán Balázs könyvében

Közbevetőleg azért meg kell jegyez- nem, hogy Orbán Balázs korában a festett templomi famennyezeteknek, kifejezésével élve, a *cifra deszkafölepek*nek nem sok figyelmet szenteltek, ugyanő Farcádról csak annyit tart érdemesnek megemlíteni, hogy „Hajóját 1629-ben készült koczkás deszkafölep földi, boltozva ugy látszik soha sem volt”², Gelence sem jár jobban³, talán csak Parajdi Illyés nyárádszentimrei munkája érdemel meg nála egy kis- sé részletesebb ismertetést és néhány elismerő szót: „...ezen nem érdekte- len deszkafestvény is meglehetősen régi... ”⁴. Ez egyébként még a kortárs Benkő Károly figyelmét is megragad- ta⁵, aki másutt hasonló tömörséggel szól ezekről az emlékekről, ha egyálta- lán említésre méltónak tarja őket.

A kutatástörténetben a következő nevezetes esemény, amikor 1882-ben Huszka József az énlaki mennyezet huszonöt kazettájáról akvarell vázlatot

2. kép: A készítést megörökítő kazetta rajza (Vajda-Győrfi rajza)

készített⁶. Ő azonban az 1885-ben meg- jelent *Magyar díszítő styl* című munká- jához gyűjtötte az anyagot, motívu- mokra volt kíváncsi és nem az egész mennyezetre. A *Magyar díszítési motí- vumok a Székelyföldön* cím alatt 1891-ben megjelent tanulmányában részletesen is szól Énlakáról⁷. Az egészet a hanyat- ló reneszánsz termékének minősíti, és igazán csak az 1770-ben készült karzat festéséért lelkesedik (4. kép).

A Malonyay-féle kötet, *A székelyföldi, a csángó és a torockói magyar nép mű- vészete* (1909) is „a hun-székely írás, a rovásírás egyetlen fönmaradt emlé- ké”-vel kezd, majd Huszka értékelését ismétli meg szó szerint – néhány jelen- téktelen kihagyással⁸. A népművészet szélesebbkörű ismerete szempontjából nagy jelentőségű munka hatását hiba lenne lebecsülni, és talán ennek is kö- szönhető, hogy még mindig „nincs a helyén” a mennyezet, és így is marad még jó ideig. Joggal írta 1968-ban meg- jelent könyvében Tombor Ilona, hogy

² Uo. 40. p.

³ Uo. III: 133. p.

⁴ Uo. IV: 73. p.

⁵ BENKŐ, 1868-69: 209. p.

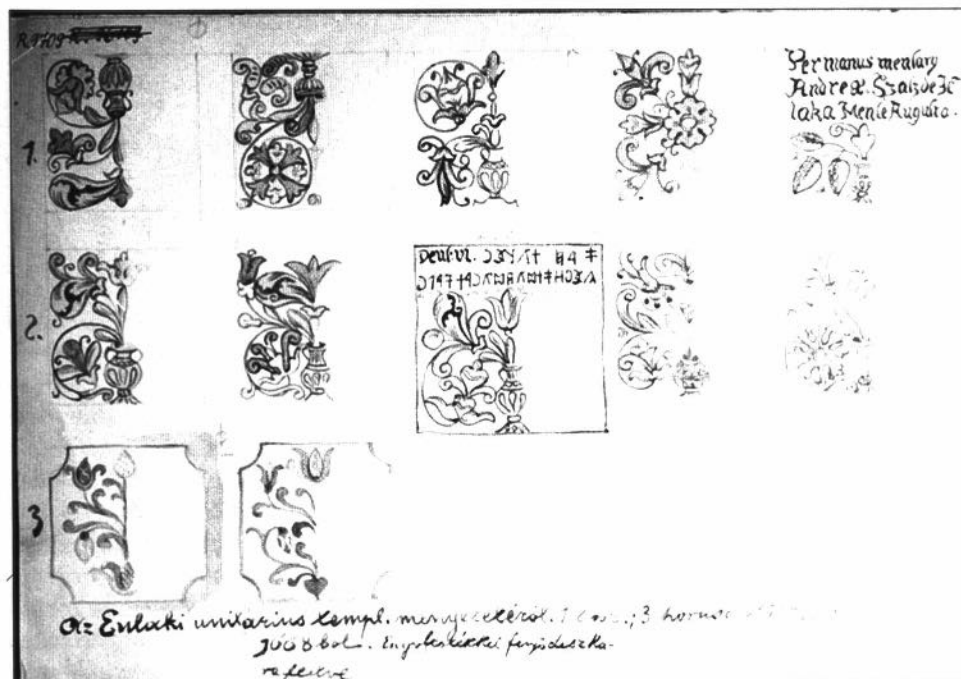
⁶ Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár Rajztára R.9709, R.9710

⁷ HUSZKA, 1891: 44-45. pp.

⁸ MALONYAY, 1909: 60. p.

Deurvl J3YΛ† H4†
 †147††CΛM8ΛM††H3Λ

3. kép: A rovásírásos szöveg Orbán Balázs könyvében

4. kép: Huszka József egyik vázlatrajz-lapja

„Énlaka ... unitárius templomának nagy irodalma van, de a mennyezet finom ornamentikáját alig méltatták (még Kelemen Lajos sem). Pedig egyike a legszebb erdélyi mennyezeteknek”.⁹ Az utóbbi mondatra az első említés óta száz évet kellett várni. És érdekes a zárójelben tett megjegyzés is, valóban furcsa, hogy Kelemen Lajos a 17. századi festett mennyezetekkel foglalkozó,

rendkívül fontos tanulmányában, mely először 1944-ben jelent meg, Énlaka nem szerepel.

A „nagy irodalom” pedig csak ezután indul meg, most a rovásírásos felirattal foglalkozókat nem említve, Szabó T. Attila¹⁰, Boros Judit¹¹, Dávid László¹², Vofkori László¹³ és mások mellett

¹⁰ SZABÓ T, 1980: 497. p.

¹¹ BOROS, 1982: 130 p.

¹² DÁVID, 1981: 98-100. pp, Dávid, 2001.

¹³ VOFKORI, 1998, I: 549-550. pp.

⁹ TOMBOR, 1968: 87. p.

5. kép: Az asztalost megörökítő kazetta (Vajda-Györfi felvétele)

legutóbb Mihály Ferenc¹⁴ ismertette a mennyezetet és tett hozzá többet vagy kevesebbet ismereteinkhez. 1997-ben Vajda József és Györfi Ilona, az ART'V Mérnöki Iroda elkészítette a templom kazettás mennyezetének fotódokumentációját, fotogrammetriai felmérését. Ennek rendelkezésemre bocsátását és felhasználásának engedélyezését külön is köszönöm.

Az énlaki unitárius templom hajójának mennyezete 88 kazettából áll, 70 négyzetméter a felülete. Egységes, egy időben, 1668-ban készült, és semmiféle nyilvánvalóan látható javítás, átalakítás nem történt rajta azóta. Állapota pedig, nem egy kortársával szemben, kielégítőnek mondható.

Ismerjük létrejöttének körülményeit, már Orbán Balázs is idézte ezt a feliratot, és ismerjük alkotóját, alkotóit. Sőt, azon kevés emlék közé tartozik, ahol külön megemlítik az asztalost – Szász András a neve –, és külön a festőt. Az előbbivel nincs sok probléma: „Per manus mensarii Andrae Szasz de Je(n)

laka Mense Augusto”, olvashatjuk, legfeljebb az a kérdés merülhet fel, hogy mesterünk valóban énlaki lakos volt-e? (5. kép)

A festő neve és egyéb körülményei, mivel kapcsolatban van a rovásírással, hiszen ő örökítette meg magát így is, lényegében száz éve a tudományos kutatás, és hozzátéhető, viták tárgya. Az első értelmezések „Egy az Isten. Georgyius Musnai diakon”-nak¹⁵ olvasták a rovásírási szöveget, és ennek alapján feltételezik, hogy valami alacsonyabb papi rendbe tartozott. Ferenczi Sándor már 1936-ban felveti, az utolsó szó *Dakó*-nak olvasandó, azaz személynév¹⁶. Ezzel az értelmezéssel Szabó T. Attila is egyetértett¹⁷. Ferenczi Géza utóbb tovább viszi édesapja eredményeit és – összefoglalva – arra jut, hogy Muzsnai Dakó György homoródalmási, majd oklándi lelkész volt, és valószínűleg ez utóbbi helyen hunyt el.

Dávid László talált rá az unitárius

¹⁵ Ld. TOMBOR, 1968: 128 p. – CSALLÁNY, 1963: 87 – 88 pp.

¹⁶ FERENCZI, 1936.

¹⁷ SZABÓ T, 1980: 497. p.

¹⁴ LÁNGI-MIHÁLY é.n. 1: 28. p.

6. kép: A rovásírásos kazetta (Vajda-Győrfi felvétele)

egyház 1789-i generális vizitációjának anyagában a ma már elpusztult homoródszentmártoni karzat feliratára (A.D. 1665): „PER MANUS D. GEORGII MUSNAI PINGEBATUR EODEM ANNO PASTORE EXISTENTE H. ALMASIEN”¹⁸. Küküllősárd szintén Dávid Ferencet követő gyülekezetének temploma hasonlóan elpusztult mennyezetén volt, többek között, olvasható: „Pingebat Musnae Georgius Darko Pastor Almasiensis. Mense Majo 1669...”¹⁹.

Az adatok meglehetősen egybevágóak, a készítési idő 1665., 1668., 1669., mindegyik esetben unitárius templomról van szó. Az utóbbi helyeken kifejezetten *pastor* a festés készítője (6. kép).

A levéltári adatok mellett még egy jelenség megfontolandó ebben a kérdésben. A XVII. századi mennyezeten viszonylag kevés felirat található.

Gyalakután csak évszám és monogram van – 1626, illetve BS (Bethlen Zsófia)²⁰. Az 1628-as gelencei mennyezet latin feliratai a készítés idejére, a donátorokra, áldozatkész segítőkre vonatkoznak²¹. Farcádon (1629) három kazettán van felirat, a gótbetűs, latin nyelvű szövegek tartalma hasonló²². Székelydálya 1630-ban készült mennyezetének egyetlen feliratos táblája van, az olvasható szövegrész is csak a készítés körülményeiről szól. Kivétel Csehétfalva, ahol az elpusztult, 1631-ben készült mennyezet „...táblákra lévén osztva, különböző színű festéssel ékesítettett, melynek egyik tábláján írva olvastatnak a Tíz Parancsolatok ezen alá írással: AO. 1631 Die 14-a Junii in Csehétfalva...”. Egy másik tábla a készítés körülményeit és a festőasztalosokat

²⁰ KELEMEN, 1977: 45. p.

²¹ TOMBOR, 1968: 133. p.; TUDÓS, 1995: 109 – 113. pp.

²² DÁVID, 1981: 110 – 111. pp.

¹⁸ DÁVID, 1981: 160. p.

¹⁹ FERENCZI G, 1974: 274 p.

örökíti meg : „*Pictum vero a Petro Balási Molduvaicensi et Georgio Imre.*”²³

Néhány évtizedet átugorva, az énlaki mennyezet készítésének idejében, például Felsőboldogfalva református templomában (1670) két feliratos kazetta van, a korábbiakhoz hasonló tartalommal²⁴. Nyárádszentmárton 1667-es mennyezetén évszám, a készítést és a készítőket: „Kozma Mihály Havadi András Asztalosok Sipos János Dékány.”²⁵ megörökítő felirat van, a karzaton lévő hosszú szöveget véleményem szerint nem datálja a mellette lévő kazetta, a kehely és a benne lévő virágok az 1895-ös felújítás korának stílusát tükrözik. Kelemen Lajos²⁶ az egykorúságot nem vonja kétségbe, sőt azt írja, hogy „Az 1816-i püspöki vizsgálat jegyzőkönyve a 141. lapon ezt »régibárátbetűkkel« írott felírásnak nevezi. Az énlaki templom feliratai is ilyen típusú, de szebb betűkkel készültek”. Ez utóbbi megjegyzés arra utal, hogy ismerte mennyezetünket.

A részben 1666-ban készült (és 1944-ben megsemmisült) pókai mennyezet jelen ismereteink szerint szintén csak a megszokott adatokat tartalmazó felirat volt²⁷, 1670-ben Szentgericén ugyancsak²⁸. Csíkdelnén, mely az újabb kutatások szerint nem a század elején, hanem 1673-ban készült, a felirat: „IN ANNO DO/MINI CVRATV / 1673.”²⁹

Ezekkel szemben Énlakán feltűnően sok felirat van, a már korábban hivatkozott kettővel együtt összesen tíz kazettán szöveg, vagy „széljegyzet”-nek

nevezhető néhány szó látható, az utóbbiak pl. a nyugat felőli harmadik sor déli töredék kazettáján (3H), a negyedik sor északról második (4B), ötödik sor délről harmadik (5F), hatodik északról másodikon (6B). Ezek írásmódja nem egyezik, van közöttük olyan, amely „nagy” feliratokhoz hasonlóan gót-, mások viszont latin betűsek. Különösen figyelemreméltó az a kazetta, amely a mennyezet létrejöttét megörökítő mellett található, és amelyen két irányú, a gótbetűsökhöz képest rendezetlennek tűnő a felirat.

A rovásírásos kazettánál megfigyelhető, hogy a feliratot úgy szerkesztették be a mezőbe – hasonlóan az asztalost megörökítőnél is –, hogy a dekorációt a négyzet helyett fekvő téglalapba komponálta, és e felett helyezte el a szöveget. A bal sarokban a gót betűvel írt „Deut VI.” olvasható, azaz a Második törvénykönyv (Deuteronomium) hatodik szakaszára utal, azaz 5 Móz. 6.4 – „Halld Izráel: az Úr, a mi Istenünk, egy Úr!”, vagyis a rovásírással és magyar nyelvben írt „Egy az Isten” helyét adja meg. Erre a bibliai helyre, de általában a Második törvénykönyvre jelen ismereteim nem sok utalás található a magyar festett mennyezeteken. Az egyik kivétel az egykori tordátfali mennyezet felirata: „Deut 6:14 NE MENNYETEK IDEGEN ISTENEK TISZTELETÉRE ADDIG AO DNI 1668 12. 8-BRIS”³⁰. Erről a mennyezetről Dávid László azt tartja, hogy 1687-ban, készítésénél, beépítettek a korábbi, az 1668-ban készültnek egyes kazettáit is. Több mint figyelemreméltó, hogy azt a bizonyos

²³ Uo: 91 - 92 pp.; DÁVID, 2001.

²⁴ DÁVID, 1981: 119 - 120. pp.

²⁵ TOMBOR, 1968: 177. p.

²⁶ KELEMEN, 1977: 244. p.

²⁷ Id. legutóbb KISS, 1997.

²⁸ TOMBOR, 1968: 193. p.

²⁹ SZABÓ T., 1980: 496. p.; SARUDI, 1996: 4. p.

³⁰ „*Ne járjatok idegen istenek után, azoknak a népeknek istenei közül, a kik körültek vannak*” 5 Móz. 6.14, a másik Kispetri (Kolozs m.), 1755, ahol hébertül írták fel ugyanezt - Kiss M. in: KISS-LÁNGI-MIHÁLY, 2007: 82. p. 163. kép.

későbbi mennyezetet „AEDIFICABAT, PINGEBATQUE DANIEL MUSNAI ET STEPHANUS BÖZÖDI AEDILIS VERO ERANT PETRUS VARGA ET STEPHANUS SZEDERJESI AO 1687. 12. JULII”³¹.

A feliratokkal kapcsolatosan elmondottak inkább kérdéseket vetnek fel, mint végső válaszokat, de talán nem túlzó az a sejtésem, hogy az énlaki mennyezet festője a Bibliában járatos, az írással sem hadilábon álló személy volt, aki nemcsak a székely rovásírást ismerte, de a magyaron kívül valamilyen fokon bírta a latint is, sőt az is megengedhető, hogy mindezen tudására büszke is volt.

Nem szeretnék a szokott hibába esni, hogy magáról a műről, a festett kazettáról ne szóljak. Értékelésük valójában Tombor Ilonával kezdődik³². A finom ornamentikáról írt sorait már idéztem, ezt folytatja a vázából kiemelkedő virágtövekkel, a változatos reneszánsz elemekkel. Az énlaki művet legutóbb Mihály Ferenc méltatta: „A kazetták díszítését négyzetes mezőjű pont-, illetve tengelyszimmetria jellemzi. Szép lendületes vonalvezetése talán a leg- rangosabb XVII. századi mennyezeté teszi”³³. Valóban ez a rendkívül tiszta vonalvezetés és lendületes rajz az, ami rögtön szembetűnik. Ezért tudom nehezen elfogadni a „rokonítást” a kortársakkal, Nyárádszentmártonnal, Szentgiticével, de Csíkdelnével és Felsőboldogfalvával. Mindegyik sokkal statikusabb, nincs meg bennük az énlaki lendület. Az első kettőnél nagyon sok a pontszimmetrikus kazetta, itt mindössze tizenkettő ilyen a nyolcvannolcból, és az átlós szimmetriatengely pedig teljesen hiányzik. Felsőboldogfalva kazet-

tái meglepően merevek, Csíkdelne se éri el Énlaka színvonalát – de gustibus non est disputandum –, talán a határozottabb lendületet adó olaszorsók kisebb száma, azaz a semmiből induló virágtövek miatt, és ott is gyakori az átlós szimmetria. Szándékosan nem szóltam a színekről – Mihály Ferenc többször felhívta figyelmünket arra, hogy a mennyezetek jelenlegi színvilága erősen eltérhet az eredetitől, így nem kizárt, hogy Énlaka is színesebb volt egykor.

Van a mennyezetnek még egy olyan sajátossága, melyről érdemes szólni. A kazetták keretezése határozottan különbözik a párhuzamként említetektől. Énlakán a festőnek még szándékában sem áll, hogy a mélyített kazetta látszatát sugallja, mint ahogyan ezt Felsőboldogfalván tapasztalhatjuk, de Csíkdelnén is erre szolgál a sarkoknál kifutó három vonal. Szentgericén teljesen sima keretezése van a kazetta belső részének, talán a szentmártoni kis háromleves sarokdíz emlékeztet az itt a minden kazetta minden sarkában ott lévő határozottan dekoratív célú díszre és az oldalak közepén a szintén következetesen alkalmazott fekvő „S” motívumra. Ez utóbbiak csak ott hiányoznak, ahol szél-felirat van.

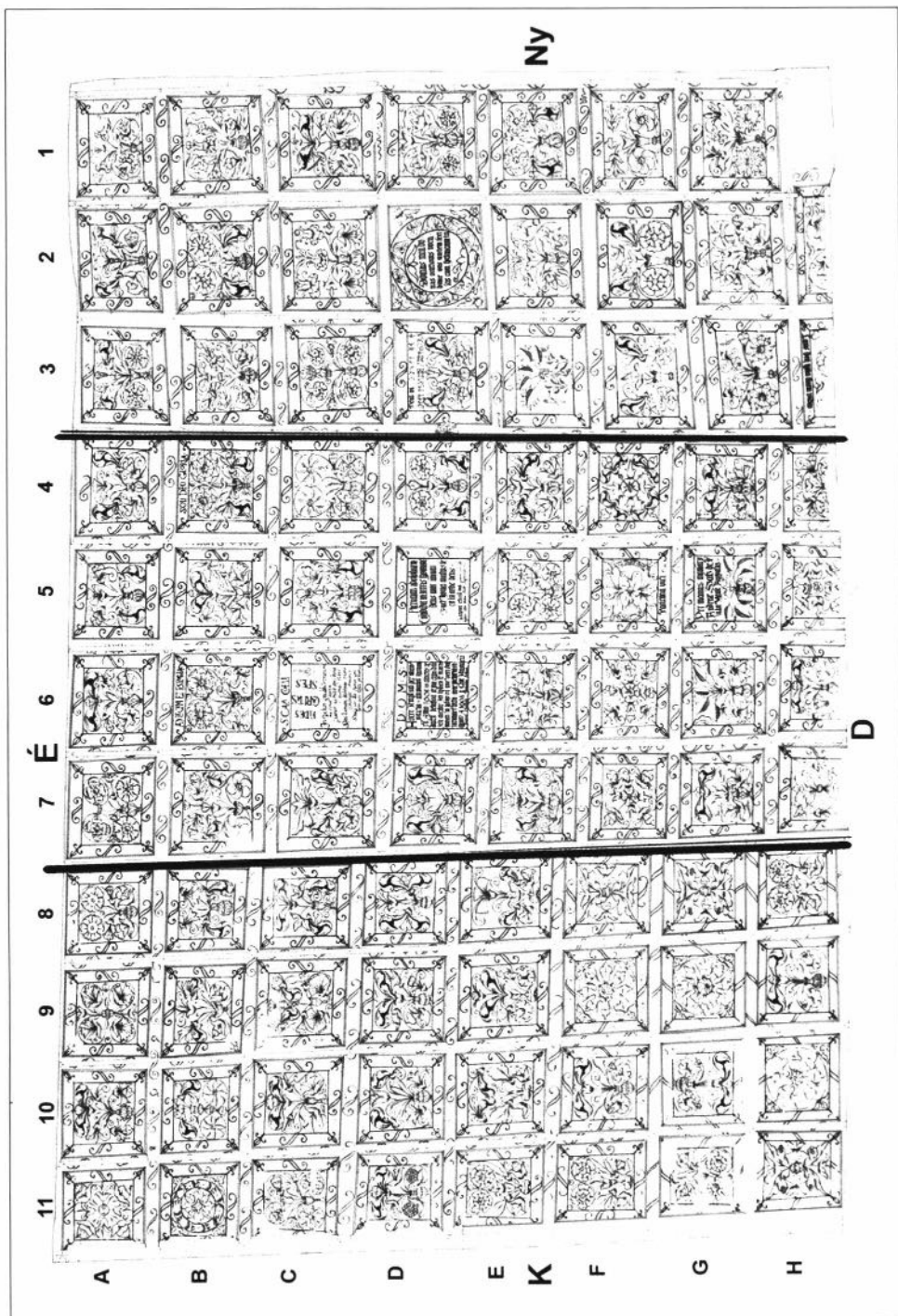
Máshol a kazetták közötti osztólécezés, különösen ebben a korban, még inkább igyekszik a kazetták mélyebben fekvését hangsúlyozni, vagy legalább látszatát kelteni. Itt – feltéve, hogy ezek eredetiek – semmi ilyen törekvés sincs, nagyon laposak és arányaiban szélesek a tagoló elemek, igaz, a kazetták felé profilírozottak, de síkjukon dekorációs festés van, a keretezésben lévőekkel egyező „S” motívumok. Mindez meglehetősen egyedivé teszi ezt a mennyezetet (7. kép).

Még egy jelenségre fel kell hívnom a

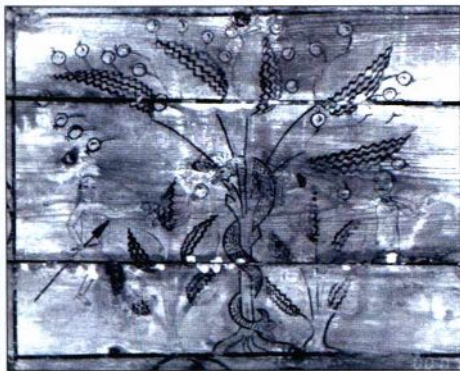
³¹ DÁVID, 1981: 345. p.

³² TOMBOR, 1968: 87. p.

³³ LÁNGI-MIHÁLY é.n. 1: 28. p.

7. kép: A mennyezet három mezője (Vajda-Györfi fotogrammetriája)

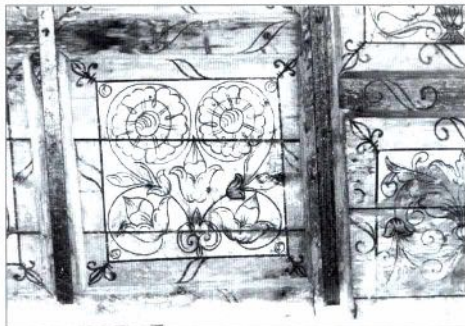
8. kép: Az Ádám-Évát ábrázoló kazetta (Vajda-Györfi felvétele)

figyelmet. A 11 sor kazetta három egységre bomlik.

A nyugati részen, a karzat feletti három sor kazettái kissé téglalap formájúak és három „anomália” is tapasztalható. Mindenekelőtt itt van a rovásírásos tábla. Mellette, a bejárat felé egy olyan, melynél hiányzik a kazetta belső keretelése, és szokatlan módon egy hatalmas koszorú van rajta, benne felirat. Ez a szöveg el szokta kerülni a figyelmet. És végül, a rovásírásos kazetta mellett, attól délre van az *Ádám-Évát* ábrázolás, a paradicsomi fa a kígyóval és két oldalán a két alak-töredék (8. kép).

A következő egység a negyedikről hetedikig terjedő sor, ahol a kazetták már négyzetesek, és itt van a legtöbb felirat.

Végül a 8-11. sor, ahol a szintén négy-

9. kép: A mennyezet deszkáinak találkozása (Vajda-Györfi felvétele)

zetes kazetták valamivel kisebbek, a középső rész 7 + 1 töredékhez képest nyolc teljes van belőlük, és itt egyetlen felirat sincs. Lehet, hogy mindez a felhasznált deszkák hosszával van kapcsolatban, de ez a feltételezés csak egy alaposabb, például a mennyezet felülről is történő vizsgálatával dönthető el (9. kép).

Azt hiszem, hogy nem túlzok, ha kijelentem, Énlaka mennyezete kiemelkedő jelentőségű a festett mennyezetek között. A „magas” művészet körébe tartozó korai, XVI. századi és az attól lassan eltávolodó XVII. század eleji emlékek után itt mutatkozik meg az egyik továbblépési lehetőség, ahol hallatlan eleganciával megfogalmazódik az ekkor már - valljuk meg - idejétmúlt reneszánsznak az a transzponálása, ami azután a népművészetben talál folytatásra.

Irodalomjegyzék:

BENKŐ K.

1868-69. *Marosszék ismertetése*. Kolozsvár

BOROS J.

1982. Festett famennyezetek és rokon emlékek Erdélyben a XVI-XVIII. században. *Művészettörténeti Értesítő* XXXI. 120-134.

CSALLÁNY D.

1960. A székely-magyar rovásírás emlékei. *Jósa András Múzeum Évkönyve* III. 39-135.

DÁVID L.

1981. *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Bukarest: Kriterion

2001. Kazettás mennyezetek és rokonemlékek Udvarhelyszéken. *Erdélyi Művészet* (2001.) II. évfolyam 2. szám (5.)

FERENCZI G.

1974. Kiegészítések az énlaki rovásírásos felirat megfejtéséhez.

A Székelyudvarhelyi Múzeum Évkönyve. Csíkszereda

FERENCZI S.

1936. *Az énlakai rovásírásos felirat*. Cluj-Kolozsvár

HUSZKA J.

1891. Magyar díszítési motívumok a Székelyföldön. *A Székely Nemzeti Múzeum Értesítője* II. 35-74.

KELEMEN L.

1977. *Művészettörténeti tanulmányok*. Bukarest

KISS L.

1997. A pókai festett mennyezet töredékei Hagymásbodonban. *Erdélyi Múzeum* 59. 1-2.

KISS M.

Katalógus. A 2007-ben, Budapesten, a Néprajzi Múzeumban megrendezett Umling kiállítás katalógusának kézírata

LÁNGI J. – MIHÁLY F.

é.n. *Erdélyi falképek és festett faberendezések* 1. Budapest. Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ

MALONYAY D.

1909. *A magyar nép művészete. II. A székelyföldi, a csángó és a torockói magyar nép művészete*. Budapest

ORBÁN B.

1868-73. *A Székelyföld leírása* történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból. I-VI. Budapest

SARUDI SEBESTYÉN J.

1996. *Csíkdélne*. Szent János templom. Erdélyi Műemlékek 15. Kolozsvár: Utilitas Könyvkiadó.

SZABÓ T. A.

1980. *A magyar festett mennyezetek és épületbelsőik*. In SZABÓ T. A. *Nép és nyelv*. Válogatott tanulmányok, cikkek. Bukarest, 448-501. pp.

TOMBOR I.

1968. *Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV-XIX. századból*. Budapest

TÜDŐS S. K.

1995. *Erdélyi védőrendszerek a XV-XVIII. században*. Budapest

VOFKORI L.

1998. *Székelyföld útikönyve* I-II. Aranyosszék, Marossszék, Udvarhelyszék/Csíkszék, Háromszék. Budapest: Cartographia Kft.

VI. kép: Feliratos tábla: Deut. VI (4: *Dominus Deus noster Dominus unus est*, azaz: a mi Urunk Istenünk az egyetlen Úr) és a rovásírásos felirat, amely Ferenczi Géza szerint: Egy az Isten. Georgius Muzsnai Dakó, azaz Muzsnai Dakó György. (Visy Zs. felvétele)

Visy Zsolt:

A TEMPLOM MENNYEZETI FELIRATAI

A templomot 1661-ben a II. Rákóczi György kalandor lengyel vállalkozása miatt földühödött törököktől Erdélyre szabadított tatár csapatok felgyújtották és elpusztították, csak évekkel később sikerült helyreállítani. Az új kazettás mennyezetet Muzsnai György (Georgius Musniensis) festette 1668-ban, és a feliratokat is, vagy legalább is nagyobb részüket is ő írta. A tatár pusztításra két ízben is utalt. Az egyik az építési feliratnak tekinthető szöveg: *D(eo) O(ptimo) M(aximo) S(oli) / Hocce templum per man(us) / noxias immaniu(m) Tartaro/ru(m) Anno 1661 in cineres re/dactum beneficio et pio erga Deum / zelo incolar(um) Jenlakiens(ium) et Marto/nosien(sium) in honorem uni veri dei / lacunare tectum arte pictoria in/signit A(nno) 1668 p(ictor) Geor(gius) Musnien(sis) / pastore existente Johanne Arkosi*, azaz: „Az Egyetlen, Legjobb és Leghatalmasabb Istennek. E templomot, mely a kegyetlen tatárok kezei által 1661-ben elharmvadt, és amely az énlaki és martonosi lakosok jótéteményéből és Isten iránti kegyes buzgóságából az egy igaz Isten tiszteletére kazettás mennyezettel fedett be, a festészet mesterségével ékesítette Muzsnai György 1668-ban Árkosi János papsága idején.” (6D [itt és a továbbiakban Balassa M. Iván kazettabeosztását alkalmazom] – 1. tábla.) Az a tény, hogy a templom helyreállításában a közeli Martonos (Firtosmartonos) lakói és részt vettek, talán arra utal, hogy

ott ekkor még nem kezdődött meg a helyreállítás, az önálló gyülekezet újjászervezése. A másik kazettaszöveg rejtettebb, de nyilvánvaló és egyértelmű utalás van benne ugyanerre a pusztításra (2D - 2. tábla). Ez Jézus szavait idézi, amikor az kiúzta a kufárokat a templomból: *Domus mea domus orationis, vos autem fecistis eam speluncam latronum*, azaz: „Az én házam az imádság háza, ti pedig rablók barlangjává tettétek azt” – Márk 11.17. Ez a tábla a rovásírásos kazetta mellett van, de sajnos nem látszik, mivel az 1848-ban készített orgonaszekrény teljesen eltakarja.

Nem csak a kazetták festőjének, hanem a famennyezet készítőjének a neve is szerepel az egyik táblán (5G – 3. tábla). *Per manus mensarii / Andreae Szasz de Je(n)laka, mense Augusto*, azaz: „A Jenlaka-beli Szász András asztalos kezemunkája, augusztus hónapban.” Az év ebben az esetben is kétségtelenül az 1668-as esztendő. A mester három keresztirányú szelvényt készített a templom hajójában, amelyekben a nyugati zárófaltól kezdődően 3-4-4 sorba rendezett, soronként 8 négyzetes kazettát helyezett el. Noha a kazetták jó megközelítéssel azonos nagyságú négyzetes formák, a kisebb-nagyobb különbségek eredményeként a déli oldalról indított sorok az északi falnál nem egyformán végződnek. A keleti szelvényben pontosan kijött a 8 kazetta, a középső szelvényben azonban

már a 8. sornak csupán a kétharmada, a legnagyobb, kissé téglány alakú kazettákat tartalmazó nyugati szelvényben pedig ezeknek kevesebb, mint fele fért el.

A négyzetes kazetták többsége az azonos mintájú kereten belül kehelyből vagy vázából kinövő virágokkal van díszítve. A vázák alja minden esetben a déli oldalon van, kivéve két esetet, ami valószínűleg véletlen (10G, 11G). A feliratok is dél felől nézve olvashatók, a szerkesztés iránya tehát megegyezik. Ennek bizonyára az az oka, hogy már ekkoriban is jobbára a templomhajó déli oldalán lévő ajtót használták, és így az itt belépők fölfelé tekintve helyes nézetben láthatták, olvashatták a mennyezet képi programját. A minták minden esetben szimmetrikusak. Van azonban néhány váza nélküli virágábrázolás, amelynek két szimmetria tengelye van, így négy irányban mutat azonosságot (5D, 6F, 7F, 7H, 8F, 8G, 9A, 11H). Van továbbá néhány olyan, amelyik szerkezete ilyen, de kompozíciója kör alakú (4F, 9F, 9G, 10H). Végül van két olyan kazetta, amelyik ugyanebbe a típusba tartozik, de koszorú övezi a centrumot (2D, 11B). E kettőből is kiemelkedik magas szintű kidolgozottságával a 2D kazetta, de talán nem véletlenül, hiszen mintegy gyászkoszorúként ez foglalja keretbe az egyik legfontosabb feliratot, a templom tatár pusztítására utaló bibliai idézetet. A kazettákat vékony piros sáv keretezi, majd egy szélesebb sárga sáv következik, amit azonos mintakincsű vonalas fekete motívumok díszítenek. Hasonló fekete vonal keretezi a képmező négyzetét, amelynek belsejét fehérre alapozták. A különböző díszítő motívumokat és a feliratokat feketével rajzolták meg, majd a virágokat pirossal színezték. A festés, különösen a fehér alapozás erősen megkopott, a vi-

rágok piros színezése is igen halavány, kopott. Csak a nyugati és a középső szelvényben vannak feliratos kazetták, ezek többsége is a középső szelvény középrészén helyezkedik el.

A rovásírásos tábla (3D - 4. tábla) elején egy bibliai hely olvasható: Deut. VI, ami utalás a rovásírásos szöveg eredeti helyére. Valóban, a Deuteronomium 6. fejezetének 4. szakasza a következőképpen kezdődik: *Audi, Israel: „Dominus Deus noster Dominus unus est”*, azaz: „Halld meg, Izrael: a mi Urunk Istenünk az egyetlen Úr”. S valóban, fennmaradt legterjedelmesebb rovásírásos feliratunk is ezt állítja: Egy az Isten. Itt még nevét is felrótta a nem könnyen olvasható jegyekkel Muzsnai.

Az eddigiekhez hasonlóan a templom hossz tengelyében van az a tábla is az építési felirat másik oldalán, amelyik személyes adatokat is tartalmaz (5D - 5. tábla). Míg amazon Árkosi János tiszteletes neve olvasható, addig ezen Bálint Mihály, Sebestyén Péter, Miklós György és Sigmond András aediliseké, vagyis egyházközségi felügyelőké. A felirat az unitárius vallás lényegét van hivatva kifejezésre juttatni, vagyis azt, hogy csak egyetlen Isten van, aki egyetlen embert teremtett a földön, az viszont a bálványimádás bűnébe esve többet. Feltűnő viszont a felügyelők névsorát tartalmazó két utolsó sor eltérő írásmódja és betűformája. Mivel azonban ez is ugyanattól a kéztől származik, vagyis Muzsnaiétól, vagy rosszul tervezte meg a szövegeosztást, és ezért kényszerült kisebb, részben eltérő betűformákat használni, vagy csak később, utólag írta föl a személyekre vonatkozó adatokat.

E feliratok mellett egy igen érdekes feliratú tábla olvasható (6C - 6. tábla). Az irodalmi értékeket megcsillogtató felirat kompozíciója is egyedülálló, hi-

szen a kereten kezdődik a *Scala Coeli* (Égi lajtorja) címmel, majd 90 fokkal elforgatva, mintegy címszerűen következik a hit, remény és szeretet latinul, valamint a félreérthetetlen utalás Szt. Pál Korinthusziakhoz írt levelének szeretethimnuszára. A tartalmi szöveg ismét az eredeti irányban rendezetten íródott és nem más, mint egy kettős disztichonba foglalt vers:

In coelum gradib(us) virtutum maxima septem

Quatuor ascendit spes bona quinq(ue) fides.

Spes Lunam Solemq(ue) fides contingit, Amoris

Scala vel ad summum pertinet usq(ue) polum.

Azaz:

„Hét erénynek grádicsain megy az út föl az égbe,

Jó remény negyedik, hit ötödik foka lesz.

Holdat eléri remény, a Napot meg a hit heve, fénye,

Ám szeretet íve messze a pólusig ér.”

Két további tábla is van, amelyen hasonló betűtípust alkalmazott a festő. Az egyik ilyen kazetta a 4B-jelű (7. tábla), amelynek rövid felirata a felső peremre került: *Soli Deo gloria*, vagyis: „Egyedül Istent illeti a dicsőség”, bár unitáriusok esetében nem elképzelhetetlen egy másik fordítás sem: „Az egyedüli Istent illeti a dicsőség”. Két sorral odébb a következő néhány szó olvasható egy kazetta ugyancsak felső keretén: *Ad legem et testimonia*, azaz: „A törvényre és a tanúságra” (6B – 8. tábla).

Két másik kazettának az alsó keretere került rövid, néhány szavas felirat. Az egyiken csak annyi áll: *Patientia vici*, azaz: „Türelemmel győztem” (5F – 9. tábla), a másikon pedig: *Laus deo*,

quia finem video, azaz: „Dicsőség Istennek, mivel látom a végső célt” (3H – 10a tábla). Mindkét felirat a keresztényi türelemről, állhatatosságról és bizonyosságról tanúskodik, talán összefüggésben is vannak egymással, de pontos értelmezésük lehetetlen. Nem lehet azonban kizárni, hogy e gondolatok ilyen feliratokon való megörökítése a tatár betörés keserű és végzetes valóságából épp csak lábadozó énlakiak megerősítését szolgálta. Az utóbbi felirat az egyetlen, amely nem dél, hanem észak felől nézve olvasható. A kivételes elhelyezés okát könnyű belátni. A nyugati szelvény kazettái a legnagyobbak, a H-sorba már csak két fél kazetta fért el. Minden bizonnyal az történt, hogy a már elkészített feliratos kazettát, látván a hely szűkösségét, hosszában megfelezték, így annak feliratos alsó fele szükségképpen észak felé fordult. Jellemző, hogy a karzat feljárata fölé a sarokba nem tettek festett kazettát.

A feliratok írásmódja három csoportba sorolható. Az egyik a gótikus minuscula, amelyet a 2D, 3D, 3H, 5D, 5F, 5G és 6D kazettákon lehet látni. Az 5D és 6D táblák alján akár helyhiány, akár későbbi betoldás igényéből fakadóan kurzív írásmódot alkalmazott. A feliratok másik csoportja kapitális betűkkel készült a 4B, 6B és 6C táblákon. Első pillanatban azt lehetne gondolni, hogy ezeket más írta, de mégsem így van. Két dolog is bizonyítja ezt az állítást. Az egyik az, hogy a 6C tábla kurzív írással vetett betűi megegyeznek a fentebbi kurzív sorok betűivel, a másik pedig az, hogy a 6D tábla keretén látható kapitális betűk, különösen az S-betű, teljesen megegyeznek az ilyen betűkkel írt táblák betűformáival.

Bár nem feliratos, essék néhány szó egy egyetlen alakos ábrázolással bíró kazettáról is. Az ugyancsak fekete vo-

nalrajzos ábrázolást eredetileg fehér alagra festette a mester. A képen Ádám és Éva látható a Paradicsomkertben (3E - 10b tábla). A két oldalt elhelyezett két kisebb, gyümölcsstelen fa között a látható a nagyra nőtt almafa, ágain nagy levelekkel és számos almával. A törzsére feltekeredő kígyó a balról közelítő Éva felé hajlik. A mezítelen női alak előre lépő jobb lába takarja szemérmét. Jobb kezében kést és lándzsát tart, baljában már ott van a bűnt hozó alma. A másik oldalon látható Ádám, ő is a fa felé tart, szemérmét bal combja takarja. Bajszos, kerek arca minden bizonnyal helyi szé-

kelyekről vette mintáját, aminthogy Éva hosszú hajjal keretezett arca is talán valamelyik falusiról vette előképét. Ádám előre nyújtja jobb karját, bal kezét pedig vállánál tartva mintha már a félbe harapott almát tartaná karpereccel vagy valamilyen szíjjal övezett csuklójú kezében. Nem véletlen, hogy az ábrázolást nem lehet teljesen kivenni, mivel egy korábbi, sikertelen restaurálási kísérlet több kárt tett ebben a festményében, mint amennyi hasznot hozott.

Az I-XVII. képeken a templom és kazetta-feliratai, valamint a falu néhány jellegzetes műemléke látható.

VII. kép: Feliratos tábla: *Peccatum idololatriæ / condidit in terris hominē / deus unicus unum / factus homo multos fecit in orbe deos. / Tempore aediliū Mich. Balint(?) Petri Sebestyen Geor. Miklos Andr. Sigmond*, azaz: A bálványimádás bűne. Az egyetlen Isten egyetlen embert teremtett a földön, a teremtett ember sok istent a földkerekségen. Balint(?) Mihály, Sebestyén Péter, Miklós György, Sigmond András felügyelősége idején. (Visy Zs. felvétele)

Vofkori László:

ADALÉKOK ÉNLAKA NÉPESSÉG- ÉS TELEPÜLÉSFÖLDRAJZÁHOZ

Rövid tájrajzi leírás

Énlaka az Erdélyi-medence keleti peremén, a Székelyföld középső részén, a Firtos-Hegyalja területén, 644 m átlagos tengerszint feletti magasságban, a Kis- és Nagy-Küküllő vízválasztóján fekszik. A falu belterülete 56,2 ha, melyből a beépített terület 22,6 ha. Külterülete 1335 ha. A falu határa a Firtos-rög (1062 m) délnyugati előterében, az Etédi-medence (Küsmőd völgye) délkeleti peremén terül el. Tájökológiailag is egy átmeneti tájegységet képez az üledékes Erdélyi-medenceperem és a Dél-Görgényi vulkáni fennsík (Kalonda-tető, Szilas, Firtos, Fiasmál, Küsmödkő, Siklódkő) vonalán. A Sóvidéki dombtság és az Udvarhelyi-dombvidék érintkezésénél fekvő kistáj része. Közigazgatásilag a Hargita megyei Etéd község része, tőle 5 km-re terül el (a Peszente-tetőn – 585 m – át). Székelykeresztúr távolsága 25 km, Székelyudvarhelyé 28 km. Énlaka földtani felépítésében az üledékes és eruptív (kiömlési) kőzetek vesznek részt. A Firtos-rög előterét és az Erdélyi-medence peremvidékét fiatalabb harmadkori üledékek borítják. A miocén és pliocén korú üledékeket az agyag, agyagmárga és kavics képviseli. A Firtos-rög tetejét eruptív (vulkáni) sapka fedi, kiterjedt látatörmelékekkel, vulkáni breccsákkal és tufákkal. A hordalékkúpok egy nagyobb méretű hegylábtelepcsővel ereszkednek alá a Malom pataka, Vár pataka

és a Zsákod pataka vonalán. A Szálas, Firtos és a Kadácsmező pannon területét mintegy 300 m vastag andezites és andezittufás agglomerátum, törmelekes képződmény fedi. A hordalékkúpokat az eruptív kerethegységből lekoptatott agyagos-márgás üledékek alkotják. Énlaka gazdag az agyagipar ásványi eredetű nyersanyagaiban, a téglá és tétőcserép gyártására alkalmas agyagfélésekben (szürke agyag vagy pala a Téglakemence és Vár dűlőkben). A Málnás, Tömlecalja, Bércmege földűlők területén gyakoriak a földcsuszamlások, suvadások. A faluban a mérsékelt kontinentális klíma az uralkodó, gyakori nyugati szélmozgással. A vízválasztó északi lejtőjén nem építettek házakat. A felszíni vízfolyásokat a Küsmőd pataka, a Gagy pataka gyűjti össze. A falu belterületét a Kócé pataka szeli át a Mogyoró patakával együtt. A lombhullató erdők a véderdők szerepét töltik be. Énlaka határa a jövőben is döntően mezőgazdasági hasznosítású lesz. Az agyagásványok és a fa a háziipari hasznosításnak kedveznek. A hagyományos állattartás jelentős ökoturisztikai értéket képvisel.

Társadalomföldrajzi adatok

Eddigi régészeti adataink egyértelműen aláhúzzák, hogy Énlaka és környéke már a prehisztorikus időkben lakott hely volt. A bronzkori és a római

kori leletek igen gazdagon fordulnak elő. Az 1333–34-es pápai tizedjegyzékekben mint egyházas hely szerepelt (Jandalaka, Jandlaka azaz Jenőlaka néven); 1591-ben a falu neve Jenlaka volt.

A *turisztikai értékkataszter és vonzerő-leltár* fontos elemei a következők:

- a várkerti *római castellum* (katonai táborhely) az I. századból, a palotakerti *római katonai fürdő* és a közeli *polgári település*;
- a *paleográfiai adatok* sokasága (feliratos kövek, oltárkövek);
- a késő gótika jegyeit őrző *unitárius templom* a híres *rovásírással*;
- sajátos *településszerkezet* és *falukép*.

Énlaka népességföldrajzi adatai

Történeti demográfiai forrásaink a következők: korai oklevelek, népösszeírások, adóösszeírások, népszámlálási összeírások, shematizmusok, mikrocensusok. A becslések és a pontos demográfiai adatok alapján rajzolható meg Énlaka népességföldrajzi (demogeográfiai) képe. A teljesség igénye nélkül Énlaka népesedésének történeti vázlatát a népességszám alapján, időrendben tárjuk fel.

1566-ban Énlakáról 6 lófőt írtak össze, és a korabeli 5-ös szorzóindex szerint Énlakának közel 140 fő lakosa lehetett. 1576-ban az 50 dénáros összeírásban a fejedelem 28 jobbágyporta után fizet adót. Az 1614-es ún. Bethlen-féle lustrában (*Connumeratio universorum Sedis Siculicalis Vdvarhel*) Jenlakáról 1 nemest (Stefanus Balas), 20 *primipilus* (főember vagy primor), 7 gyalogot (*pedites*), 14 felszabadított (*libertinos*) és 7 jövevényt (*advene*) említenek. Énlaka lakossága 1614-ben hozzávetőlegesen 270 főre tehető. Az 1721. évi adóösszeíráskor Énlakán összesen 59 háztar-

tást jegyeztek fel. A valószínűsíthető népességszám 295 főre tehető (a 9-es szorzószám alkalmazásával). Az első hivatalos magyarországi népszámlálás idején, 1786-ban Énlaka jogi népessége 434 fő volt, és akkoriban a falu 96 házában 94 család lakott. A távollevők száma, az idegeneké 4 fő volt. Énlaka lakossága 65 év alatt közel 139 fővel növekedett. A népességnövekedés mindvégig a természetes szaporodásból fakadt. 1830-ban Énlaka lakossága Mike Sándor gyűjteménye szerint már 608 főre emelkedett, ami akkoriban igen magas lakosságszámot jelentett, de 1850-ben csupán 595 főt jegyeztek fel. Az 1851. évi összeíráskor Énlakán a 121 házban a jogi népesség 564 fő volt, mind székely-magyarok és unitárius vallásúak, a távollevők száma 21, így a tényleges népesség 585 fő lehetett. A férfiak száma 300, a nőké 285. 1854-ben Énlaka lakossága 564 fő, 1857-ben 598 fő, míg Orbán Balázs adatai szerint (a korabeli shematizmusokra alapozva) 694 fő lakja Énlakát. Közel másfél évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy Énlakán a népességszám megkétszereződjön. 1875-ben 605 lélek, 1880-ban 608, 1890-ben pedig 635 fő élt Énlakán. Énlaka lakossága a legmagasabb lélekszámot 1900-ban érte el, amikor 695 személy lakta a falut, majd ettől kezdve a mai napig a lakosságszám csökkenő tendenciát mutat. 1900-ban a nemek megoszlása: férfiak száma 395, a nőké 336 fő. A 40-49 évesek száma a legtöbb, 150 fő, az aktív kereső 401 fő, az eltartottak száma 294 fő. Az iparban 14-en, a mezőgazdaságban 376-an, az egyéb ágazatokban 6 fő dolgozott. 1910-ben Énlaka lakossága már 643 fő, 1920-ban 590 fő, 1941-ben pedig 588 fő. 1956-ban Énlakán 597 személy lakott, 1966-ban már csak 450 fő. Az 1960-as éveket követő elvándorlást már nem pótol-

ta a természetes szaporodás és a szerény mértékű bevándorlás. 1977-ben Énlakán 370 lelket számláltak. Akkoriban a 131 lakásban 128 paraszti gazdaság volt. Az előregedés, a természetes szaporodás csökkenése és az elköltözés miatt a falu lakosság száma 80 fővel lett kevesebb. 1992-re Énlaka lakossága már 245 főre apadt. Az elmúlt 92 év alatt (1900–1992) a falu lakosság száma 450 fővel csökkent. Folyamatosan csökkent a fiatalok százalékos aránya is.

Énlaka funkcionális szerepkörét tekintve egyértelműen *mezőgazdasági jellegű település*. 2002-ben Énlaka népessége 187 fő volt, mind magyarok. Étéd község népességi vesztesége 1992–2002 között 308 fő volt (3146 főről 2838 főre csökkent). A falut 1967-ben villamosították, a kultúrotthon 1949-ben épült meg jelen formájában. Énlaka ma is zárt település, a városi hatás kevésbé érvényesül. Jelentősebb településfejlesztő tényezőként a falusi turizmus jelölhető meg.

Énlaka településföldrajza. Faluszerkezet, településkép

Énlaka tipikus *hegyaljai település, hal-mazfalu*. A vidék többi településéhez hasonlóan földművelő és állattenyésztő falu volt. Vízvásztón fekvő településnek tekinthető, mivel a Gagy-völgye és a Nyikómente északi vízkörének érintkezésénél fekszik. A falu fő útvonala a Nagyút, amely a Lencs kaputól (663 m) kezdve a Vészdomb teteje (669 m) és a Kétkert köze (681 m) vonalán a Peszente-tető (585 m) irányába húzódik. Énlaka az aprófalvas településhálózat szerves része. A településkép kialakulásában döntő szerepe volt a *gazdálkodásnak, a birtokviszonyoknak, a tízesrendszernek és a demográfiai ténye-*

zőknek. Mára Énlakán a *laza-halmazos településszerkezet* figyelhető meg. A falu ősi településmagja a mai unitárius templom és környéke, a Templomkert és a Hegytíze. A belsőség telekbőségről árulkodik és sok a szabálytalan udvar. A lakóépületek száma 161.

Énlaka belterülete, belsőége délies elhelyezkedésű. A falu településszerkezete tagolt és természetesen illeszkedik a kistáj természeti adottságaihoz: szabálytalan utcahálózata a domborzati formákat követi, a szorosok az „átkelést” biztosítják az utcák között; a népi építészet értékes alkotásai – a hármassosztatú parasztházak sokasága – pedig a látványt fokozzák.

A falu belsőége két félre oszlik: a keleti *Túszegre* (Túlszeg) és a nyugati *Innenső félre*, melyek között a falu *kultikus tengelye* húzódik a Pásztorház – Csemetekert – Régi temető – Templomkert – templom – iskola – Kerekkert – Papilak – Rétkapu vonalán. Ez az egykori *gyepű* vonala is. A határban ma is ismeretesek a „*birtokhasító gyepű*”, a „*határmegválasztó gyepű*” elnevezések. A korabeli családok tágasan ülték meg a faluhelyet, és a családok számának növekedésével a birtoktestek egyre jobban feldarabolódtak: a telkek hasítása eléggé gyakori volt. A házasságkötést követően a fiúnak új lakást építettek a nagy telken, többnyire az utcára nyílóan.

A falukép egyik érdekessége a *tízes településkép*. Énlakán négy tízes ismeretes:

Rét tíze: a falu déli részén, a Rét kapu környékén.

Miklós utca tíze vagy *Vár tíze*: a belterület keleti részén, a Porkolád kapu környékén.

Lugos utca tíze vagy *Lencs kapu tíze*: a falu északkeleti részén.

Hegy tíze vagy *Nagykő tíze*: a belterület északnyugati része.

A tízesekhez több *tízesutca* tartozott:

Az Innenső fél területén lévő tízesutcák: Hegy utca, Ádám utca, Nagykö utca, Bálint utca, Nagyút, Fő utca, Szász utca, Török szoros, Sáros utca.

A Túszeg tízes utcái: Kaloda, Vár utca, Lapos, Lugos utca, Miklós utca, Kerestély utca, Rétfala.

Felhagyott utcák: Birikert és a Tódi-
lika szádája.

Gyepűkapuk: Lencs kapu, Rét kapu, Porkolád kapu (Rigó kapu), Vas kapu - a telkek védelmét szolgálták és egyben a birtok jogi határait is szentesítették.

A mai faluszerkezet és a falu kulturális és művészeti emlékeinek egyedisége alapján Énlaka a Világörökségi listára való felvételét pályázhatná meg.

Irodalomjegyzék:

MAKSAY F.

1971. *A magyar falu középkori településrendje*. Budapest:

SZABÓ I.

1966. *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század)*. Budapest:

SZABÓ K. [szerk.]

1872-1876. *Székely Oklevéltár*. 1-2. kötet. Kolozsvár: Magyar Történelmi Társulat
Kolozsvári Bizottsága

1890-1895. *Székely Oklevéltár*. 3-4. kötet. Kolozsvár: Székely Történelmi
Pályadíj-Alapra Felügyelő Bizottság

SZÁDECZKY L [szerk.]

1896-1895. *Székely Oklevéltár*. 5-6. kötet. Kolozsvár: Székely Történelmi
Pályadíj-Alapra Felügyelő Bizottság

VOFKORI L.

1994. *Énlaka népesség- és településföldrajza (mikrogeográfiai vizsgálat)*. in: Simon
István – Boros László [szerk.]: *Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi
Évkönyv*. 215–226. pp. Miskolc-Nyíregyháza:

2006. *Románia turizmusföldrajza*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó

2004a *Falusi turizmus Erdélyben*. in: Glatz Ferenc [szerk.]: *Magyarország az
ezredfordulón. Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián.
Műhelytanulmányok*. 139 p. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ

2004b *Regional development in Transilvania, Romania*. in: *Society and Economy*
26 (2004) 1. 87–103 pp. Budapest: Akadémiai Kiadó

2004c *Utazások Székelyföldön*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó

2004d *A mai Erdély etnikai térképe, 2002, románok és magyarok*. Mérték
1:780000. in: *História*. XXVI. évf. (2004.) 4. szám. *História térképek – VIII.*

Magyar Történelmi Atlasz folytatásában. Budapest: História Alapítvány

2003. *Harta etnică a Transilvaniei 2002. Români și maghiari. Erdély etnikai térképe
2002. Románok és magyarok. Ethnic map of Transylvania 2002. Romanians and
Hungarians*. Scara – Lépték 1: 800000 Odorheiu Secuiesc – Székelyudvarhely

1998. *Székelyföld útikönyve*. 1. kötet. 554–555 pp. Budapest: Cartographia Kft.

VIII. kép: Feliratos tábla: Scala coeli / Fides / Caritas / Spes / 1. Kor. 13. / In coelum gradib(us) virtutum maxima septem / Quatuor ascendit spes bona quinq(ue) fides. / Spes Lunam Solemque fides contingit, Amoris /Scala vel ad summum pertinet usq(ue) polum, azaz: Égi lajtorja. Hit, Remény, Szeretet (1. Kor. 13.) / Hét erénynek grádicsain megy az út föl az égbe, / Jó remény negyedik, hit ötödik foka lesz. / Holdat eléri remény, a Napot meg a hit heve, fénye, / Ám szeretet íve messze a pólusig ér. (Visy Zs. felvétele)

Filep Antal:

ADALÉKOK ÉNLAKA TELEPÜLÉSNEPRAJZÁHOZ

A magyar etnográfia egyik legjobban kidolgozott témaköre a települések néprajzi vizsgálata. Ez elsősorban a tanulmányait a Kolozsvári Tudományegyetem természetrajz, földrajz szakán megkezdő Györffy István intuitív vizsgálatainak köszönhető. A társtudományokat is alapvetően befolyásolta az a nagy fordulat, amelyet megvalósított. Rögtön jegyezzük meg, életművét alapvetően befolyásolta, hogy kolozsvári diákága alatt Kelemen Lajossal kötött barátságot, szemléletére nem kevésbé hathatott Márki Sándor történész professzor. Györffynek köszönhető, hogy a magyar néprajz a korábbi természetudományos, geográfiai, evolucionista szemlélettől, módszerektől elszakadt, és a történettudomány, a régészet, a nyelvészet, valamint a többi társadalomtudomány irányában tájékozódott. A szemléleti fordulat az első világháború alatt közzétett, a *Fekete Körös völgyének magyar nyelvszigetéről* írott monográfiájában már kitapintható, de a döntő fordulatot az 1922-ben közrebocsátott *Nagykunsági krónika* hozta meg. A településnéprajz igazi „forradalmát” az 1926-ban a *hajdúsági településekről* publikált, klasszikus tanulmányai és az 1929-ben napvilágra került, a *matyókkal* foglalkozó munkája robbantotta ki. Hatása alól sem a geográfusok, sem a historikusok, – (elsősorban Szekfű Gyulára vagy Domanovszky Sándorra, pesti professzorokra hivatkozhatunk) – sem a szociológusok, sem a településtudo-

mányi kutatók, a településtervezők, az építészek, de még a szépirók sem (Móricz Zsigmond) vonhatták ki magukat. Ne hagyjuk említés nélkül, hogy a harmincas évek utolsó harmadában rendkívüli módon befolyásolta az egyetemi ifjúságot, halála után is számos olyan monográfia látott napvilágot, amelynek szerzője Györffy Istvántól merítette az alapötletet.

Érdeemes kiemelni, hogy 1928-tól, amikor elkezdte egyetemi előadói tevékenységét (majd különösen 1934-től, amikor saját néprajzi katedrát alapíthatta) különösen nagy befolyása volt az egyetemi ifjúságra. A néprajz iránt érdeklődők mellett sok fiatal csatlakozott hozzá, aki történésznek, jogásznak, szociológusnak vagy közgazdásznak készült. (Példaként említhetjük Benda Kálmánt, Bónis Györgyöt, Erdei Ferencet.)

Kötelességünk jelezni, idősebb Kós Károllyal is szívélyes barátságot ápolt. Együtt teljesítettek kiküldetést a konstantinápolyi Magyar Intézetben az első világháború végén. Barátságukat valószínűleg Györffy István kolozsvári egyetemi polgársága idején alapozhatták meg. Feltehetően közös kirándulásokat is tehettek. (Györffy István maga is jól ismerte a Kalotaszeget. Talán az sem véletlen, hogy Szucságról nősült.)

Némi szomorúsággal állapíthatjuk meg, hogy az 1920 körül megnehezülő érintkezések miatt Györffy István „bűvköre” elkerülte lényegében mind

a Partiumot, mind Erdélyt és mind a romániai magyar tudományosság egészét. Györfly István 1939-es korai halála magyarázhatja, hogy már személyesen nem hódíthatta meg a romániai magyar kutatókat munkamódszereinek. Ugyan voltak nem is kevesen hallgatói között erdélyi vagy partiumi születésűek. (Ezek között tarthatjuk számon Nagy Ödönt, akit kutatásaiban később a lelkeszi beosztása gátolt. Hűséges erdélyi diákja volt Szentimrei Judit, aki a népművészet irányában mélyítette el érdeklődését. Mások nagyon korán, tragikusan végezték az életüket, példaként hivatkozhatunk Mikecs Lászlóra.)

A Kolozsvári Tudományegyetemen is, illetve 1948-ig a Magyarországra való kiutasításig a Bolyai Tudományegyetemen is olyan hajdani tanítványa professzorkodott, aki mestere legfontosabb tematikai vizsgálatai iránt nem érdeklődött, legsajátosabb módszertani újításait lényegében élete végéig nem fogadta el és nem is gyakorolta. Csak Vámszer Géza munkáiban tükröződött Györfly István hatása, másfelől legújabbán Bárth János Erdélyben végzett településnéprajzi, monografikus vizsgálatai pótolnak, pótolnak sokat a felgyűlt tudománytörténeti adósságból. Megjegyzendő, hogy a nyelvész professzor, Szabó T. Attila és a hozzá mérhetően nagyhatású historikus Imreh István igen lelkes tisztelői voltak egész életútjuk során Györfly Istvánnak.

Még kevésbé voltak kapcsolatai 1948 után a romániai, az erdélyi néprajzi kutatásnak a magyar településnéprajzi és a településtudományi kutatásokat végző hazai szakemberekkel, noha Tálasi István tanítványainak köre, különösen Hofer Tamás munkássága új távlatokat nyitott. Tálasi István növendékei közül Hofer Tamáson kívül Földes László, utóbb Bárth János szélesebb körű te-

repmunkát végzett a Kalotaszeg községeitől a gyimesi patakok völgyei tájáig. A romániai magyar kutatásokban – sajnos – nem keltettek visszhangot a társtudományok kiváló egyéniségei. Nem születtek válaszok azokra a kérdésekre, amelyeket Mendöl Tibor, Major Jenő, Lettrich Edit a településföldrajz, történeti földrajz oldaláról felvetettek. Látszólag nem hatottak Szabó István, Maksay Ferenc nagy lélegzetű településtörténeti összefoglalói sem.

A néprajzi településvizsgálatoknak különös időszerűséget kölcsönöz az a tény, hogy mind a mezőgazdaság általános gépesítése, mind a birtokviszonyok politikai erővel történő, kelet-európai, gyökeres megváltoztatása, mind a kelet-európai településpolitikai az évezredes, élő, történelmileg meghatározott gyakorlatot megszüntette, ami a történelem szerves folyamatoságát végérvényesen megszakíthatja. A kialakuló új helyzet megválaszolatlanul hagyta a jövő alapkérdéseit, de az 1989-es, 1990-es változások ellenére az elhibázott folyamatok továbbra is hatnak, vagy változatlanul tartanak. Félő, hogy visszafordíthatatlan, káros átalakulásokhoz vezethetnek. A „szocialista kollektivizáció” megindítása óta eltelt félévszázad, a teljessé válása óta lepergett négy évtized nemzedékváltásai miatt nagyon is időszerű, tudományos feladat az egykori viszonyokat még jól ismerő idősebb nemzedék ismeretanyagának összegyűjtése, számba vétele, a jelenlegi állapotok rögzítése, minél pontosabb dokumentálása, és a 20. századig vagy a jelenig vezető történeti út lehető legteljesebb tisztázása. Nem elhanyagolható feladat annak a feltárása, hogy az adott település fejlődésében milyen gazdasági, gazdálkodási tényezők voltak meghatározók,

1. kép: Énlaka madártávlati képe dél felől (PLT 27553 – Visy Zs.)

valamint a helyi társadalom közösségi élete hogyan szervesült a település térbeli kereteihez.

A magyarországi és a Kárpát-medencei természeti környezet károsodásának egyik ma már nyilvánvaló fő tényezője, a falusi, mezővárosi, családi üzemek felszámolása, a falusi és a kisvárosi állattartás, tenyésztés korlátozása és/vagy megszüntetése. Ez nem választható el a falvak kiürülésétől és előregedésétől, az úgynevezett szocialista városépítés minden áron való politikai erőltetésétől. Ez azzal is együtt járt, hogy olykor a középkorban, vagy az újkor korai szakaszában gyökerező, esetleg a 19. és a 20. századokban kialakult, legnemesebb településközpontokat szanálták, eldózerolták, a kényelmes, kertes polgárházak helyén ma már csak iszonyatosan magas önköltséggel üzemeltethető, energiapazarló panelházstömböket telepítettek.

Míndez jelezheti, hogy a történelmileg kipróbált településhálózat, település-szerkezet, településtípusok, településformák kutatása nem csak elméleti kérdés, hanem az élő társadalom számára fontos, olykor égető gondok között is technikai, tervezési, szervezési támpontokat kínálhat. Talán nem is véletlen, hogy a Pécsi Tudományegyetem Pollack Mihály Műszaki Kar urbanisztikai mérnökképzésébe illetve az Ybl Miklós Műszaki Főiskola urbanista mérnökei posztgraduális képzésébe rendszeresen bevontak néprajzi kutatói minőségben.

Énlaka településnéprajzi vizsgálatát kettős céllal végeztem (1. kép). Szerettem volna a település típusa, szerkezete, formája alapján a közég és a táj múltjára vonatkozó következtetéseket

levonni részben a korlátozottan megközelíthető források és a helyszíni vizsgálódások nyomán, részben törekedtem arra, hogy a jelenlegi állapotokat dokumentáljam, és tárgyilagosan mérlegelhessem, milyen helyzetet teremtett az utolsó félévszázad, milyen következtetéseket kell levonnunk a jelenre és a jövőre vonatkozóan.

Énlaka települését Udvarhelyszéken okleveles adatokból először egy 1332 és 1337 között keletkezett okmányból ismerjük. Akkor *Jandlaka* vagy *Jandalaka* változatban bukkan fel. Kiss Lajos *Földrajzi nevek etimológiai szótára* szerint ma már a használatból kikopott személynév a Jan (János) egyik változatával állunk szemben. Amint ő erre utalt is, a Janda név a mai magyar lakosság körében is családnévként bukkan fel. Hivatkozott az 1566-ból datálható *liejenlaka* variánsra is.¹

Szabó T Attila az erdélyi regionális szókincs történeti áttekintését nyújtó monumentális szótári művében Énlakával kapcsolatosan több 16. és 17. századi adalékot sorolt fel. 1585-ből „*Jenlaki Zabo Bernhard loffew*” alakváltozatot adatolt. 1592-ből „*ienlaki Demeter Istwan*” előfordulását mutatta be. 1599-ből *Jenlaki Zabo Bernard, Eyenlakai Kerestely* és *Albert Ienlakaien(sis) Libertinus* alakokra hivatkozhatott. A helyi viszonyokat kissé megelevenítő tanúvallomást hivatkozott 1599-ből: „*az honnet az Atthiaiak be haitottak az Jenlaki diznokat, tudom hogy az Atthiaiy hatar, és Jenlakawal ne(m) kez.*” Szabó T Attila 1600-ból tudott egy „*Was Ferencz Ienlaki, weres Drabantli*” személyről.²

Kiss Lajos, a toponímia kiváló ismerője 1712-ből idézett *Enlaka* változatot. Szabó T Attila a közelben fekvő

Tarcsafalva földrajzi nevei közül 1824-ből találta: „*Az enlakai utnál*” kifejezést.³

A helytörténeti hagyományban felbukkanó *Jenőfalva* alakváltozat egészen bizonyosan nem hozható kapcsolatba Énlakával. (A nézet elterjedéséhez Orbán Balázs Énlakáról írt fejezete is hozzájárulhatott, mert feltételezte, hogy Énlaka névváltozatai között előfordult volna Jenőlaka névváltozat. Valójában ilyen variánst a forrásainkból nem mutathatunk ki.) A Jenő helynevek nem személynévi eredetűek, hiszen törzsnévből keletkeztek, a Jenő személynév kései felújítással keletkezett. A törzsnévi eredetű településnevek nem illeszkednek a -szállása, -laka, -háza, -földe összetételű falunemekhez. Ezek a birtokos vagy a tulajdonló nemzetség és a faluja tulajdonviszonyát fejezik ki. Viszonylag kései fejleményei a magyar névtörténetnek. Megjegyzendő az Udvarhelyszékről ismert középkori ág- és nemnevek között ismert Jenő név, ami azzal függ össze, hogy a rendi állam megalapozása idején a törzsi szervezet szétszórták az egykori nyelvterület egészen, a széttelepített közösségek új települései megjelölésére a környezet lakói az eredeti törzsnévet használták fel a falu nevéként. Az Énlakától távolabb felbukkanó Jenőfalva névalak összetettsége is kései keletkezésre utal. Olyan községet feltételezhetünk mögötte, amelyet már a székelységbe tagolódott Jenő nem/ág tagjai (családjai) alapítottak, vagy laktak.⁴

A névtani adalékokat érintve kötelezően megjegyezzük, hogy mind Énlaka, mind a szűkebb és tágabb környezete, Pálfalva, Csehétfalva, Tarcsafalva, Tordátfalva stb. az Árpád-kor kései szakaszában lezajlott megtelepülésre

¹ KISS é.n. (1978 / 1988.) I: 419. p.

² SZABÓ T., 1982. III: 208 - 209: pp.

³ KISS i.m. u.o.; SZABÓ T. i.m. u.o.

⁴ ORBÁN, 1868: 123. p.; GYÖRFFY, 1941.; 1953.

utal. Ugyanezt támasztja alá a temp-lomi patrocíniumokból keletkezett helynevek jelenléte is. Hivatkozhatunk többek között Szentábrahámra, Szentkirályra, Szentlászlóra, Szentmártonra, Szentmihályra, Szentmiklósrá, Szentpálra, Szentlélekre és Keresztúrra stb.⁵

Énlaka a Gagy völgye, a Fehér Nyikó és a Nagy Küküllő településfüzéreivel együtt a székelység Kelet-Erdélyben való végleges helyfoglalása és meg-ülése időszakától lehet folyamatos, megszakítatlan történetű. Minden biz-zonnyal a százság dél-erdélyi meg-telepedése körüli időszak is segíthet időhöz kötni a később Székelyföldként sajátos arculatot öltő nagytáj település-történeti indulását.

Az udvahelyszéki székelység jelenle-gi helyére való áttelepülésének a folya-matát a Dél – Dunántúlról jól nyomon követhetjük. Úgy tetszik, Baranyától, akár Nagyváty környékétől Bihar ter-ületén át, fő vonalaiban megragadható az útvonal és a fontosabb közbenső ál-lomások is. Nagyváty és a szomszéd-ságban fekvő települések székely népe-sége, szervezete az oklevéltári források alapján jól adatolható.⁶ A közbenső bihari állomásról a Székelyjő víznév, a Székelyhíd helynév, Udvarhelyszék, azaz az „Anyaszék” ma már csak nyelv-járási szinten és a történeti irodalomban élő *Telegdiszék*, *Telegdi Esperesség* (Espe-resi Kerület), „*Districtus Telegdiensis*,” – mint az Erdélyi Püspökség (alapítása óta Gyulafehérvár a székhelye) igaz-gatási egysége – vallhat. Uthalhatunk Egyed Ákos akadémikusnak az Erdő-vidékkel foglalkozó egyik tanulmá-nyára, amelyben a Bardóc-fiúszék és a Miklósvár-fiúszék településtörténeti előzményei megragadásához alaposan

elemezte a nép száján élő *Telegdi-Bacon* és *Sepsi-Bacon* földrajzi nevek sajátos kettősségét. A két egymás mellett fekvő község eltérő nyelvjárásával is külön-bözik egymástól. Kisbacon, régi és népi nevén Telegdi-Bacon a Bardócfiúszék benépesítő Telegdiszék, Udvarhelyszék területéről települt be, és az Anyaszék ő-zó nyelvjárását is máig örökölték az ősök.⁷

A telegdi jelző a Sebes Körös kelet-bihari völgyének medencéjében fekvő, gótikus templomáról nevezetes, középkori múltú, magyar népességű mezővárosra, *Mezőtelegdre* utal, ami átmenetileg a Nagy Küküllő környe-zetében kialakuló székely csoport, szék népességének szervezeti központjául szolgálhatott. A bihari székelység em-lékével lehet értelmezni *Székelyhíd* tele-pülésnevét, de a *Székelyjő* víznév sem magyarázható másként. A székelység tengernyi középkorból, szűkebben az Árpád-korból származó oklevél-anyagából nem véletlenül utaltunk a baranyai Nagyvátyra és tágabb kör-nyékére. Az újabb történeti helynév-kutatás és a történeti nyelvjárás-kutatás Udvarhelyszék székely népét a nyelv-járási adottságok révén a mai Baranya és az egykori Valkó, a mai Verőce me-gyék (illetve a Szerémség), valamint a szomszédos Dél-Somogy középkori magyarságával azonos nyelvjárásúna-k tartja. Benkő Loránd akadémikus ezzel kapcsolatos fundamentális dolgozata – (amelyet 1947. októberében a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén a tudományos közvélemény elé tárt) – még 1948-ban jelent volna meg a Magyar Történelmi Társulat patinás szakfolyóiratában, a Századokban. A tanulmány azonban váratlanul, a tör-

⁵ KISS i.m. a hivatkozott helynevek címszóiit ajánljuk, MAKKAI, 1989: 11. térkép a72. p.

⁶ GYÖRFFY, 1963: 252. p.; 253. p.; 403-405. pp.

⁷ EGYED. 1977.; MAKKAI, 1986: 291-295. pp.; MAKKAI, 1989: 158-162. pp.

ténettudományban politikai parancsra végrehajtott ideológiai és tudomány-politikai fordulat miatt nem láthatott már napvilágot. Benkő Loránd tanulmányát évtizedeken át csak kefelevonatan vagy tördelt korrektúrában olvashattuk, míg nem 1989-ben jóvátételként negyven esztendőes késéssel mégis megjelentették az egykor betiltott folyóiratszámot.⁸

A kultúra „hajszalcsövességére” jellemző, hogy Kányádi Sándor egyik, az egykori Jugoszláviában tett útja alkalmával bejárta a Drávaszög és a Szerémség, Szlavónia azon vidékeit, amelyek valaha az udvarhelyszéki székelység kibocsátó vidékei közé tarthattak, úti élményeiről rádiónyilatkozatot tett. Különösen megragadóan beszélt egy rádióriportban a középkori Drávaszád emlékééről. Ez az község, amelynek régészeti hagyatékát Lubor Niderle a Kárpát-medence szlávságának meghatározásához igyekezett felhasználni. Igaz, a neves cseh szlavista figyelmét elkerülte a település veretes középkori neve: Drávaszád, a hivatalos, újabb, horvát községnevet, Bielo Brdo alakváltozatot vette használatba. Nem figyelt fel a szomszédos Szarvas, Almás, Erdőd, és a Dálya középkor óta folyamatosan élő helynevekre. – Ezeket a mai, hivatalos horvát közigazgatás is változatlanul használja, persze az újabban kialakult, horvát hangjelölési szabályokat alkalmazzzák. – A nem távoli szomszédságban fekszenek az Árpád-kor óta folyamatosságban élő Szentlászló, Haraszi és Kórógy, valamint (az időközben Eszék város területébe bekebelezett) Rétfalu kontinuos magyar lakosságú falvai.

A fentiek látszólag elvisznek bennünket Énlaka, azaz a Firtos és az „Istök

tetője” közötti világából. De érdemes meggyőződésünket hangsúlyozni, hogy bár a székelység sok archaikus sajátosságot őrzött meg, sok sajátos intézményt teremtett, sok jellegzetes kulturális alkotást hozott létre, mégis egészében a székelység kultúrája szerves része a középkori és az új-, valamint a legújabb kori magyarság világának, és egyben Európának is elszakíthatatlan, szerves műveltségi tája, vagy – ha úgy tetszik – dialektusa. Másfelől nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a székelység történeti hagyománya, öröksége egészében európai produktum, egyetemes érték, Európa világának szerves, elidegeníthetetlen része. A jelenkori székelység ugyan kulturálisan sajátos szint képvisel az egész magyar nyelvterületen belül, de mind a történeti források, mind a névtani elemzések, mind a történeti nyelvjáráskutatás egyaránt bizonyítja, hogy a Székelyföld magyar lakossága a magyar nép nyelvterületének a legkülönfélébb tájairól, elsősorban a peremterületekről költözött össze. Szinte székenként más-más régióból, más-más nyelvjárásterületről érkeztek. Csak a kelet-erdélyi megtelepedés után indulhatott meg a kulturális ötvöződés. A Székelyföld kialakulását, székely jogállású népességével való betelepülését Benkő Loránd a 12. század végére, a 13. század elejére tette.⁹ Ez az időszak azért is figyelmet érdemel településtörténeti szempontból, mert a telekrendszer is ebben a periódusban alapozódott meg, a telkeket birtokló családok önálló üzemvitelének évszázadokra érvényes formája ebben a korszakban kezdett kialakulni. Ez egyaránt meghatározta a későbbi telkes jobbágyok, a földjüket maguk művelő kismemesek, praedialisták, és a

⁸ BENKŐ 1964.;1989.; 1999.

⁹ Uo. 1999: 86. p.

katonai, határőrizeti feladatokat ellátó kiváltságolt csoportok életét, gazdálkodását, települési viszonyait.

* * *

A fentieket messzemenően igazolják, ha Énlaka településhálózaton belüli helyzetét vizsgáljuk. Udvarhelyszék alacsonyabb térszíneken fekvő vidékeit, amelyek a lombos erdei övezetbe tartoztak, ugyanolyan sűrű láncolatban ülték meg az aprófalvak, amilyen módon a Kárpát-medence más vidékein – ahol a török hódoltság pusztításai megkímélték a vidéket és a népet – a földművelésre, állattartásra, kertkultúrára alkalmas földek, rendelkezésre álltak. Megfelelő mértékben a rétek és a kaszálók felkínálták magukat, sőt területük kisebb vagy nagyobb emberi munka ráfordításával bővíthetők voltak akár a vízfolyások környezetében, akár az erdők világában. Elegendőnek mutatkoztak legelők is, de a népesség és az állatállomány növekedésével szántónak, legelőnek egyaránt irhattak újabb területeket. Térségünk eredeti növénytakarója lombos erdő volt, az alacsonyabb térszínen tölgyes, cseres. A magasabb régiókban a bükkösök kínálták az építés faanyagát, a gazdálkodáshoz szükséges szerszámok fáit és a bőséges tüzelőt. A községhatárok biztosították az emberi közösség és állatállomány számára megfelelő mennyiségben, megfelelő minőségben rendelkezésre állt az ivó- és itatóvíz; a vadvizek pedig sem a települést, sem a termőterületeket nem veszélyeztették, a települések megszakítatlan fűzérként hálózták be kies vidékeinket. Néhány kilométeres sugarú faluhatárok alakultak ki. Szinte minden irányban látótávolságon belül feküdtek egymástól a települések. Gondoljunk Énlaka eseté-

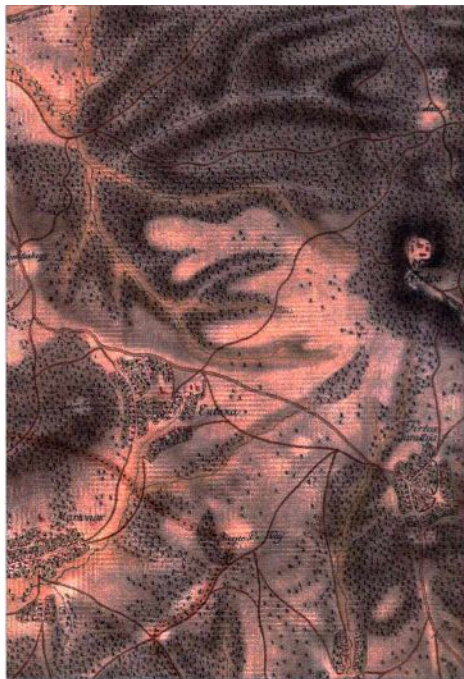
ben Firtosmartonosra, Firtosváráljára, Pálfalvára, Csehétfalvára, Atyhára! Az Énlakától kissé keletre eső legelő magasabb térszínéről valamennyi egymástól kisebb, nagyobb dombháttakkal, völgyekkel elválasztott, egymás közelében települt falvakat egyszerre láthatjuk. A Nagy völgye délebbi szakasza, Keresztúr környéke, Udvarhely körzete, a Kis és a Nagy Küküllő és a két Homoród mente közötti tájról, a Nagy és a Kis Homoród völgyéből, az Erdővidékről bőven sorolhatnánk a további helyeket, ahol a középkor óta falubokrokban él a táj népe. Természetesen minden nagyobb hegységet, minden az emberi megtelepedésre alkalmatlan térséget a településhálózat kikerült, legfeljebb tartozékirtokok létesítésével igyekeztek hasznosítani a lakatlan, vagy lakhatatlan tájrészeket.

A Székelyföld esetében a havasi legelők, a kaszálók, vagy az erdei irtások kaszálói és az irtásokon létesített legelők szerepe európai összehasonlításban is figyelmet érdemel, hiszen a sztyeppei múltú magyarság állattartási hagyományával kiválóan alkalmazkodott a magas fekvésű térséghez. A székelység a magasabb hegyi régiók, a havasi és a havasalji térség szomszédságát betelepítve az alpesi gazdálkodással párhuzamba állítható gazdasági üzemenetet vezetett be. Énlakának ugyan nem voltak havasi tartozékai, de Atyha irányában a Küsmőd vize és a Korond pataka közötti vízválasztó gerinc hegyvonulata a maga ezer méter meghaladó csúcsaival, hosszan elnyúló gerincével, zárt erdőséggel borított oldalaival sokoldalú hasznosításra kínálta magát. Ebben a zónában eredetileg zárt erdők díszlettek. Nem is kis munkával szántónak, kertnek, kaszálónak, legelőnek jelentős területeket hódítottak el a zárt erdők területéből. A meredekebb, jó be-

napozású oldalakon takarosán, gondos munkával épített teraszokat alakítottak ki. Ezek a lezúduló csapadék romboló munkáját csökkentették, csendesítették, lehetőséget biztosítottak arra, hogy a hirtelenebbül emelkedő oldalakon könnyebben szánthassanak, ha hosszabban pihentetik a földet, kényelmesebben kaszálhassanak a gyorsan gyesedő földeken. Ezek a teraszok ma többnyire már csak kaszálók, legelők. A kollektív gazdálkodás kikényszerített bevezetése utáni gépesítés már ezeket csak nehézkesen tudta művelés alatt tartani.

A kelet-európai szocialista mezőgazdasági politika és üzemvitel nagy tévedése volt, hogy csak a tágas síkterületek nagy erőgépeit részesítette előnyben, és a nyugati gépkínálatból nem vették át a hegyi terepen jól bevált, kisméretű speciális erő- és munkagépeket. (Ennek a megértéséhez tudnunk kell, hogy az óriás erőgépek háború esetén katonai szempontból kifogástalan terepjáróképességű tüzérségi és szállító vontatókként hasznosulhattak volna, sorozatban gyártott motorjaik típusa pedig olyan volt, hogy kiszolgálhatták velük a különféle harcjárműveket is).

A rendelkezésünkre álló térképek a magas térszín erdeinek folyamatos, lassú visszaszorulását szemléletesen dokumentálhatják (2. kép). A 19. század végén, de a 20. század elején is még azért a határ egyik legértékesebb részét az erdővagyon képezte. A helyi mezőgazdaság adottságai viszonylag kedvezőeknek mondhatók. Énlaka és tágabb környezete üledékes márgás, agyagos talajú. Hasonlatosnak látszik Erdély belső medencéjének más tájaihoz, így a Mezőséghez, csak felgyűrődve jelentősen megemelkedett. A megnövekedett reliefenergia révén a csapadékot elvezető vizek rendkívül

2. kép: Énlaka és külterületének környezete 1785 körül (I. Katonai Felmérés Erdélyi Nagyfejedelemség területének 160. sectioja)

erősen tagolták, bevágódásukkal mélyvölgyeket formáltak. Énlaka határának szomszédságában kezdődik a Kárpátok láncolatának vulkanikus belső vonulatának szegélye. Ha az Énlaka és a Firtosvára közötti legelő magasabban fekvő pontjáról széttekintünk, kiválóan megfigyelhető, hogy déli és nyugati irányban feltűnően hosszan azonos magasságú gerincek sorakoznak. Különösen hasonlít a tájképi hatás a dunántúli dombsági vidékek szerkezeti képre, ahol az egyenletes löszfelszínbe hasonlóan vágtak völgyeket a vizek. A hajdani löszplató szintén feltűnően azonos gerincmagasságú dombsorokká alakult át, azaz csak másodlagosan vált dimbes-dombos, erősen tagolt vidékké.

Énlaka a magyar nyelvterület magasan fekvő települései közé tartozik, hi-

szen a régi térképeknek az Adriai tengerhez mért magassági pontjai közül a legalacsonyabb a *Malompaták* völgyében 528 m, a legmagasabb határrész a 900 m körüli szintet is eléri, vagy túl is lépheti, ahol az Énlaka, a Firtosvára és a Korond közötti faluhatárok összeshövelnek.¹⁰ A viszonylagos tekintélyes magasságot ellensúlyozza az a tény, hogy az énlaki községi belterület is és a külső határ is kedvezően kap napsütést, maga a település pedig viszonylag szélvédett. Az inszoláció hatását csak fokozza, hogy a lejtős oldalak főként déli, délnyugati nyugati kitérűségeik.

Énlaka és szűkebb szomszédsága Udvarhelyszék egyik fontos stratégiai közlekedési pontján települt. Katonai súlyát a *Firtos vára* közvetlen szomszédságával testesítette meg. Énlaka közlekedési helyzetét pedig különösen az emelte ki, hogy a határa fontos vízválasztón feküdt, szinte a község belterülete is két nagy völgyalkotó patak forrásvidékére telepedett, amint arra már Orbán Balázs is hangsúlyozottan rámutatott.¹¹ A vízválasztógerinc ugyan igen keskenyvé vált, de elég szélesnek bizonyult, hogy a tágabb táj egyik fontos útvonalának is helyt adott, sőt éppen Énlakánál csatlakozott ebbe az útba néhány kisebb út.

Énlaka és a települést befoglaló szűkebb táj adottságairól, környezetéről, mezőgazdaságáról, települési viszonyaival kapcsolatban abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a 18. század nyolcvanas éveitől kiváló térképekkel rendelkezünk. Ezeket a tér-

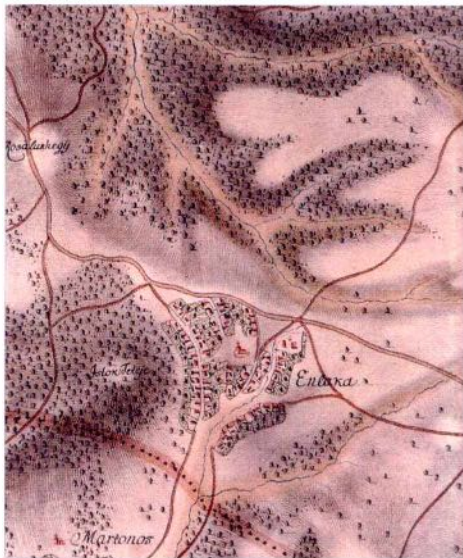
képműveket többnyire Ausztriában, a bécsi Kriegsarchiv térképgyűjteményében őrzik/őrítették, de ma már jó részben digitális kiadásban széles körben hozzáférhetővé válhattak. A Hadtörténelmi Térképtár korábbi vezetője, dr. Jankó Annamária, a Magyar Országos Levéltár, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Informatikai Karának Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszékének a munkatársai, a Természettudományi Kar Geofizikai Tanszék Úrkutató Csoportja, valamint Biszak Sándor tudományos és cégvezetői munkája nyomán korszerű és korrekt mutatókkal felszerelt, keresőrendszerrel ellátott forrásanyagként áll a kutatók rendelkezésére. Biszak Sándor személyének köszönhetően az Arcanum tartalomszolgáltató – (Arcanum Adatbázis Kft. – Budapest) – európai rangú, poliglott formában jelentette meg. A későbbi térképműveket a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Térképtára gyűjteményében kerestük. A térképtári munkatársak rendkívüli előzékeny segítségére támaszkodhattunk.¹²

¹² Rendelkezésünkre állt Az Erdélyi Nagyfejedelemség és a Temesi Bánság területéről készült Első katonai felmérés 160. számú sectioja, (Arcanum kiadása) a Második katonai felmérés digitalizált kép, amely elkészítésekor a Sect. Nro 13 oestliche Colonne Nro V besorolási jelzetet kapta. Az előbbi két igen fontos térkép mű 1:28800 arányban került megszerkesztésre. Rendelkezésünkre állt a Harmadik katonai felmérés 7454/2 jelű, 1:25000 arányú lapja is, amelyet a térképlap szerint a „Marosvásárhelyi rendszer” megjelöléssel láttak el. E két utóbbi térképmű digitalizált és georeferált kiadásához is hozzájuthattunk, valamint a levezetett 1:75000 arányú DVD lemezt is birtokba vehettük. A III. Katonai felmérés DVD lemezét Biszak Sándor, az Arcanum Adatbázis Kft cégvezetője nagyvonalú ajándékként használhattam fel. Önzetlen segítségét ezúttal is nagyon hálásan

¹⁰ Az énlakai térséget ábrázoló II. felmérési lapon is és a III. felmérési lapon már méterben megadott magassági értékek szerepelnek. Magunk a III. felmérési adatokat idéztük.

¹¹ ORBÁN, 1868: 123. p. Hasonlóan kiemeli VOFKORI 2007. Énlakáról írt jellemzése, lásd a 251. oldalt!

Énlakát és tágabb környezetét az Erdélyi Nagyfejedelemségnek az 1785-ben befejezett Első katonai felmérésének (1:28800 arányú) a 160. térképlapja ábrázolja. A felmérési lap Korond, Pálfalva, Atyha, Küsmőd, Etéd, Martonos, Firtosváralja és Csehétfalva [tévedésként Csekefalvaként kapott névírást] belterületét, illetve részben határát ábrázolja úgy, hogy középpontjában maga Énlaka települését és teljes külterületét rögzítették. A 18. századi térkép idézett lapja annyira reálisan ábrázolta a falu környezetét, hogy a térkép ma is egyetlen pillantásra felismerhető (3. kép).

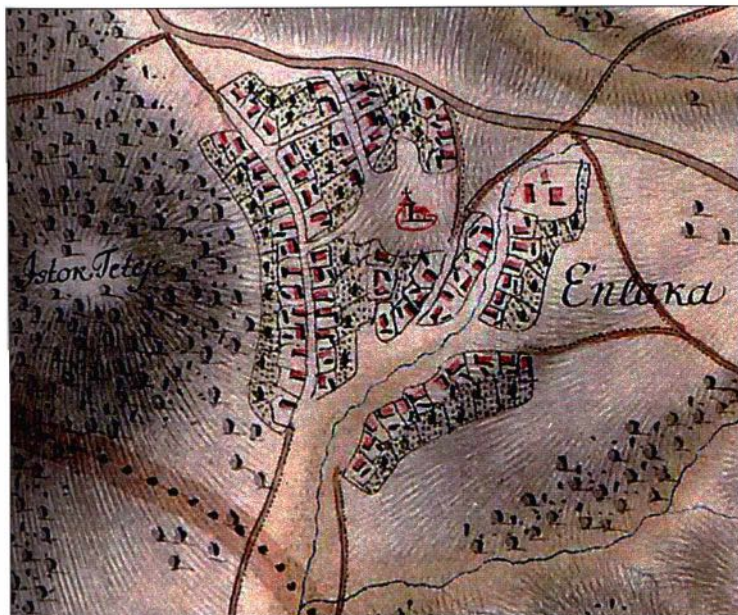
3. kép: Énlaka szűkebb környéke 1785 körül (I. Katonai Felmérés alapján)

A történeti falumagból, illetve mellőle indul a Nagy vízének három völgyfői ága, pataka. Mindegyik magába fogad kisebb mellékvizeket. A község nyugati szélét a *Kócé patak*ának széles völgye határolja, határozza meg. A község felőli oldalának lejtője lényegesen keskenyebb és viszonylag gyorsan le is mélyed, helyenként eléggé meredekké válik az oldala. Ennek a pataknak a völgye jelölte ki a község feltehetően legkorábban kialakult hosszú utcájának a helyét, tengelyének irányát. (Igaz, az I. felmérési munkát elvégző tiszt nem ábrázolta a *Kócé patak*ot.) A falunak a nyugati hosszú utcája keleti oldala szomszédságában kissé elkülönülő dombocskán épült fel híres, középkori eredetű, gótikus templom, amelynek

hajójára a 17. századi újjáépítés során rovásírásos feliratot is őrző, festett mennyezetet készítettek. A templomot védőfállal kerítették. A templom körül és első sorban mögötte alakították ki a község régi temetőjét. A templom és a temető a település legmagasabb térszínei közé tartozott. Ettől délre és keletre mélyebb, lapos területet találunk, ehhez kötődik a jellegzetes helynév a *Tódi lika*. Az alacsony térszín mintegy teknő- vagy medenceszerű mélyedésének nyugati, keleti és az északi irányban emelkedő oldalaival sok vizet gyűjtött össze. Az összefutó csapadékok szinte a falu északi szélétől, a hajdani Etédet és az Udvarhelyet összekötő országúttól, a *Nagy úttól* induló patak vezette el.

Az Ország útja, nyilván középkori nyomvonalon fut, erre utal a ma is élő népi neve, az említett Nagy út megnevezés. Az út Énlakánál a Nagy és a Kis Küküllő közötti igen keskeny vízválasztó vonalán fut. Az út északi oldala

köszönöm! Kiegészítésül és összehasonlítással felhasználhattuk a Honvéd Térképészeti Intézet 1943-as felmérésén alapuló, 1:50000 arányban megszerkesztett Székelyudvarhely megnevezésű, 5474 K. jelű lapját, amely még 1944-ben került kiadásra. A terepmunkám során Énlakán talákoztam olyan lakosokkal, akik név szerint emlékeztek a felvételező kartográfusokra. Hálásan köszönöm a Hadtörténelmi Térképtár és munkatársai önzetlen és nagyvonalú segítségét.

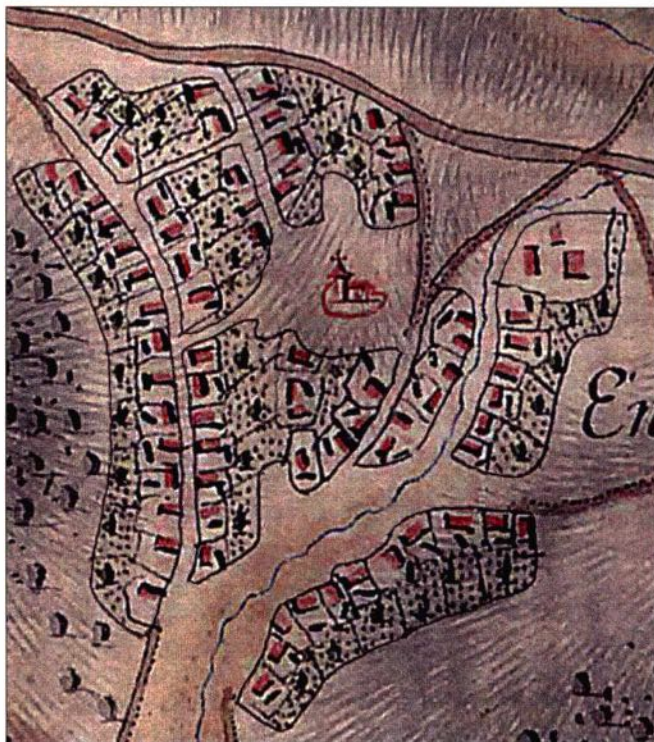

4. kép: Énlaka belterülete és környezete 1785 körül (I. Katonai Felmérés)

meredeken szakad a Firtos oldalából eredő *Malom patak* völgyébe, ennek vize már az *Atthyay* [Csókás, a ma használatos népi neve] pataka folyásával egyesülve a Kis Küküllőbe siet Etéden, Kórispatakon és Bözödújfalun keresztül. Ez a két vízfolyás a szomszédos Etéd északkeleti előterében csatlakozik egymáshoz, majd Etéd északi oldalán a vizük egyesült a Küsmőd felől érkező patakka. Etéd települési tengelyét ennek az egyesült pataknak a folyása határozta meg. Etéd-től délnyugatra e vízfolyás nevét József császár idején a német, osztrák térképésztiszt a helyi nyelvjárást tükröztetve „*Etötj Pataka*” névírással jelölte. Ebben a változatban a nem magyar anyanyelvű kartográfus az Etödi pataka ejtést igyekezett visszaadni. Megjegyzendő, hogy a helyi nyelvjárás is felcsillant. A község nevét térképészünk ugyanis első helyen „*Etöt*” alakban rögzítette, második-ként az „*Etzed*” variánst örökítette meg. Itt nyilvánvalóan az Anyaszék „*özö*” nyelvjárása tükröződik a térké-

pi nevek írásmódjában, ami máig ható következménye az Anyaszék népe délkelet-dunántúli, szerémségi, szlavóniai származásának. Terepmunkánk során az idősebb nemzedék tagjaival beszélgetve Énlakán is tapasztaltuk, ma is milyen szépen él a múltban gyökerező nyelvjárás. (Ennek a vízfolyásnak a duzzasztásával árasztották el Bözödújfalú nevezetes, ősi székely települését, és egyben fel is számolták, szét is szórták a falu különös hagyományvilággal rendelkező közösségét, népét.)

Az Énlaka északi előteréből a vízválasztó északi oldaláról Etéd felé lefutó Malompatak neve önmagáért beszél. Bő vízutánpótlása lehetett, mert a 19. és 20. századi térképeken szabályos távolságokban követik rajta egymást a malmok. A malmok munkáját igencsak megkönnyítette, hogy a Malompatak viszonylag rövid útját nagy szintkülönbséggel tehette meg, így a víz munkavégző képessége, sebessége még fokozódott (3. kép).

5. kép: Énlaka belterületi telekosztásának formális ábrázolása 1785 körül (I. Katonai Felmérés)

Énlaka déli végének, a Miklós utcának a nyugati telkei végében folyik a falu déli bejáratához, a *Rétkapu*hoz a *Mogyoró pataka*. Ez mielőtt egyesülne a már említett Kócé patakokkal, felveszi a belterület különféle, a templom dombja mellett keletről és délről összefutó vizeit, időszakos vízfolyásait. (Előbb a Keresztély utca keleti szakaszáról induló ér szakad belé. A Rét kapu előtt torkollik belé a Tódi likából, illetve a Kovácskerten keresztül érkező vizeknek a Birikert mellett egyesült medre). Énlaka délkeleti előterében a *Vészoldala*, a *Komló* és a *Bárca* dombjai közül indul a Gagy vize felé a *Nyír pataka* is, amely elágazásaival mélyen bevágódott az Énlakát körülvevő hegyek, dombok agyagos üledékes rétegeibe, de egészében a belterületen kívül fekszik.

Énlaka településtörténeti magja, súlypontja nagyon világosan a templomtól

nyugatra húzódó hosszabb, a szintvonalakhoz igen finoman alkalmazkodó, durván dél-északi irányú, északnyugatra enyhe ívben kanyarodó, a Kócé patak völgyéhez igazodó utca volt, és a hozzákapcsolódó északi telektömbök tartozhattak szervesen hozzá. A kataszteri térkép is, amelyet mi egy helyi másolatban tanulmányozhattunk, ezt az utcát jelöli *Fő utcának* („Str Fő”). Ennek a településrésznek a kiemelt történeti jelentőségére utal a helyi lakosság térszemlélete is. A Fő utca és a belőle nyíló mellékutcák, zugok, összességében a nyugati településfél összefoglaló neve az *Innenső* vagy *Innensőfél*, a keleti, délkeleti rész megnevezése pedig a *Túlső* vagy a *Túszeg* (Túszeg).

A József császár uralkodása alatt tevékenykedő mérnöktisztek a méretarány korlátaival küszködve mégis meggyőzően ábrázolták a történelmi

magjában középkori eredetű szalagtelkes, soros, fésűs beépítésű, csúrsoros lezárású udvarokkal betelepített községet. A templomdombhoz szorosan délről simuló háztömbökben két vagy három olyan telek látható, amelyekben a csűr az utcafronton, vagy az utcafronthoz közel épült ki. Ilyenkor a lakóház a telek belsőbb térségében épült meg. (Kísérletet tettünk a 18. század végi és a 19. századi térképfelvételek egymásra másolásos átvilágításával összehasonlító elemzésére. Mind a Ferenc császár, mind az I. Ferenc József által elrendelt felvétel geodéziailag, kartográfiaiilag korrekt, egymásnak elfogadhatóan megfeleltethető. A Josephinische Aufnahme ábrázolásának jellegzetes vonásai a terepen azonosíthatók, de az első országos térképezés geodéziailag nem tekinthető kellően megalapozottnak. Így természetesnek kell tartanunk, hogy lehetetlennek mutatkozott a kísérlet, hogy a 18. századi katonai térkép felvételi képét geometrikus/geodéziai pontossággal a két 19. századi felvételre rávetithessük, egymásnak megfeleltessük. (5. kép).

Énlaka népességének alakulását megközelítően nyomon lehet követni az időről időre megismételt lustrák révén is. Az eddigi irodalomból különösen az 1614-es esztendőben készült létszám-megállapítást érdemes kiemelni. Településünkről 60 felnőtt férfi személyt (valószínűleg családfőt) vettek számba. Ezek társadalmi, rendi helyzetét is ismerjük. 1 főembert, 20 lófőt, 7 gyalogot és 14 libertinust írtak össze. A településben nem élt „ősjobbágy”, és nem volt un. „fejekötött” jobbágy sem. 4 konfiskált telket ismertek. 5 konfiskálás előtti és 2 konfiskálás utáni egységet tartottak számon. Zselléri állapotban egy férfit (családfőt?) vettek számba. Megjegyzendő, összesen 7 „külsőt”

regisztráltak. Összesen 60 statisztikai egységet állapítottak meg.¹³ Ha az összeírtaakat, nyilvántartásba vettek nagyjában családfőknek tekinthetjük, és a megszokott ötszörös szorzót vesszük alapul, valószínűsíthetően 300 főn felüli lélekszámú népességet tételezhetünk fel a 17. század második évtizedében. A 17. és a 18. század együttes gyarapodása így mintegy 130 – 150 főre becsülhető.

Érdemes településünk lélekszámát vizsgálóra vennünk. II. József uralkodása utolsó szakaszában valósult meg az első teljesnek tekinthető népszámlálás, hiszen az a társadalom minden rétegére kiterjedt. Énlakán az összeíróbiztosok 96 lakóházat és 431 ténylegesen jelenlévő személyt találtak.¹⁴

Énlaka 18. század végi, József császár uralkodása vége körüli lélekszáma az átlagos falvak lakosság számával megegyezik, bár a közvetlen szomszédságnál kissé népesebbnek mutatkozott. A környezetben létező falvaktól nem különösebben tért el. A szomszédos Martonoson 76 házban 379 személy lakott, Firtosvárja 48 házban és 226 lakost mondhatott a magáénak. Csehétfalván – az összeírók is és a térképészek Csehérdfalva alakot használták – 49 házban 228 lelket írtak össze. Tarcsafalva népessége ugyanakkor 239 főt számlált, akik 57 házban laktak. A közvetlen környezetben csak a szomszédos völgyben fekvő Etéd adatai mutatnak eltérő arányokat, de tudnunk érdemes, hogy ez vásáros települése volt e kistájnak. Itt 231 házban és 1082 lelket regisztráltak.¹⁵

¹³ IMREH-PATAKI, 1979: 182. p. Az általunk felderített népességszámra vonatkozó adatokat igen kiválóan egészíti JANITSEK-SZÓCS 1988: 5., 7. és 8. oldalain.

¹⁴ DANYI-DÁVID, 1960: 362 – 363. pp.

¹⁵ U.o.

Orbán Balázsnak köszönhetően az énlakai lakosság számáról az 1860 körüli időből az egyházak sematizmusai és azt az 1858-ban lezajlott osztrák birodalmi népszámlálás adataival kiegészítve megbízható értesüléseket kapunk. Forrásaink szerint Énlakának 1860-ban 694 lakosa volt. Közülük 678 az unitárius vallásfelekezethez tartozott. 1 fő volt református, 4 lélek római katolikus, 5 egyén a görög katolikus egyház híve volt, 5 lakos a román ortodox egyházi szervezet tagjaként élt a községben. 1 személyt idegenként tartottak nyilván. Lényegében a lakosság száma ekkor volt a legmagasabb.¹⁶

A 19. századi fejlődés felméréséhez segítséget nyújthat számunkra a dualista rendszer utolsó, 1910-ben megejtett népszámlálása. Ennél a censuznál rögzítették Énlaka határának kiterjedését is, és azt 3348 katasztrális holdban állapították meg. 641 polgári személyt írtak össze, 2 fő katonai állományba tartozott, 5 további lakost mint külföldön tartózkodót vettek nyilvántartásba. A jelenlévő 641 polgári személyből 337 férfi volt, 306 nő. A lakosságból 304 személy nőtlen vagy hajadon volt, 288 a házasságban élők száma. 48 özvegyet és 3 törvényesen elváltat találtak.¹⁷

Az első népszámlálás alkalmával megállapított 431 fős lakosságszám – mint Orbántól tudjuk – 1860 körül 694 főre növekedett. Ez a szám 1869-ben 605 főre változott. 1880-ban 608 lelket találtak. Az 1890-ben megejtett census 635 személyt talált. A lakosság szám 1900-ban ismét 694 -re nőtt. Utóbb az 1910-ben rögzített 641 fő 53 főnyi veszteséget takar. Ez a fogyás és az azt megelőző stagnálás a környék több falujában előfordult. A Statisztikai

Közlemények szerkesztői jegyzetben utaltak arra, hogy a csökkenésnek ketős magyarázata van. Egyszerre vált a városba költözés népszerűvé, másfelől sokan külföldön próbáltak szerencsét. A 19. század második felében lényegében alig változott a lakosság száma.¹⁸

Ennek nyilvánvaló oka az is, hogy Énlaka és környezete a Székelyföld magasabb régiójához tartozott, a hegyi gazdálkodással az egész közép-európai régióban gondok mutatkoztak. Ugyan az Osztrák-Magyar Monarchia a kortársi Európa egyik gyorsan felzárkózó országa volt, de mind az örökös tartományi területen, mind Magyarországon a zárt magashegységek nehezülő körülmények közé kerültek. Az egykori országterületen az úgynevezett Felső-Magyarország északi szlovák lakta ínygyéi és az erdélyi földművelő, nagylattartó régiói, elsősorban a Székelyföld került különlegesen nehéz helyzetbe. A magyar kormányzati szervek csak a 20. század első éveiben kezdtek ezzel a problémával érdemben foglalkozni. Nagyvonalú programot dolgoztak ki. A kezdeti eredmények biztatóaknak mutatkoztak. Az első világháború hadi gazdasági intézkedései azonban a kezdeményezést derékba törték.¹⁹

Az impériumváltás után a község népessége tovább fogyott. Példának okáért 1941-ben 588 főt tett ki Énlaka lakossága.²⁰

Nem függ közvetlenül össze a településnéprajzzal, de el nem hanyagolható és fontos tény, hogy 1910-ben a falu hat éven felüli népességéből még 165 személy volt analfabéta. Ezek száma 1941-re 37 főre apadt. 1941-ben a hat éven felüli népességéből 72 fő még nem végezte el az elemi iskola első 4 osztá-

¹⁶ ORBÁN, 1868: 16. p.

¹⁷ 1910. évi népszámlálás

¹⁸ U.o.; kortársi elemzést ad SIMON, 1903.

¹⁹ BALATON, 2004.

²⁰ 1941. évi népszámlálás

lyát, ekkor a 4. osztályon 73-an túljutottak, 6 elemi végzett 359 személy. 4 középiskolai osztályos végzettségű volt 4 fő, 8 osztályos középiskolát abszolvált 3 személy, 1 személy főiskolai képzettséggel rendelkezett.

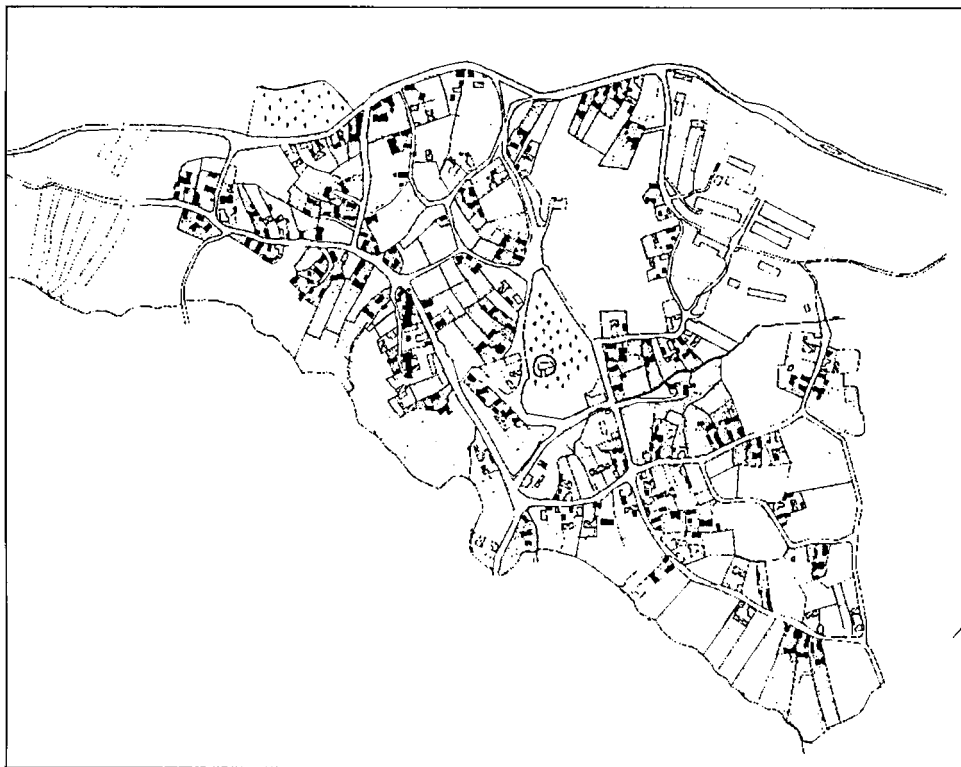
Az írás és olvasás tudásszintjének magyarázatához meg kell jegyeznünk, hogy a 18. és a 19. század körülményei között az unitárius egyházszervezet igyekezett az iskolákat működtetni. A legszegényebb egyházközségek voltak csak kénytelenek iskola, iskolamester tartásáról lemondani. A 19. század derekáiig elsősorban a fiúgyermek iskolázásáról gondoskodtak. Meg kell feltétlenül jegyeznünk, hogy a rendszeres iskolába járástól kényszerűen távolmaradó ifjak nem kerültek ki a magasabb kultúra rendszeres alapismereteinek elsajátításából, mert a mindenkori unitárius lelkészek folyamatosan és rendszeresen vasárnapi oktatást tartottak azoknak, akik szolgálatba állásuk miatt hétköznap nem végezheték el az elemi ismereteket felkináló osztályokat, az egykori triviumot. Ezek a vasárnapi iskolák túlterjedtek a vallási ismeretek közlésén. Az sem véletlen, hogy a reformkorban az első falusi olvasó egyesületeket unitárius közösségek hívták életre, bár működésüket a Gubernium az első híradások nyomán azonnal betiltotta.²¹

Valamennyi népszámlálás során a lakosság magyar anyanyelvűnek, illetve magyar nemzetiségűnek vallotta magát. A reformáció korában a Gagy völgye túlnyomóan az unitárius felekezethez csatlakozott.

1910-ben a községben 589 unitáriust írtak össze, ugyanakkor 21 személyt római katolikusként, 31 főt reformátusként, 2 embert izraelitaként regisztráltak. 1941-ben az unitárius egyházközség 528 lélekre csökkent. A római katolikusok számát 22 főben, a reformátusok létszámát pedig 36 főben állapították meg. Az unitáriusok lélekszámcsökkenése a törzslakosság mezőgazdasági, családi üzemeinek működési nehézségeivel függ össze. A nehéz megélhetési viszonyok miatt sokan a szülőfaluból, a szülőföldről való elköltözéssel próbálták sorsukon fordítani. A nagyvárosokban és az ipari, bányászati központokban – miután ez a migráció szinte egész Erdélyt és az egész Székelyföldet érintette – sorra alakultak az új unitárius gyülekezetek Petrozsénytől Nagyváradig, Nagyszebenről Bukarestig, Budapestig. A római katolikusok és a reformátusok számának változatlanúságot mutató szintjét a hivatásukat gyakorló iparosok, kereskedők, alkalmazottak, tisztviselők beköltözése magyarázhatja. Másfelől figyelmet érdemel az is, hogy az unitárius egyháztagok esetleges vegyes házasságkötését nem szankcionálta egyházuk szervezete, belső törvénye. (Egyedül az unitárius lelkészeket kötelezte az egyházi törvény, hogy a saját felekezetükből válasszanak házastársat maguknak).

A településnéprajzot közvetlenül érintő kérdés a házak száma, a házépítéshez felhasznált anyagok milyensége. A 18. század végén végrehajtott népszámlálás 96 énlakai házat vett nyilvántartásba – (térekpünkön 75 vagy 76 piros téglalap jelzi a lakóházakat) – amint azt feljebb már idéztük. Ezzel szemben 1910-ben 158 lakóházat találtak. Jellegzetes és az egész kistájat jól reprezentálja, hogy összesen mind-

²¹ FILEP 1982, 129. p. - Érdemes utalni arra, hogy azok a helységek, ahol az olvasókörökről biztos értesüléseink vannak, mind Énlaka szomszédságában fekszenek. Magán Énlakán 1878-ban alakult olvasó egyesület Dávid Ferenc Ifjúsági Önképző Egyeslet néven.

6. kép: Énlaka utcahálózata 1974 körül. Kataszteri térkép nyomán (Lásd még a belső borítón közölt térképet)

össze 4 kőből vagy téglából emelt házzal szemben 154 fából ácsolt lakóházat azonosítottak, ami azt igazolja, hogy a helyi lakosság erdőlését, fakivágását [a kortársi hivatalos és népi kifejezéssel a *faizást*] nem korlátozta semmi, legfeljebb a helyi gazdaközösség, a közbirtokosság állított ésszerű korlátokat. A középkori és a koraujkori gyakorlat töretlen maradt. A községben ma fennálló épületek jelentős hányadát fából rakták.

A helyi erdővagyon bőséggel szolgáltathatta a megfelelő, kiváló minőségű építőfát. A küszöbön álló alapvetőbb változásokra 1910-ben a cserép és a bádoggal fedett tetők arányának jelentős növekedése utalt, hiszen 88 tetőhéjazatot készítettek ezekből az anyagokból.

Zsindely és deszka fedésű tetőszékek száma 49 volt. A statisztikai osztályhoz tudnunk kell a székelység körében az apróbb méretű, hornyolással hézagmentesen felvert zsindely mellett hagyományosan nagy szerepe volt a deszkának, amelyet drányica tájszóval is jelöltek. (Fenyőből, bükkből, cserfából készítették.) Figyelmet érdemel, hogy a deszka/fa fedőelem székely nyelvjárási gyűjtésekben *tégla* néven is felbukkan. Nyilván a római cserép fedőlemez jelentésű *tegula* átvételével állunk szemben ebben az esetben. Kis humorral mondhatjuk, a cserépből a nyelvtörténet, jelentéstörténet deszkalapot „varázsolt.”

Településnéprajzi szempontból fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a

faépítkezés, a faházak, fából készített gazdasági épületek általános használata magában rejthette a települések gyors, racionálisabb átrendezésének lehetőségét. Hiszen a faházakat akár szétszedve, akár egészben viszonylag könnyen áthelyezhették. Ennek mind Magyarországon, mind a balkáni térségben, mind a közép-európai keretek között sok párhuzamát sorolhatnók fel.

Településünk alapegységeit a beltelkek képezték. A régi székely szóval életek (a telek lakó- és gazdasági épületeit magában foglaló udvar), ha a terepviszonyok megengedték, szalagtelkeként, fésűsen utcasorba rendeződtek. Énlakán a bonyolultan tagolt belterületen több helyütt, különösen a Nagy út mentén rákényszerültek az építetők, hogy a telkek fűrészfogasan csatlakozzanak az utcavonalához. Különösen jól megfigyelhető ez Énlaka északkeleti szélső negyedében, abban a telekegyüttesben, amelyben a Veres család leszármazói osztoznak az ősi telken (6. kép).

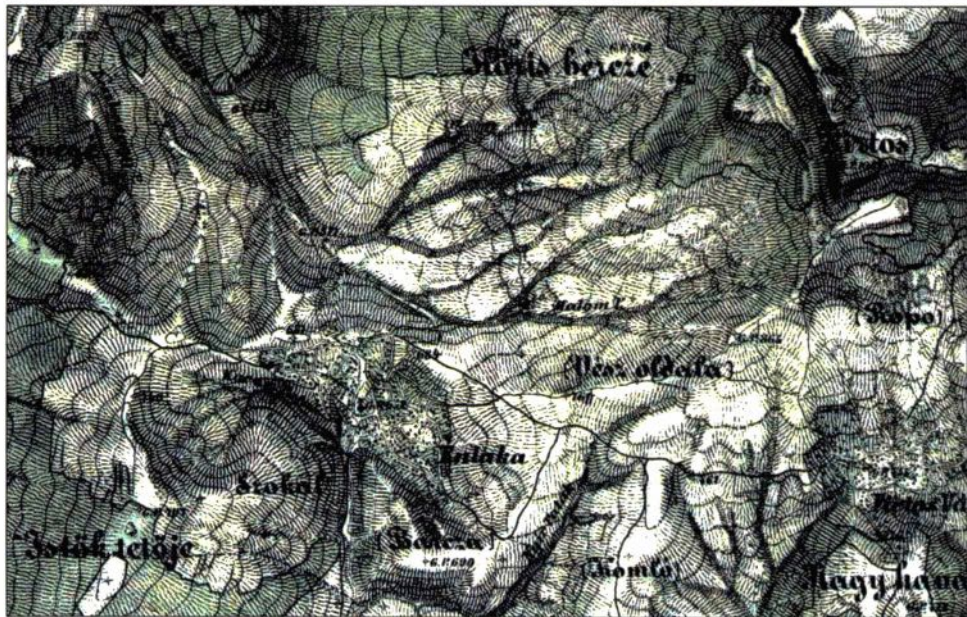
Az utca vonalára kis előkerttel csatlakoztak a lakóépületek. A kedvező napozást biztosító tájolással a telek hosszú oldalára építkeztek lehetőség szerint. A nagyon tagolt terepviszonyok nem mindig engedték meg, hogy a nap-sütötte oldalon nyíljk a ház bejárata. Ezen egyes esetekben úgy segítettek, hogy az árnyékos oldalon, ahol az udvar szintje közel a ház padlószintjével azonos volt, esővédett, kisebb tornácot építettek a ház bejárati ajtaja elé. A ház túlsó oldalán is vágtak ajtót, ablakot. A napos oldalon – ahol szintviszonyok miatt nem tudtak kiépíteni bejáratot – mégis vágtak ajtót, hogy a falba épített konzolokra épített tornáccal összeköttetést biztosíthassanak. Az ilyen tornác végigkísérte a lakóháznak mind a hosszanti oldalát, mind az utcai rövid

homlokzatát. Egyébként kedvelt volt az udvari és az utcai homlokzatot kísérő tornác.

Mind a lakóházaknál, mind a csűröknél alkalmazott telepítési elvek, épületszerkesztési megoldások, építési anyagok és technikák jól követhetők az erdélyi történeti forrásokban, illetve azonosíthatók a 15. és a 16. század fordulójától szerencsésen fennmaradt és hitelesen dokumentált magyar falusi épülettel, de főként biztosan datált 17. századi épületekkel.²² Az utca felől felépített lakóházon kívül kamráknak, magtárnak, helyi nevén *gabonásnak* használt épületeket is létesítettek.

Általában a lakóház után az udvart a keresztben épített csűr zárta le. A csűr olykor olyan jelentős méretű építmény volt, hogy szinte kitöltötte keresztirányban a telket, és egyben azt két részre is osztotta. A ház felől folyt a mindennapi élet. A telek utcára rúgó része a lakó funkciókat látta el. A lakóház és a csűr közötti részt gazdasági udvarként hasznosították. A csűr mögött a terepviszonyok függvényében kisebb vagy nagyobb kert terült el. Miután újabban az intenzív állattartás szalastakarmány igénye jelentősen és tartósan megnövekedett, egyes telkeken a csűrök mellé a kert felől nagy befogadóképességű könnyű tartóvázszerkezettel korszerű tetőzetű, nyitott oldalú szénatartókat, *színeket* építettek. Ezen nincs is csudálni való, hiszen a hagyományos, boronából épített csűrök bármilyen tekintélyesek voltak is, magukban foglalták az istállókat, a helyi nyelvjárás szerint a *pajtákat*. A csűröknek így lényegében szinte csak tetőtere volt raktározásra felhasználható. A gépi cséplés elterjedése előtt a csűr középső részét, a csűrpiacát munka-

²² KÓS, 1989.; FILEP, 2006.

7. kép: Énlaka és külterületének környezete 1869 körül (II. Katonai Felmérés, Sektion Nro. 13 oestliche Colonne Nro. V.)

térként szabadon kellett hagyni, hogy esőmentes cséplő helyük lehessen, de egyben huzatos kézi szóró helyet biztosíthassanak a gazdaságuk számára, másrészt a csűrpiac vagy szérú volt a szekerek és a nagyobb gazdasági eszközöknek a rossz időjárás ellen védelmet biztosító tároló helye is (5. kép).

A családi élet és a családi tüzem térigényéhez a teleknek mind a két részére egyaránt szükség volt. A telek ilyen jellegű beépítését az erdélyi régiség forrásai, emlékei alapján a későközépkorból kell eredeztetnünk, hiszen a 17. századi forrásokból már nagyon bőségesen adatolhatjuk. (Az uradalmak inventáriumi igen gazdagon tartalmaznak olyan telkekről adalékokat, amelyek földesúri tulajdonban voltak ugyan, de a falusi, mezővárosi lakosságból kikerült alkalmazottak laktak rajtuk, adott esetben az uradalmi funkciók teljesíté-

se mellett az adott helyen némi önálló gazdálkodást is folytattak.)²³

Hangsúlyoznunk kell, hogy Énlaka belterülete rendkívül tagolt. Mélyen bevágódott vízfolyások medrei mellől gyorsan felmagasodó háta, dombok emelkednek ki. A községben sok az igen lejtős telek. Ez az egyes udvarok, telkek birtokosait arra kényszerítette, hogy az utcára kiépített lakóházzal szemközt az udvar másik oldalára telepítsék a csűröket. Olykor a teleken való kényszerű osztozkodás is a megszokott, a hagyományos rendtől eltérő megoldásokat követelt meg. Ez indított

²³ JAKÓ, 1944., B. NAGY, 1970.; 1973.; MTA Művészettörténeti Kutató Csoport Urbaria et Conscriptioes sorozatának kötetekre hivatkozhatunk. A román szerzők közül kiemeljük David Prodan és munkatársainak a fogarasi uradalom iratait közre bocsátó 1600-tól 1650-ig terjedő első kötetét és a csak általa összeállított, 1651-től 1681-ig felölelő második kötetét.

arra sok családot, hogy a település déli, délkeleti részén szerezzenek maguknak tágasabb telkeket. Jellegzetes, hogy Énlaka déli felében a már a 18. századi térképfelvételen szereplő néhány utca házsorát kivéve nem igazán alakultak ki zárt utcafrontok. Csak kisebb ház-csoportok, telekegyüttesek létesültek szigetszerűen, köztük tágas haszonkertek maradtak beépítetlenek. A mai településkép reális értékelésénél számolni kell azzal, hogy a kollektívizálás utáni tömeges elköltözés után egyes telkek házait lebontották. Így egyes utcák a legújabb időszakban másodlagosan váltak foghíjassá (7. kép).

Énlaka települési viszonyai értelmezéséhez célszerű ismernünk a helyi hagyományos gazdálkodásra vonatkozó alapvető adatokat. Erre jó lehetőséget kínál az 1895-ben megejtett mezőgazdasági statisztikai felmérés, amelynek adatsorait 1897-ben közölték.²⁴ Ekkor a határt 3341 katasztrális holdban határozták meg. A községben 175 családi gazdaság osztozott a földterületen. A közel egykorú gazdacímtár nem emelt ki nagygazdákat, úri vagy polgári birtokosokat. A földterület 3272 holdnyi részét saját tulajdonként birtokolták, 29 katasztrális holdat tett ki a haszonélvezeti földterület, haszonbéres földként pedig 40 holdat tartottak nyilván.

Művelési ágak szerint a szántók 972 holdat tettek ki. Az énlakai birtokosoknak 52 holdnyi kert állt a rendelkezésére. Az állattenyésztés szempontjából fontos volt az 535 holdra rúgó rét és a 845 holdnyi legelő. Az állattartás legeltetési terét jelentősen bővítette, hogy a községben a „kollektív”, azaz a tsz megszervezéséig három nyomásban gazdálkodtak. Így az aratás után a tarlót rendszeresen legeltethették. A

háromnyomásos határhasználatban pihentetett föld területét is legelőként járatták a jószággal. A gyepes területen legelő jószág, miközben füvelt vagy kérozdzott, a szántókat meg is telkesítette. Nem lehetett kicsi a jelentősége annak sem, hogy a határhoz még 757 hold erdő tartozott. Énlakán a magas fekvés miatt a bükkös erdők nem kínáltak legeltető helyet. A termelésre alkalmatlan területet 180 holdban határozták meg.²⁵

A statisztika számot adott a község igaerejéről is. 10 egyes lófogatot, 18 kettes és egy hármas fogatot regisztráltak. (A statisztikai felmérők szamarat, öszvért nem találtak.) A lovas fogatoknál nagyobb súlya volt a szarvasmarhák igázásának. 39 kettős ökörigáról és 1 négyes ökörigáról tettek bevallást. Ugyanakkor 61 tehenet is igáztak rendszeresen.

Énlaka állattartási kedvét mutatta, hogy különféle korcsoportokban jelentős számú növendékállatot találtak. A különféle évjáratú üszőkkel a 4 éven felüli tehenek – ez utóbbiak száma 142 darab volt – összes darabszáma 475-re rúgott. Az eladásra való tenyésztésről vallott, hogy viszonylag magas volt a bikaborjúk, tinók száma is, de a 4 éven felüli állományuk 74 ökröt számlált. A statisztikusok szerint az Énlakán tartott szarvasmarhák állománya 1895-ben egyöntetűen a hagyományos erdélyi-magyar tájfajtához tartozott. Még akkor nem indult meg a fajtaváltás. Balaton Petra úttörő és hézagpótló, alapvető művéből értesülhetünk arról, hogy 1906. márciusától tejszövetkezet működött 132 taggal. Ennek keretében 61760 liter tejet gyűjtöttek és dolgoztak fel vagy értékesítettek, és ebből 7075,23

²⁵ Énlaka külterületéről, és közvetetten a határhasználatáról jól tájékoztat Janitsek – Szócs 1998. munkája, amely a település névtani anyagát dolgozta fel.

²⁴ Mezőgazdasági statisztika 1895.

korona bevételre tehettek szert 1907 végéig.²⁶ Tőle értesülhetünk arról is, hogy Énlaka gazdaközössége 34 Udvarhely megyei településsel együtt legelőjavítást hajtott végre 1903 és 1907 között.²⁷

A székelység településterületének magasabb hegyi régióiban és a havasok világában valaha jelentős lótarás volt. Ugyan ez a 18. századtól, amikor az osztrák hadsereg stratégiai okokból beavatkozott a magyar lótenyésztésbe, visszaszorult, hanyatlott, a mezőgazdasági statisztikai adatfelvétel idején Énlakan mégis jelentős lóállományt találtak. 4 éven felüli kancát 40 darabot regisztráltak 20 darab herélttel. A lovak összes száma viszont 100 darabot tett ki, így a csikók számát mindkét esetben 40 darabbal számolhatták. Ez nyilván jóval magasabb annál, amit a helyi munkaállatok kiöregedett egyedeinek a pótlására kellett szánniuk. Minden bizonnyal a felnevelt, betanított fiatal lovakat, csikókat vásárokon tisztes haszonnal értékesítették.²⁸

A helyi állattartáshoz szervesen hozzátartozott a sertés állomány. 363 egyedeket vettek nyilvántartásba. 137 kecske volt a helyi állattartók birtokában. Énlaka határában 1011 juhot legeltettek. Az összeírók a baromfiak állományát 1624 darabra becsülték. Az összkép teljességéhez tartozik, hogy 107 méhcsaládot tartottak nyilván. Ehhez meg kell jegyeznünk, hogy ez volt a környéken a lakosság számához viszonyítottan az egyik legmagasabb szám.²⁹

A viszonylag kiterjedt kerti területen összesen 10160 gyümölcsfát írtak össze. Ebből almafa 874 darab, körtefa 541 darab, cseresznye 64 darab, meggyfa 366 darab, diófa 390 darab volt. Jel-

legzetes, hogy szilvafából 7863 darabot találtak. Az összképünk teljesebbé válik, ha tudjuk, hogy a fentiekén kívül 7 őszibarackfát, 12 kajszibarackfát, 20 mandulát, 6 gesztenyét és 17 eperfát is összeírtak.³⁰

Ugyan a fenti adatoktól több mint száz esztendő választ el bennünket, de nyilvánvaló, hogy a mai és a közelmúltbéli Énlaka településszerkezete, telekrendje, épületállománya ennek a helyi gazdálkodásnak a szolgálatára alakult olyanná, amilyenként örökségül kaptuk. Az európai településnéprajz és a településtörténet egyik természetes adottsága, hogy a településtípust, a településszerkezetet, valamint a településformát a gazdálkodás, az üzemszervezet és a társadalomszervezet közvetlenül meghatározza. A helyi családszervezet és a családi üzem, valamint az öröklés rendje keretek közé szorítja a beltelek és építményei beépítési módját, alakulásának további menetét. A határhasználat és a földhasználat közösségi rendje, a birtoklás és a művelés rendje közvetlenül befolyásolja település rendszerét, típusvázatait. Igaz, a már kialakult település szerkezete, típusa és formája egészében vagy részleteiben a további történeti fejlődésben évszázadokon át, sőt akár évezredes korszakot átívelve öröklődhet. A már kialakult szerkezeti elemeket, formai vonásokat adottságként változatlanul, vagy kisebb átalakulással elfogadja az utókor, noha a kialakulást meghatározó társadalmi, jogi, kulturális, termelési, közlekedési körülmények hatalmasat változhattak az idő multával.

Szerencsénkre az első biztos módszerű állami népszámlálás adatfelvétele az 1780-as évek derekán közel egyidejűen

²⁶ BALATON, 2004: 420. p.

²⁷ U.ő 423. p.

²⁸ Mezőgazdasági statisztika 1895.

²⁹ U.o.

³⁰ U.o.

zajlott az első katonai térképészeti felméréssel, amely igen jó minőségű digitalizált kiadásban ma már a széles nyilvánosság rendelkezésére áll. Az első világháborúig a bécsi Kriegsarchivban titkosan őrzött, két példányban készült, kéziratos térképművet az 1930-as évektől csak gyenge minőségű, fekete/fehér fotografikus reprodukciókban, vagy az 1990-es évektől korlátozott felbontású színes (1:1 arányú) xeroxmásolatban lehetett tanulmányozni. Megjegyzésre érdemes, hogy a digitalizált kiadáshoz nem a helyszínen készített eredeti rajzokat, hanem a Bécsben másolt tisztázati példányokat reprodukálták. Ezeket az egykori tisztnövendékek, kadétkok rajzolták különösebb helyismeret nélkül. Ez magyarázhatja számunkra, hogy az Énlakát is magában foglaló lap másolója Csehétfalvát átkeresztelte Csekefalva névre. Ettől függetlenül a térképmű a kortársi Európa egyik ma is tiszteletet parancsoló alkotása, amelynek történeti forrásértéke semmi mással sem most, sem a jövőben nem pótolható. A mérőasztal segítségével készített térkép minőségével elégedettek lehetünk.

Az ábrázolás Énlakával kapcsolatos egyetlen nagyobb hibáját abban láthatjuk, hogy a falu tengelyét kijelölő, a település nyugati szélén futó Kócé patakot nem rajzolták be. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy valószínűen a mérőpontokról közvetlenül nem láttak rá. Mind az *Istök tetője* (a helyszínelő katonatiszt „Istok Teteje” alakváltozatot rögzített, mind a keleti oldal felől eléggé erős takarásban maradhatott) Ezt magyarázhatja az is, hogy a patak mindkét oldalát sűrűn fedték a gümölcsös kertek. A 19. századi második és harmadik mérési kampány módszereivel készült későbbi térképek mérési szabatoságát az 1780-as években felvett lapnál természetesen magasabb szinten tudták

biztosítani. Patakunkat végül is következetesen ábrázolták.

Szabó István, a 20. század egyik legnagyobb formátumú történésze, iskolateremtő agrárhistorikusa, a településtörténet tudósa hatalmas oklevéltári anyagot alapul vevő monográfiát szentelt a középkori magyar falunak. Művéből világosan kitetszik, hogy az egyenrangú komplex családi üzemet magában foglaló községekben, ahol akár telkes jobbágyok, akár szabadalmas közösségek tagjai, – (amilyenek a székelyek maguk is voltak) – vagy a saját földjüket maguk művelő kismemesek laktak, általában úti falvak alakultak ki. A későbbi középkor évszázadaiban elpusztult települések régészeti terepbejárásai, ásásai is ebbe az irányba mutatnak. (Méri István a vele folytatott rendszeres konzultációimon ismételtlen hangoztatta terepbejárásaira alapozott ez irányú meggyőződését.)

Olykor a várossá vagy mezővárossá emelkedő települések is zárványként megőrizhették egykori kiindulási formájukat. Mind az európai, mind a hazai, különösen az erdélyi tapasztalatok egyaránt arra mutatnak, hogy az úti falvak, mezővárosok, városok a 18. század mérnöki racionalizmus elterjedéséig, dogmatikus normává válásáig sohasem voltak geometrikusan szabályosak. Az utcavonalak, a házsorok, telektömbök kialakításánál rendkívüli nagy gondossággal ügyeltek arra, hogy az árvízmentes terepszinthez igazodjanak. Feltétlenül ügyeltek a vízfolyásokra, a vizes, posványos vagy a pangó vizes területekre, ezeket igyekeztek biztonsággal kikerülni. Csak olyan terepszakasra építettek, ahol bizonyosak lehettek, hogy sem a patakok, sem folyók, sem a rendkívüli időjárások vízfolyásai nem veszélyeztethetik a lakó és a gazdasági építményeket, az

8. kép: Énlaka beltelkeinek ábrázolása 1869 körül (II. Katonai Felmérés)

utcatömböket, településnegyedeket. A települési hely kiválasztásnál az egyik legfőbb szempont az volt, hogy az adott telekre, utcára falura leszakadó csapadék az adott helyről biztosan elfolyhasson. A legszélsőségesebb időjárás se okozhasson maradandó épületkárt, ne járjon anyagi pusztulással (9. kép).

Énlaka 18. századi, első, katonai, felmérési térképlapja (Sectio 160.) arról tanúskodik, hogy a település történeti magja jellegzetes, úti falu. A település 18. századvégi gerincét az „Istok Teteje” – [a helyi nyelvhasználatban *Üstök teteje*, a második és a harmadik felvételi lap névírása szerint „Istök tetője”] – (az osztrák tiszt a helynevet ebben a változatban rögzítette) tömbjének keleti, északkeleti oldalvonalának az íve jelölte ki. A Gagy völgyéből, Martonos felől érkező, Etédnek tartó út tekinthető a főtengelynek. Ez a közlekedési vonal a Malompatak vízválasztójára kapaszkodva, kissé északnyugatra elfordul. Ennek a fő utcaként szolgáló útnak az északi vége becsatlakozott a Firtosváralja irányából Etédre vezető nagyobb útvonalba, amely a térképészünk szerint országútként kötötte össze Udvarhelyet Etéddel, amit „Land

Strasse nach Udvarhely” felirattal jelölt a 18. századi térképlap. A helyiek ezt az utat nevezik *Nagy útnak*. Ennek a becsatlakozó utcája, a falu *Fő* utcája, amelynek a nyugati házsora a település déli végétől az északi végéig a térkép készítése idején még megszakított volt. (Mi tudjuk, hogy e házsor kertjei végében folyt a térképészünk szemei előtt rejtve maradt *Kócé patak*. Megjegyzendő, hogy az egyik énlakai telektulajdonos megmutatta a faluról és a telkéről készült birtok-nyilvántartási ortografikus légi fénykép fénymásolatát. A településkertjeit oly sűrűn ültették be fákkal, hogy néhány keskenyebb, de nagy forgalmú utcát nem vagy alig lehet a terebélyes és tömött lomboktól felismerni. (Könnyen elképzelhető, hogy az egykori felmérő tisztet mi téveszthette meg.)

Ezt a Kócé patak keleti teraszán kialakult utcát tekinthetjük a 18. századi Énlaka gerincének. Ezt nevezték később *Fő utcának*. A 18. században keleti irányban két keresztutca nyílt belőle. Ezek később is megmaradtak, ma is lényegében változatlanul funkcionálnak. A délebbi mellékutca a falut uraló épületegyütteshez, a középkori templomhoz és az azt övező kerítőfalhoz vezetett. A fallal körülvelt templom látszólagosan tágas, beépítetlen, nagyjában kerekded vagy tojásdad alakot öltő téren épült, amely a térképi ábrázolás szerint kisebb földhátacsaként, dombocskaként emelkedett a tőle keletre és délre fekvő terület fölé, (de a tőle nyugatra húzódó Fő utca szintjénél is magasabban fekszik, különösen a Fő utca déli vége körül).

A 18. századi térképi ábrázolás a templom mellett kerekded beépítetlen területet mutat. Ez hosszabb ideje a község temetője volt. A helyi lakosság ezt a tágabb térséget jelöli a *Hegykert*

névvel. (Sajátos, hogy az első felmérési kampány térképészei általában nem jelölték a községek temetőit, különösen nem a belterületi temetőket. – Jellemző az is, hogy ugyan a 18. századtól tilalmazták a templom körüli vagy a templomkertekbe való temetkezést, tiltották a belterületi temetőkertek használatát, de ennek a törvényi előírásnak Énlakán csak 1940 és 1944 között szereztek érvényt, amikor új temetőkeretet nyitattak. Ám 1945-től mégis újra, továbbra is használhatták a régi temetőt, ahol az elhunytakat rokonságuk sírcsoportjaiban helyezhették örök nyugalomra.)

A 18. századi felmérés lapjának keresztutcai közül felismerni véljük a mai utcák közül a *Nagykő* utcát és az *Ádám* utca déli szakaszát. Az első felmérés térképészeti munkáját végző tiszt által rögzített második keresztutcával valószínűen a mai *Bálint* utcát azonosíthatjuk. Bár a templom környék ábrázolása karakterisztikus, a mai *Hegy* utca és a *Kaloda* külső, nyugati és déli, beépített házsorát nem tudjuk biztonsággal azonosítani. A templom magaslatától keletre kialakult lapos, alacsonyabb térszín, a *Tódi lika* és a területéről induló vízfolyás vízgyűjtője viszonylagosan helyes összefüggésében jelenik meg. Az egykorú, a kalapos király szolgálatában állt térképész tiszt a Kalodától északra ábrázolta a mai *Lapos* utca középső szakaszát. Talán a mai *Lugos* utca őseül szolgáló első háztömb alakulási fázist is rögzítette tisztünk, noha még magát az utcát akkor még valószínűen nem nyitották meg. (Erről később még szólunk.)

A térképi ábrázolás hangsúlyozottan mutatja, hogy a szentegyháznak már tornya volt és kerítőfal védte. A templomtér déli oldalán a Fő utcának a keleti házsora mögött három kisebb háztömb alakult ki, köztük két kis utca. Ezek kö-

zül a keleti utca tengelyét a templomtól keletre eső mélyebben fekvő térség vizét elvezető, az országúti vízválasztóig felnyúló ér határozta meg. Ez a vízfolyás a falut déli végén hagyta el. Martonos felé folyt tovább. Mielőtt a település belterületétől eltávolodott volna, keleti irányból [a Bárca nevű magaslat északkeleti, északi előteréből érkező] újabb patak vizét fogadta be. A község lakossága kezén több xerox-másolatban megtalálható, a belterületet ábrázoló modern kataszteri térkép is ábrázolja ezt a vízfolyást. A helyi lakosok *Mogyoró pataka* névvel jelölik. Ez a vízfolyás a legújabbkori kataszteri térkép szerint magába fogad egy keleti irányból érkező vizet, amely a legkeletibb szakaszán a Keresztély utca északi oldalán folyt, majd a teleklábakon futott telektömböket elválasztva, határolva.

Templomtér déli oldalán kialakított – már említett – a telektömbtől keletre fekvő két kis utca sajátos kialakítású. Az I. felmérési lap ábrázolása szerint a templomdomb keleti oldalán északra út fut, amely deltát alkot északabbra. A delta déli sarka alatt keletről félsorházból épült telektömböt ábrázolt térképészünk. Az út felé a telekláb fekszik csűrökkel. A lakóházak a Tódi lika vizet elvezető vízfolyás partjára néznek. (Ezt az utca szakaszt a későbbi *Lapos* utcának a középső, a *Biri* kerttől északra kiépült szakaszával kísérelném meg azonosítani, bár sietek hozzá tenni, hogy a feltételezésem szerint a későbbiekben a Művelődési Ház kiépítése idején a vízfolyásának a templomdomb felőli, nyugati oldalát felszámolták.) Jellegzetes, hogy ebben a telektömbben az általános szokásoktól eltérően nem tudtak kerteket kialakítani. Egyébként 3 vagy 4 csűrrel jelez a térkép ennek a teketömbnek az udvarain is. A házak előtt csörgedező patak keleti oldalán

szintén nagyobb, fésűs beépítésű, szalagtelkes, de kertekkel kiosztott telektömböt láthatunk. Az utcának ezen a során a térképészünk szerint legalább hat házat építettek. Ebbe a házsorba épített házak udvarain 4 csúrt ábrázolt a térképlapunk. Ennek a telektömbnek a keleti oldalán az udvarokhoz kertek csatlakoztak. Ennek a telektömbnek az északi végén egészen nagy négyzetes telket láthatunk három, az átlagosnál nagyobb épülettel, amelyet fetűnően a községben megszokott beépítéstől eltérően csoportos beépítéssel emeltek. Feltűnő, hogy kert sincs és csúrt sem ábrázoltak. Ennek a nagy teleknek a déli és a keleti határvonala a későbbi *Lugos* utcára feltűnően emlékeztet.

Az védőfallal megerősített templom, illetve a templomdombtól keletre viszonylag nagyobb térség beépítetlen maradt. Itt útdeltát alakítottak ki. Ennek déli ága a Gagy vizét tápláló, fentebb már említett, az országút déli oldala mellől induló vízfolyással is érintkezett, mielőtt a patakocska délre fordult és a partjával kijelölte a már előbb említett kis utca vonalát. A delta nyugati ága a templomtértől északra fekvő háztömb keleti szélső házsora előtt kanyarodott a már említett „Land Strasse”-nak a falu beépített területét érintő szakaszához. A delta harmadik északi, nyugat – keleti tengelyű ága maga az ismételten említett Land Strasse, azaz az országút, amit a helyiek Nagy útnak neveznek ma is. A hármas útcsomópont keleti ága fontos közlekedési tengely volt, mert északkeleti irányban metszve a „Land Strasse” vonalát ezen az úton lehetett az énlakai határ lankásan emelkedő északi, északkeleti részébe eljutni. Ez az út (egyszerű mezei földút) vezetett Atyhára, illetve elágazásával Korondra. Az út a falu szomszédságában átkelt a meg-

lehetősen mélyen bevágódott Malom patakon. Az átkelő ma vízáteresszel ellátott, viszonylag magas földtöltés. Egykori jellegét idézi a hely népi megjelölése *Ré*, azaz rév. Ez az út északnak tartva a Firtosvárától – („Kloster Firtos” névírással szerepel a 18. századi térképen) – az Atyha irányába futó gerincet közelíti meg. Általában a hegy nyugati oldalán a völgyfők felett kanyarog úgy, hogy a völgyföket vagy megkerüli, vagy a csekély vízhozamú, az eredet-höz közeli patakszakaszokat keresztezi. A „*Köse Tetejtől*” az ereszkedő gerincen éri el Atyhát. Egyik kiágazása a „*Kadats Mésző*” – ahogy a német mérnök igyekezett a magyar nyelvjárásos alakban hangzó helynevet visszaadni – déli szélénél Korondra visz. A kiágazáshoz Etédrről is érkezett erdei út. Ezek az utak arra vallanak, hogy a magaslatok és az erdők világában volt élet, az út a forgalmat és a helyi gazdálkodást jól szolgálta. Gyalogosan, lóháton, szekérral nem is lehetett kicsi az egykori használatuk. Alighanem hajcsárútként is szolgálhattak. A település életében az énlakai határon belőli része nem volt jelentéktelenebb, mert a határrész terményeit ezen az úton hordták be.

Visszatérve még a Hegykert környékéhez a templomtól, a templomtértől északra rövid utca nyílt, amelynek a keleti házsorát annak a telektömbnek a nyugati oldala alkotja, amelynek a keleti szélén a delta nyugati ága húzódott. Ebbe a kis utcába csatlakozik a Fő utca keleti házsorából nyitott északibb keresztutca is.

A fenti telektömbökön kívül a 18. század végén, a településünk déli részén, a falu déli előtereként volt még egy utcarész, félházsoros telektömb. Ez a felsornyi háztömb a falu belsejéből induló, a Gagyba futó víz déli partján épült ki. Házai a víz déli partja közelé-

ben a faluban szinte egyedülállóan és következetesen kivétel nélkül a telken keresztben épültek fel. Valószínűen kedvezőbb tájolást igyekeztek ezzel biztosítani. Hiszen így az északról érkező szélről, vihartól a ház is és az udvar is meglehetősen védettséget élvezett. A házak bejáratai nyilván a déli, naposabb oldalon előnyösebben voltak kialakíthatóak. Mindegyik teleknek nagy kiterjedésű kertje volt, ahogy a térképünk készítője ábrázolta. Az udvarok és a kertek határán minden telken csűrűt építettek. Ettől a telektömbtől délre nyitott, beépítetlen mező terepszakaszt húzódik, aminek a déli részén fás és bokros fedettségű vízközei terepszakaszt találunk. A vízfolyás itt vagy a Mogyoró patak, vagy részben, vagy egészében a keletről belé futó mellékvízzel azonosítható. A fentebb leírt háztömb északi utcavonala minden bizonytalansággal a Rét utca és a Vár utca vonalával azonosítható. Valószínűnek látszik, hogy az ábrázolt házak a Rét utca déli oldalához tartoznak, a telektömb keleti végéből induló út, amely a térképfelvétele idején még beépítetlen volt, a későbbi beépülő Vár utca kezdeményének tekinthető. A beépítés talán nem is terjedt túl a mai Miklós utca tengelyén túl. Ha azzal számolnánk, hogy a déli házsor keleti irányban még tovább tartott volna, a határpontnak a mai Keresztély utca északi torkolata előtt kellett lennie. A Rét utca a térkép tanulsága szerint a Tódi lika felől érkező vízfolyás és a későbbi térképekről ismert keleti mellékága és a Mogyoró patak, és a szintén keletről belé kapcsolódó, kelet felől érkező mellékere közé települt.

A mai településszerkezet és utcakép, valamint a 18. századi ábrázolás összevetésében legnehezebb a dolgunk a templomdomb déli előterében fekvő résznél. Feltételezhetjük, hogy a 18.

századi térképi ábrázolásnak a templom dombjától keletre rögzített szélső, vízfolyás mellett kialakult utca a *Lapos utcával* azonosítható, és amint arra mással utalunk, a Lapos utca keleti házsorának északi végében a telekhatár kirajzolja a mai *Lugos utca* nyomvonalát.

A község déli bejárata előtt, a Martonosra vezető országút és a patak medre között, napjainkban még állnak egy valaha szolid falú malom romjai, de térképeink soha nem ábrázolták ezt az objektumot.³¹

Az énlaki telekrendről nagy biztonsággal megállapíthatjuk, hogy a 18. század végéig általában szabályosnak mondható, szalagtelkes rendszerű volt. A település nagyobb részén az épületeket soros, fésűs beépítéssel emelték. A telkek nagyobb hányadában csűrűt építettek. A csűrűket az udvar és a kert határán állították fel úgy, hogy harántolják a telket. 13-15 telket a térképésztisztünk oly módon ábrázolt, hogy a csűrű közvetlen a lakóépülethez csatlakozott, egybe is épültek, méghozzá az épület és a csűrű derékszöveget zárt be. (Mindezt az első felmérés 1:28800-as arányú térképlapja megfelelő részletének rendkívüli nagyításával mutatathatjuk ki. Ebben a nagyításban a tussal rajzoló másoló kadét elnagyolt, kissé vázlatos tollvonásainak a bizonytalansága is érződik.) A 18. század nyolcvanas éveiben felvett vázlatos ábrázolás elnagyolt telekalaprajzait a mai állapotok ismeretében is hitelesnek kell tartanunk. Ugyan a nagyon tagolt terepviszonyok miatt néhány esetben kénytelenek voltak a kisebb telkeken a

³¹ Janitsek és Szócs közölték Énlaka 1785-ben felvett úrbéri összeírást, ebben rögzítették, hogy akkor még nem működött a faluhatárában malom, „4 órát tartó helyre járunk Malomba.” (JANITSEK-SZÓCS, 1998: 6 p.)

lakóházat az utca tengelyével párhuzamosan építeni. Egyes telektömbökben az ilyen épület-elhelyezéssel jobb tájolást igyekeztek biztosítani a lakóháznak. Hasonlóan, kényszerűen fel kellett a soros, fésűs beépítést adni azokon a telkeken is, ahol a telek ugyan nagyméretű volt, de az utca környezetétől kissé távolabb a telek hirtelen meredekké, lejtőssé vált. Fentebb már utaltunk arra, hogy az 1869-ben befejezett második katonai felmérés, illetve a harmadik katonai felmérés Énlaka környéki lapjainak településábrázolási módja nem teszi lehetővé, hogy a telekbeépítés rendszeréről következtetéseket vonhassunk le. Az akkor eljáró térképszek formálisan csak a beépítettséget rögzítették. Az épületek alaprajzának, az építési anyagoknak, az építmények funkcióinak másutt szépen alkalmazott jelölési módozatait valamilyen előttünk ismeretlen okból feladták.³²

Énlaka településtípusának, településformájának a meghatározását kissé bonyolulttá tette – amint a fentiekből

jól láthattuk – a falu belterületének szintbeli tagoltsága, valamint az ezzel együtt, egyidejűen kialakult sajátossága a vízfolyásokkal való szabdaltsága. A nagyon erősen tagolt, szabdalt megtelepülésre alkalmas felszín megakadályozta, hogy kristálytisza utcavezetés, telekkiosztás valósulhasson meg. Kétségeinket eloszlathatják, ha akárcsak az Énlakát befoglaló térképlapon ábrázolt településeket megfigyeljük, vagy a „Sectio 160.” szomszédságába eső térképlapok településeit megvizsgáljuk.

Először áttekintésre nyilvánvalóvá lehet előttünk, hogy a településállomány túlnyomóan egyszerű útifalu, vagy patakmenti útifalu, ha nagyobb létszámú lakosság telepedett meg a településen, az útifalu párhuzamos utcás, létrás szerkezetűvé vált. Útifaluként határozhatjuk meg Martonost (későbbiekben Firtosmartonos), Atyhát is. Etéd, Küsmőd, Csehétfalva patakmenti útifalu. Firtosvárja és Pálfalva sajátságosan a helyi terepadottságokhoz alkalmazkodott utcás települések.

Hasonló településszerkezeti, településformai viszonyokra lelhetünk a délre eső, szomszédos „Sectio 177” térképlapon. Útifalunak bizonyult Betfalva, Kisfalva, Malomfalva, Szombatfalva és Vágás. Orsós útifaluként határozhatjuk meg Rugonfalvát. Bonyolultabb utcás település Gagy, Medesér, Tordátfalva. Patakmenti útifalu Bencéd (Alsó- és Felső- egyaránt), Farcád, Farkaslaka, Kecset, Sükő, Szentlélek, Szentmihály és Tarcsafalva. Sajátos, hogy a II. felmérési munkálatok során részben ezeket a településeket felölelő egyik lap a fentieket megerősíti, mert az énlakai szelvénytől eltérő módon karakteresebben ábrázolták a készítői a településszerkezetet. Gondot fordítottak arra is, hogy a telekkiosztás rendszerét is ábrázolják.

³² A II. felmérés szelvénybeosztásában Section Nro 13 oestliche Colonne Nro V jelzetet kapta az Énlakát magában foglaló lap. Észak-déli irányban a határok nagyjában megegyeznek a 18. századi lapéval a nyugati szelvényhatár annyival keletebbre esik, hogy Küsmőd már nem ezen a szelvényen fekszik. Etéd belterületét el is vágja. A III. felmérés szelvényének száma 5474/2. A két felvétel anyaga rendkívül közel áll egymáshoz. Erről Jankó Annamária adott kielégítő magyarázatot a magyarországi katonai térképezés 1763 és 1950 közötti szakaszáról írott összefoglaló könyvében, a könyv anyagát utóbb CD lemezen is közrebocsátották. A III. felvételezés alkalmával már a második felmérés befejezésénél készített anyagot használták, de a terepen bekövetkezett változásokat rávezették a térképlapra. Különösen a település északi szélén terjeszkedtek túl a Nagy úton. Az ábrázolás szerint főként kerteket létesítettek. Itt találkozunk a Malom patak déli oldalában létesített kertekkel.

Szalagtelkes, fésűs beépítést érzékeltettek.

A települések típusa és formai sajátossága alapján kronológiai következtetések levonására is vállalkozhatunk. Meggyőződéssel valljuk, hogy a környék településhálózatával együtt a vidékünk településszerkezeti típusa és a települések formai variációi a középkorra, a későközépkorra utalnak vissza.

Kötelességszerűen megjegyezzük, hogy sem a korai, sem a későbbi kataszteri térképek anyagát – ezeket általában cca. 1:2880 léptékarányban készítették, és így az udvarok beépítését kitűnő részletességgel mutatják be – igazában nem tanulmányozhattuk. Helyi telektulajdonosok előzékenységéből csak egy meghatározhatatlan időből származó, hivatalos feliratok nélküli, hitelesíthetetlen kataszteri térképnek a belterületet ábrázoló részéről készített, az utcahálózatra és a telek határokra, valamint az épületekre koncentrááló gyenge minőségű xerox-másolatú sorozatát kaphatunk kézhez. Ezeket a részleteket reprodukálta nagy nehézségek árán ifjabb Szávai Márton kollégánk, aki önzetlenül a rendelkezésünkre bocsátotta, amiért hálás köszönetemet fejezem ki! Ennek alapján mintegy rekonstruálhattam a község belterületének szinte az egészét. Alapos vizsgálat tárgyává tehettem az utcahálózatot, a telekkiosztást, a beépítési rendet és az épületállományt, az épületek telepítését. Sajnos a település legészakibb részén ez a térkép hiányos. A helyiek által *Lenckapu* néven emlegetett rész és a *Vastető* közé eső rész teljesen hiányzik. Érdemes megjegyezni, hogy a nagy méretarány- és a jelentős időbeli különbség ellenére az első katonai felmérési lap és a kataszteri felmérés alapján készült térkép összevethető. Valószínűsíthető, hogy valamely

régebbi kataszteri térkép felújított változatáról készített, oleátapapírra készített másolatával vagy az úgy nevezett dipakartonra készített másolatával állunk szemben. Kronológiailag csak az segíthet, hogy a számírás és a nehezen olvasható nevek, hogy a harmincas évek végétől vagy a negyvenes évek második felétől datálhatjuk, de jelzés értékű lehet, hogy a magyarul helyesen író mérnök utca helyett következetesen Str. rövidítést használt, de a lefordítható neveket is eredeti magyar alakokban tartotta meg. Tehát a belterületi térképet, ha valószínűen voltak korábbi alapfelmérési előzményei is, a jelenlegi formájában a román államigazgatás készítette.

A belterület a 18. század végétől eléggé jelentősen megnövekedett. Ez részben a népesség összlétszámának az emelkedésével is magyarázható. A lélekszám azonban nem növekedett olyan mértékben, amilyen nagysággal kiterjedt a lakóterület. Feltehetően a 19. és a 20. századi belterület-növekedést az magyarázta, hogy az ifjabb nemzedékek új beltelekre szálltak. A leszármazók az ősi telkeken is nemzedékről nemzedékre, ha a létszámuk növekedett, rendszeresen osztozkodtak. A terepviszonyok miatt csak kis mértékben lehetett északi irányban, a már említett Malompatak felé, azaz a firtosváraaljai irányból Etéd felé vezető, valaha jelentősebb rangú országút felé terjeszkedni. Nyugati irányban pedig a rendelkezésre álló, teleknek való területet a község első települői megülték, de a további növekedést a Kócé patak völgye is gátolta.

Nagyon jellegzetes, és az egész magyar nyelvterületre, de magára a történeti Magyarországra és Erdélyre is egyaránt jellemző volt, hogy eredetileg a népesség növekedésével a belterü-

letet lényegesen nem nagyobbították. Igyekeztek a fiatalabb nemzedék építetőit az ősi telkeken építési helyhez juttatni. Részben igyekeztek a templom és védőkerítése környezetét átrendezni, jobban beépíteni. Utóbb a 19. században önálló területet biztosítottak új házak építésére, új telkek kihatására azzal, hogy a település nyugati főutcája mögé zugokat, zsákutcákat nyitottak. Ezek a zsákutca területet vettek el a Fő utca nyugati telkei egy részétől, de részben az utca teraszánál alacsonyabb szintre ereszkedve a Kócé patakra dőlő völgy lejtős keleti oldalán új építésre alkalmas területet hódítottak meg. Mind a második, mind a harmadik katonai térképezés ábrázolása megörökítette az építési terület ilyen módszerű bővítését. Délről észak felé haladva az első és leghosszabb zugszerű utcát a *Nagykő utca* torkolatával szemben nyitották. *Szász utca* néven ismerik. A Fő utcával párhuzamos irányba fordulva a templomdomb déli peremvonala a *Kaloda* vonalában zsákutcaszerűen ér véget. Noha a Szász utca elejének csak a nyugati oldalát építették be, a harmadik lakótelektől a keleti oldalt is igyekeztek házhelyként hasznosítani. A másik lakótelkekkel megült zug a Bálint utca torkolatától kissé nyugatabbra nyílik szintén a Kócé patak völgye felé. Ez a zug jóval rövidebb, kevesebb telket foglal magában. Északnyugatról sarlószerű ívben délnyugat felé kanyarodik, mintegy 4 udvart és néhány kert, kertrészletet fűztek fel rá. A Szász utca ábrázolását megtaláljuk II. felmérési anyagban is. Jelezte a III. felmérésből levezetett 1:75000-es térképlap is. Ugyancsak felismerhető a második világháború alatt készült 1:50000-es térképen. A 19. és a 20. század folyamán a Fő utca beépítését folytatták Etéd irányában. Néhány telket még a Fő utca mindkét

oldalán beépítettek a falu hajdani nyugati kapujától, a *Vas kaputól* nyugatra. A zsákutca és a zug kialakulásának természetes magyarázatát a nemzedékről nemzedékre növekvő családszámban lelhetjük. Az adott rokoni bokornak az ősök telkén kellett osztoznia. Legelőt, szántót nem lehetett elsajátítani, hiszen az a közösségi földhasználat kárára történt volna. A fentebb leírt több házhelyet felölelő zsákutca, zug mellett Énlakán a beltelek aprózódás miatt még másutt is nyitottak kisebb zugot, hogy egy, egy az egykori telek mélyén kialakított, új udvart és építményeit könnyebben megközelíthessék, és az utca felőli telket célszerűbben építhessék be. Jó példát kínál erre a Fő utca és a Nagy út között kialakult Bálint utca. A Fő utcai sarok melletti, a nyugati oldalra eső első telket és a második telket kis köz választotta el. Ezen lehetett bejárni az egykori nagyobb telek hátsó részében kialakított újabb házhelyre, udvarra. Ettől a páros telektől északra két másik, feltűnően nagy csűrrel rendelkező telekrész alakítottak ki. Mindkettőhöz viszonylag nagy kert is tartozott. A délebbi telekrész az utcavonalán szinte csak a szekérbehajtást biztosító kapu beépítéséhez elegendő szélességűre szűkült össze. Egy másik, „rejtett” telekhez vezető köz nyílt a *Birikert* északi oldalán is.

A 19. század folyamán készített térképek a belterület lényeges délkeleti irányú megnövekedését mutatják. A terepviszonyokhoz való alkalmazkodás rákényszerítette a lakosokat, hogy az utakat, utcákat úgy jelöljék ki, hogy kisebb kerülőkkel, kanyarokkal követhessék a lehetőségek szerint a szintvonalakat. Így első futólagos pillantásra halmazos jellegűnek vélhetnők a települést. Az alaposabb szemlélődés nyomán azonban rá kell jönnünk, hogy a

9. kép: Énlaka környezete 1888 körül (III. Katonai Felmérés)

település 18. századi főtengelyét adó nyugati hosszú utcájával párhuzamosan kialakult egy második, a templomtól keletre húzódó utca, amely a belterületet északról határoló országúttól, a Nagy úttól lefutott a Bárca nevű magaslat északkeleti oldalába bevágódott Mogyoró patak észak felé szélesedő völgyébe. Ettől keletre ugyancsak az országúttól indult egy harmadik hasonló irányú út, amelynek a templom vonaláig csak a nyugati oldalát építették be. A községet nyugat-keleti irányban keresztül szelő utcától délre ennek a szélső utcának a déli felén mindkét (tehát a keleti) oldalán is a második felvétel idején házakat emeltek. Ennek a külső utcának vagy útnak a déli vége ék alakban csatlakozott a Barca oldalába vágódott patak völgy keleti oldalára kiterjeszkedő utca déli végéhez. Ha Énlaka belterülete szintbelileg nem

lenne oly erősen tagolt, szabályos párhuzamos utcássá fejlődött útifaluként állhatna előttünk, amelyet kereszt irányban három utca tett létrás jellegűvé. A település belsőségében tett első rövid séták mindenkit meggyőzhetnek, hogy az utcák vezetésének látszólagos „szabálytalanságai” minden esetben a helyi terepadottságokhoz való okos és következetes alkalmazkodásból erednek.

Énlaka belterületén a Barca nevű magaslat északkeleti oldala előterében vezettek ék alakban kissé összetartó, három, viszonylag hosszú utcát. A 18. századi első felmérési terepmunka idején ez a terület még teljesen beépítetlen volt. Akkor csak a templom dombjának a keleti előterében volt egy szerényebb utca, amelynek az északi vége éppen csak megközelítette a község északi részén húzódó országutat. Déli irányban pedig – amint arra már korábban is utaltunk – csak egy fél házsorból álló, kissé ívelt, de határozottan nyugat-keleti tengelyű utcát alakítottak ki. Kezdetben ennek is csak a déli házsorát építették fel. Ez a házsor a templomtól keletre eső mélyterület vizeit összegyűjtő vízfolyás déli teraszát követte. Ettől délre, keletre a településnek, építkezésnek semmiféle nyomát nem rögzítették a 18. században.

Az építésre alkalmas hely minél teljesebb kihasználására jellegzetes példát adhat a Biri kert északi oldalán nyitott zug telke, amelynek a kialakulását részben az magyarázhatja, hogy belterület keleti szomszédságából érkező, a Kovácskertet átszelő vízfolyás mellett a víz déli partján építésre alkalmas, nyilván áradástól mentes területet hasznosíthattak. Nem lehet kizárni (további vizsgálatot igényelne), hogy egykor ez a földdarab a szomszédos *Vár utca* északi házsorának telektömbjének tar-

10. kép: Énlaka belterülete az 1880-as évek körül (A III. Katonai Felmérés 5474/2 számú szelvénye)

tozéka volt. Ezt látszik megerősíteni, hogy a vízparti közön át megközelíthető telek keleti határvonala a Vár utcai telektömb keleti határvonalának folytatása. Bár a nyugati telek határvonal is – noha szabálytalanabb vezetésű –, a Vár utcai udvarok tömbjének egykori egységére vallhat.

A 18. század nyolcvanas éveiben végrehajtott felméréshez képest igen nagy változást jelentett, hogy a település egykori leghosszabb nyugati utcájának a külső, a Kócé patak felőli oldalát két helyen megnyitották. Mindkettőn utat, illetve utcát ágaztattak ki. Az északi lejáró a Kócé patak völgyfőjébe ereszkedett le nyilván azért, hogy a patak nyugati oldalában kialakított kerteket megközelíthessék. A délebbi utca nyitása – amint arra már utaltunk – bővítette a beépítési területet. A Fő utca szintjénél alacsonyabb teraszon, a teleklábak mögött biztosított új házak létesítésére lehetőséget. Mind a II., mind a III. felmérés a zugszerű utca mindkét oldalán beépítést jelez. Az 1943-ban megejtett felmérés azt is jelzi, hogy az utca vé-

gére is házat építettek, azaz a kiágazó utcát zsákutcává tették.

Nem lehet nem észre venni, hogy az utcahálózat a 18. századot követően lényegesen megnövekedett. Az újonnan nyitott utcákat azonban máig nem építették be teljesen zárt sorúan. A Miklós utcának, a Keresztély utcának a falu központjától távolabb fekvő szakaszain és a Vár utca külső, keleti részén csak szigetszerűen vagy szórványosan építkeztek. Ennek az egyik magyarázata az, hogy több helyen alacsonyabb szintmagasságúak a telekrészek, amelyek haszonkertnek kiválóan megfeleltek, de a rájuk való építkezés veszéllyel járhatott volna. Különösen jól megfigyelhető ez a kataszteri térkép belterületi részletén. A település keleti és déli külsőbb övezetének ez a hiányos beépítettsége is hozzájárulhatott ahhoz, hogy Énlakát halmaz településként szemléljük. Ha a történeti térképanyag alapján végezzük az elemzésünket, egyértelműen arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy községünk eredetileg útfaluként

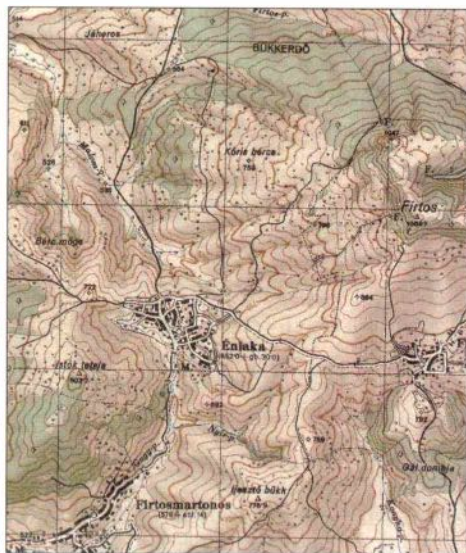
telepedett meg egy igen tagolt területen. A 18. század nyolcvanas évei időszakára az eredetileg megült település területét a szaporodó népesség igényei kielégítésére délen és keleten kisebb új utcákkal, házsorokkal kellett bővíteni. A 19. század hatvanas éveire a település utcahálózata a terepviszonyokhoz alkalmazkodóan birtokba vette a történeti településmag délkeleti előterét, a Mogyoró patak és keleti mellékvíze mentét és a Bárca nevű magaslat északkeleti előterét (10. kép).

Énlaka települési kultúrájához szervesen hozzátartozik a nagykereteket, telektömböket átszelő gyalog utak rendszere. A nagykiterjedésű kerttömböket nem szükséges a gyalogosoknak kerülgetni, nem kell az utcákra kilépni. A kerítések kiskapuin át vagy a csűrön keresztül az erdőszerűen zárt lombosított kertségbe lehet jutni, ahol a helyi szokásjog megengedi a falubeliek szabad közlekedését. E sorok írója a Nagy út mellett fekvő szállásáról kedves házi gazdája kalauzolásával az első énlakai falunézésre a szállása udvarának nyugati kerítésén vágott átjárón a gyümölcsfákkal díszlő kerten át indulhatott. A Nagy úttól indulva a Hegykertig, a temetőig és az unitárius templomig úgy jutottunk el, hogy utcán, úton nem kellett járnunk. A jelenség a közeli múltig a magyar nyelvterület szinte egészén megfigyelhető volt. Alapos feldolgozása még várat magára. Megjegyzendőnek tartjuk, hogy ezeknek a nem utcára nyíló kapuknak, belső ösvényeknek háborús, hadjárásos veszéllyel járó időkben biztonsági, menekülési funkciója volt. Olyan telkekről a lakosok elillanhattak, ahol a katonák fenyegetően vagy követelődzve léptek fel, ha pedig erőszakoskodtak egy-egy családdal szemben, a bátrabb falusfelek váratlanul össze tudtak seregleni a ve-

szélyeztetett portán. A kisebb katonai hatalmaskodó csoport meggondolhatta, hogy folytatja-e követelőzését, erőszakoskodását, ami ellenállást válthatott ki, netán a falubeliek a parancsnokukhoz fordulhatnak. A szerző a II. világháború alatt és az utána következő években több helyen beavatást kapott a telektömbökön belüli, az utcákat elkerülő rejtett közlekedési lehetőségek világába.

A mai településkép egyelőre őrzi középkori gyökerű szerkezetének alapvonásait, noha rendkívülien nagy vándorlási veszteséget volt kénytelen elszenvedni. Hiszen a törzsnépesség a kollektív gazdálkodás bevezetése után éppen csak kétszáz fő felett maradt meg. Különösen nagy bajt okozott, hogy elsősorban a fiatalság és a reprodukzív életkorú nemzedék távozott Énlakáról. Ez helyenként lakóházak bontásával és egyes telkek felszámolásával járt együtt, olykor az egykori utcások foghíjasokká válhattak. A települési összkép azonban ma is rendkívülien értékes, érdemes, híven tükrözi a közép-európai rendiségben kialakult telekrendszeren alapuló, minden valószerűség szerint a székelységnek az Udvarhelyszéken való megtelepedése óta folyamatosan kialakult, kontinuuosan tovább élt településrendszerét, településtípusát. A település szerkezetének, formájának megőrzése a Kárpát-medence és Közép-Európa kulturális örökségének egyik fontos feladata kellene, hogy legyen (11-12. kép).

Térképi forrásaink semmiféle támpontot nem adnak arra vonatkozóan, hogy Énlakát valaha kerítés vette körül. A magyar nyelvterületen is, Európa sok vidékén a települések körülkerítése általános gyakorlattá vált már a késő középkorban. A 19. század közepéig nem számított ritkaságnak. Magyarország-

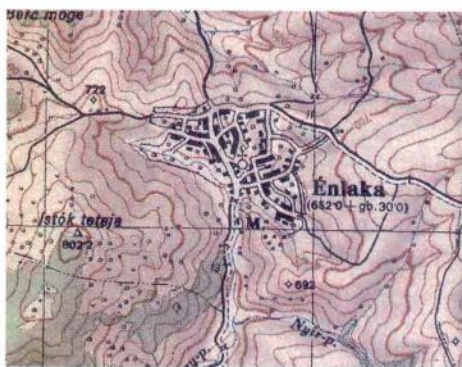

11. kép: Énlaka környezete az 1943. évi felmérésben

ról az egyik legszebb ábrázolását Georg Hoefnagelnek (Hufnagel) köszönhetjük (Antwerpen, 1542 – Bécs, 1600), aki *Civitates orbis terrarum* című 6 kötetes munka számára más magyar városok mellett Győrt is színes metszetben megörökítette³³. A győri látképén ábrázolta a ma már Győrrel össze is épült, a Szigetközben fekvő Révfalut és Pataházát. Mind a két község egyutcás útifalu volt. A településábrázolásnak talán a leghangsúlyosabb elemeként a falukerítés ábrázolását dolgozta ki. Énlaka egykori kerítettségét az emlékezet megtartotta. A helyiek szóhasználya a települést körülvevő kerítés, *gyepű* vonalát megőrizte.³⁴ A falvak, a települések beke-

³³ ZÁDOR–GENTHON, 1966: 395. p.

³⁴ Lásd VOFKORI 2004. Különösen a 29. p. és a 30. p.-án összefoglaltakat! Magam a helyi lakosoktól több megerősítő adalékot halottam. Id. Szávai Márton nyugalmazott iskolaigazgató úr, aki maga is Énlakán él, rendkívül alaposan ismeri az erre vonatkozó adalékokat. Személyesen kalauzolt végig a községen. Önzetlenül megosztotta velem emlékeit, kutatásai eredményeit.

12. kép: Énlaka belterülete az 1943. évi felmérésen

rítésének kettős szerepet tulajdonítottak. Egyrészt védhette a lakóhelyet az illetéktelen behatolás ellen, másfelől óvta a határ vetéseit, veteményeit, nehogy a belterületről elcsatangoló jószág kárt tegyen bennük. Tudhatjuk, hogy a meleg évszakban a nappal legeltetett állatállományt korábban nem kötötték be az istállóba, helyi nevükön a pajtákba, hanem a kapukkal lezárt falu utcáin, szabad területein csordában éjszakáztatták. Az énlaki falukapuknak ma már tárgyi emléke nincsen. A helyi emlékezet fenntartotta a *Rétkapu* (ez a település déli végén volt), a *Lenckapu* (ami a Hegykerttől induló Hegy utca Nagy útba való betorkolásánál állt), a *Porkoládkapu* (<porgolát 'sövénykerítés' 1435 óta adathalható szavunk nyelvjárási változata) vagy másként *Rigókapu* (ezt a Kovácskert északi sarkánál állították fel egykoron) és a *Vaskapu* emlékét. (Ez utóbbi a Fő utca nyugati végénél helyezkedett el, ahol a Kócé patak nyugati oldalán fekvő kertekhez vezető út indult.) A mai lakosok még ismerik az egykori kapuk helyét is.

A falukapuk mind Erdélyben, mind

Útmutatásaiért, segítségéért ez úton is hálás köszönetemet fejezem ki!

a Partiumban a 19. században általános jelenségként használatban voltak. (Ujfalvy Sándor Emlékiratai a Wesselényi uradalom falvainak falukapuiról életszerűen szólt. Elmondása szerint Wesselényi Miklós báró egyik kocsisa a hatlovas hintóval, benne a félénk vagy rémüldöző utasokkal rendszeresen áthajtott a hevenyészett falukapukon, a „porgoláb” kapukon.)³⁵ Itt csak röviden utalhatunk arra, hogy a települések kerítéssel, árokkal való körülhatárolása, védelme egykor a mezővárosokban is egész nyelvterületünkön általános volt. Olyan jelebb városok is éltek vele, mint amilyenek Kecskemétet vagy Debrecent megismerhettük.

Térképi nyomára nem lelhattünk a település belső közösségi tagoltságára. Vofkori László a helyi útmutatások nyomán utalt arra, hogy a falut négy *tízesre* osztották. Első helyen hivatkozott a *Rét tíze* (a falu déli részén a Rét kapu környékének) egységére. A *Miklós utca tíze* vagy a *Vár tíze* a település keleti negyedét, a Porkolád kapu szomszédságát ölelte fel. A belterület északkeleti, negyedét *Lugos utca tíze* vagy a *Lencs kapu tíze* nevet kapta a régi énlakai toponímiában. Az északnyugati falurészt *Hegy tíze* vagy *Nagyjótíze* névvel illeték. Az egyes tízesekhez meghatározott *tízesutcák* tartoztak. Vofkori László felsorolta az Innenső fél tízes utcáit. Szerinte idetartozott az *Ádám*, a *Nagykő*, a *Bálint utca*, a *Nagyút*, a *Fő utca*, a *Szász utca*, a *Török szoros* és a *Sáros utca*.

A Túszeg felölelte a *Hegyút*, a *Kaloda*, a *Vár utca*, a *Lapos*, a *Lugos*, a *Keresztély utca* és a *Rétfala* térségét. A tízesutcák emlékét ma már nem csak a helyiek szóbeli emlékezete őrzi, de szerencsére a napjainkban örvendetesen egyre növekvő idegenforgalom kedvéért a történetiségben gyökerező, népi neveket ízléssel elkészített táblákkal is jelölik.³⁶

A tízes szervezet Erdély szerte még az 1940-es években is eleven volt. Jellegzetes, hogy olyan nagy városokban is, amilyen Kolozsvár volt, a második világháború alatt új feladatok teljesítését is ráépíthették. Így a légoltalmi védekezésben is fontos szerepet szántak a tízes szervezetnek.

Persze nem lenne helyes, ha legújabbkori felújított adaptációi elhomályosítanák az emlékezetünkben azt a tényt, hogy a tízes szervezeti rendszer szerves tartozéka volt az egykorú faluközösség és a földközösség, később a közbirtokosság működésének. A közösséget terhelő közmunka-feladatokat a tízes szervezet kereteiben, szervezésében bonyolították le.

Félrevezetnénk magunkat is, kutató kollégáinkat is, és a néprajz, a társadalomtudományok művelőit, a tudományos kutatásaink iránt érdeklődők népes taborát, ha nem kísérelnők meg tudatosítani, hogy a tízes szervezetnek Erdélyen kívül is jelentős párhuzamai bukkantak fel az utóbbi évtizedekben folytatott kutatások során. Magam a Csongrád megyei Szentés mezővárosi magisztrátusának levéltári anyagából ismerem sok párhuzamát. Az egyre népesebbé váló mezővárost a 18. és a 19. századok folyamán tízedekre osztot-

³⁵ A helyi hagyományokat, emlékezeti adalékokat Vofkori László foglalta össze. VOFKORI, 2004: 30. p.; 2007: 254. p.; UJFALVY, 1955: 60. p – Vofkori László Énlakáról írt szövegének hitelességét rendkívül nagyra kell értékelnünk, hiszen a helyi viszonyokat legjobban ismerő id. Szávai Márton kutatásaival, megfigyeléseivel tökéletesen megegyező álláspontot képviselt szerzőnk valamennyi munkájában.

³⁶ VOFKORI, 2004: 30. p.; VOFKORI, 2007: 254. p. A tízes szervezetről alapvető MILLEKER, 1939.; az újabb irodalmat összefoglalóan mérlegelte BÁRTH é. (1997): 50 – 56. pp.

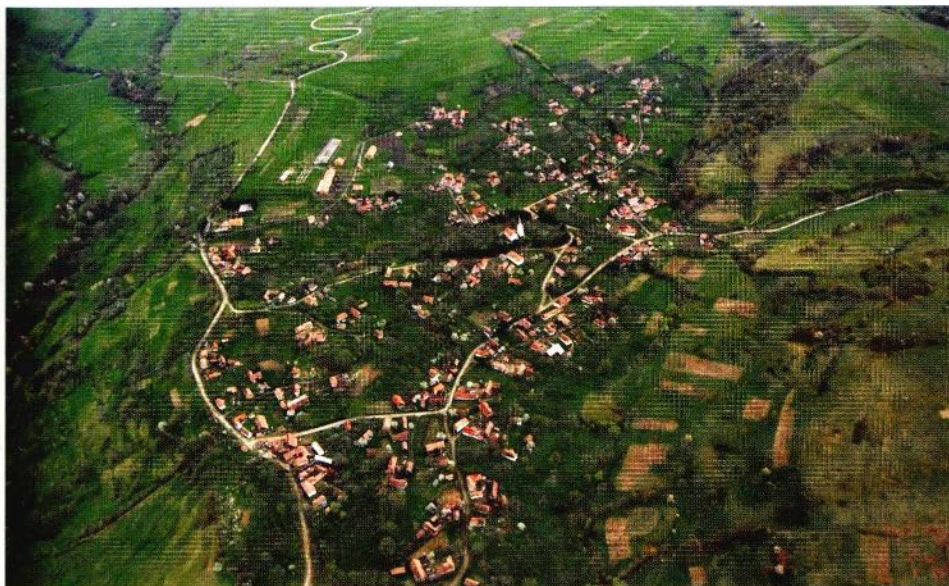
ták. A tizedek szerint szedték az adót, mérték ki a tüzelőanyagot szolgáltató nádló rétet, tizedek szerint kellett a közmunkákat (gátépítést, vízlevezető árkok ásását, az utak javítását stb.) teljesíteni. Igazában a tized alatt végül is a település igen hosszan elnyúló észak – déli irányú utcáit és a belőlük nyitott zugokat értették. Ugyan a 19. század végére az utcáknak hivatalosan megállapított neveket adtak, olykor mégis a 19. század végén épült tágas polgárházak kapuján még feltüntették a tized római számát és a házszámot arab számmal. Ezek a már idejét múlt jelölések láthatók voltak néhol még az 1960-as években is.

Szentes a település nagyobb egységekre bontásában is kínál párhuzamot. Az *Innenső* és a *Túltszeg* példájához hasonlóan a mezőváros északi részét Felsőpártnak, a déli részét Alsópártnak nevezik ma is. Az alföldi település egykori felező vonalát a települést nyugatról kelet felé átszelő széles keresztutca tengelye jelölte ki.

Térképi forrásaink az énlaki közösség belső szerveződéséről, tagoltságáról, birtokviszonyairól, öröklési rendjéről keveset árulnak el. A község belterületét ábrázoló, már említett kataszteri térkép közvetve alkalmat kínál arra, hogy egyes helyeken a telekaprózódás, osztódás szabályos ismétlődésére felhessen figyelni. Mondhatni helyenként „csomósodnak” az aprózódott telkek, amelyeknek a tömbje az egykori nagy, teljes, még osztatlan telek körvonalait rajzolja ki. Fennebb utaltunk is ilyen pontokra, amikor a különféle zugokat észleltük, kialakulására magyarázatot kerestünk. (Bálint utca, Birikert melletti zug telekszomszédságára és a Vár utcai telkek feltételezhető kapcsolatának kérdésére utaltunk a szövegben.) A problémakörre most csak röviden

utalunk, hiszen ifjabb Szávai Márton e kérdéssel behatóbban foglalkozik, az Énlakán tartott konferencia előadásában meggyőzően demonstrálta a Nagy út mellett, a Lencskaputól keletre fekvő telekegyüttes kialakulásának menetét, osztódásának nemzedékek szerinti alakulását. A Veres család leszármazóinak több generációs szomszédsági bokra a közös ős egykori tágas és nagy telkén telepedett meg. Magunk csak arra utalunk, hogy mind a Felföldről, mind a Dunántúlról, mind a Kisalföldről számos analógiát idézhetünk ehhez a településnéprajzi és társadalomnéprajzi szempontból egyaránt jelentős kérdéskörhöz. Érdeemes megjegyeznünk, hogy a néprajzi kutatások tanulságai alapvető fontosságúak lehetnek a társtudományok számára. Így a településtörténet, történettudomány és a régészeti településkutatás közvetlenül hasznosíthatják a néprajzi adalékokat és elemzésük eredményeit.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Énlaka településhagyományja a középkori útfalvak jellegzetes örökségét testesíti meg. A magas, hegyvidéki fekvésénél, csapadékban gazdag éghajlatánál fogva a családi birtokokon való gazdálkodásnak elengedhetetlen építménye volt a csűr, és a kemény téli hidegek ellen a jószágnak védelmet nyújtó, a csűrökbe beépített istállópajta. Ennek természetes következményeként szalagtelkes soros beépítésű, csűrsoros lezárású utcákat törekedtek kialakítani. Ettől azokon a helyeken tértek el, ahol a telkek terep- és szintviszonyai különleges akadályt képeztek. Ez a telekrend, települési rendszer vagy település típus minden valószínűséggel ezen a vidéken a késő középkorban gyökerezik, de bizonyosan az erdélyi írásos források nyomán tömegesen jelen volt a 16. és a 17. században. Ilyen

13. kép: Énlaka madártávlati képe nyugat felől (PLT 27558 – Visy Zs.)

módon a tradicionális település szerkezete, a telkek rendje ugyanolyan értéket képvisel, mint amilyent az épületek – akár lakóházak, akár csűrök legyenek is – maguk is jelentenek a számunkra. Az épületek állománya és a telekrend, valamint a település szerkezet egyszerre alkalmat kínál arra, hogy a helyi hagyományok szerves folytatásaként a lakosság az egyre növekvő jelentőségű biogazdálkodást folytassa, de egyben teret biztosítson a kulturális értékek iránt érdeklődő téli, nyári turizmusnak, otthont kínáljon a természetjáróknak egész éven át. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a jelenlegi települési adottságok és az épített örökség egyaránt kedveznek a legigényesebb komfort feltételek viszonylag könnyű és gazdaságos megteremtésének. Az épületállomány európai szempontból is nemcsak műemléki értéket képvisel, de kellő karbantartás, gondozás mellett, a komfortosítás után hosszú századokig szolgálhatja a helyi lakosságot, illetve befogadhatja az európai, az amerikai

vagy a távolkeleti turistákat. A településszerkezet és a telekrend hagyományos viszonyainak megbontása nélkül azoknak a telkeknek a csűrjei is felhasználhatók lakó, illetve vendégfogadó funkcióra műemléki értékük megszüntetése nélkül, ahol helyi lakos már nem él vagy nem gazdálkodik. Ezért mind a településrend, mind a telekbeépítés típusa, mind a lakóépületek és a gazdasági építmények feltétlenül helyreállítandók, konzerválandók és minden körülmények között megtartandók!

Az Énlakán megtalálható településtörténeti, településnéprajzi értékek őrzése, fennmaradása, nem utolsósorban folyamatos, további, lehetőség szerint szélesedő és elmélyülő kutatása nem csak a helyi, a székely vagy az erdélyi, a romániai kulturális örökség vagy hungarológia szempontjából fontos, jelentős feladatunk. Egyetemes vagy a legszélesebb értelemben vett európai örökség megőrzéséről, fenntartásáról, hasznosításáról és értő, tudományos feldolgozásáról nemzeti és nemzetköz-

zi kötelezettségünk gondoskodnunk. Mind a romániai, mind a magyarországi tudományosság egyetemesen felelősséget visel e témakörben is az európai és az egyetemes tudományosság előtt.

Énlaka jelenlegi állapotát kiválóan tükrözik Visy Zsolt 2008 tavaszán készített légifelvételei. Jól dokumentálják, hogy a településből való, az utóbbi negyven évet jellemző nagy elköltözési hullámot követően egyes helyeken a beépítést megbontották. Különösen szembe szökők a változások, ha a kataszteri térképpel vetjük össze a település madártávlati képét. A település alapstruktúráján jól felismerhetők azok a vonások, amelyeket az I. katonai felmérés mérnöktisztje rögzített. Jól kivehető a Kócé pataka keleti oldalán futó Martonos felől az Etéd felé tartó a Nagy út mellé kanyarodó Fő utca. Benne a nagyon tagolt, településre kevésbé alkalmas, a terepviszonyokhoz alkalmazkodó útifalu tengelyét láthatjuk (13. kép).

A légi fénykép kiválóan felismerhetővé teszi, hogy a 18. század után jelentősen növekedett a Nagy út mellé telepedéssel az egykori falut kerülő országút szerepe (14. kép).

Ezzel természetesen együtt járt a Hegykert nyugati oldalán futó utca kialakulása, amelynek a kezdeményei már felismerhetők voltak az első felmérés lapján is. A Fő utca és a Nagy út közötti közlekedést könnyítette a mai Bálint utca, amelyet a 19. századtól meglehetősen beépítettek telekcsoportokkal. A légifotó a Fő utca nyugati oldalán nyitott, a II. katonai felvétel idejére kialakult zsákutcát, illetve a Bálint utca torkolata szomszédságában kiépült zugot szemléletesen dokumentálja. Kiválóan felismerhető az első felmérés idején már kialakulóban lévő, a templomtól délre fekvő nyugat-keleti irányú utca, amelyből később déli irányban újabb, a terep-

viszonyok miatt lazábban beépített kisebb utcák ágaztak ki. A község átfogó légifényképén kiválóan látszanak azok a vízjárta helyek (a Tódi lika, a Kovács pataka, a Vár pataka és a Mogyoró pataka), amelyek ugyan szerény csermelynek tűnnek a száraz évszakban, de hóolvadáskor, a hirtelen záporok és a tartós esők idején a környéküket alaposan elárasztják. Építeni csak tisztességtávolságban lehet tőlük, igaz, a kertet jól és rendszeresen megöntözik. A légifénykép árulkodik arról, miért maradtak széles térségek beépítetlenek. Ez tévesztette meg a felmérő tisztteket a II. és a III. felmérés idején.

A légifénykép bizonyosságát adja, hogy ahol a terepviszonyok lehetővé teszik, a telkeket soros beépítéssel, csúrsoros lezárással szalagtelkes rendszerben építették be. Több helyen például az iskolától északra az utcavonal kikényszerítette a fűrészfogas beépítést is (15. kép).

Ahol a telken nagyok voltak a szintkülönbségek, egy-egy telken belül a soros beépítést úgy alkalmazták, hogy a csúrt az utcavonal mellé telepítették a teleknek a lakóházzal szembeni oldalán (16-17. kép).

A madártávlatban készített légfotók kiválóan szemléltetik az udvarok, a telkek beépítési változatait. Meggyőzően bizonyítják, hogy a helyi gazdálkodásban alapvető szerepe volt a hatalmas csűröknek, amelyek ma is magukban foglalják a pajtákat, azaz az istállókat. A határ bő szénatermése kikényszerítette, hogy sok gazda a csűrön kívül szénataratókat, színeket építsen (18-19. kép).

Nem csak a néprajz vagy a település-, a társadalomtörténet kutatójának kell elgondolkoznia azon a népes-

14. kép: Szalagtelkes házcsoport a Nagy út Keleti végén (PLT 27550, részlet – Visy Zs.)

15. kép: Fűrészfogas szalagtelkes, csúrsoros utca a Hegykert nyugati oldalán (PLT 27573, részlet – Visy Zs.)

16. kép: A Kaloda és a Hegy utca összekapcsolódása a templom dél-nyugati előterében (PLT 27553, részlet – Visy Zs.)

17. kép: A Fő utca és a Kócé pataka oldalában nyitott zsákutca (PLT 27553, részlet – Visy Zs.)

18. kép: A Rét utca, az I. Katonai Felmérésen ábrázolt nyugat-keleti irányú települési tengely (PLT 27566, részlet – Visy Zs.)

19. kép: A Fő utca, Rét utca, Kaloda, Lugos utca találkozása (PLT 27566, részlet – Visy Zs.)

ségvesztésen, elvándorlásokon, amely Énlakát és a szomszédságát érte. Még akkor is gondolkodóba kell esnünk, ha tudomásul vesszük, hogy a szélesebb európai térségben is érvényesülő tendenciával állunk szemben. Énlaka népességfogyása különösen a szovjet típusú kollektív mezőgazdasági üzemszervezés időszakában öltött tragikus mértéket. Mára lényegében az eredeti lakosság ötöde, hatoda maradt helyben. A helyzetet csak súlyosbítja, hogy az elvándorló népességet felszívó ipari üzemek technológiai, közgazdasági megalapozottsága, és európai szinten mért korszerűsége enyhén szólva is kétséges. Nem kisebb gond, hogy a népességet befogadó városok társadalmi kulturáltsága, urbanizációs szintje rendkívül vitatható, olykor a harmadik világ gyarmatosítása utáni szintjénél is elmaradottabb. Külön kérdés, hogy az új lakóhelyek egyáltalában

képesek lehettek-e/lehetnek-e az adott társadalmi, politikai viszonyok között az egészség megőrzésére, a kibocsátó közösség nyelvi, nemzetiségi kultúrájának ápolására, a kirajzó egyének, családok identitásának megőrzésére, korszerű továbbfejlesztésére?

Tudomásul kellene vennünk, hogy a neolitikum óta, attól kezdve, hogy az emberi nem termelőmunkát kezdett, megalapozódott a letelepedett életmód. Természetes, spontán fejlődés nyomán a helyi és nagyobb táji közösségek létrehozták a falu és a város bináris, egymást szolgáló, egymásért élő párosát. A termékeny félhold vagy sarló termelő, gazdálkodó társadalmaitól kezdve az emberiség történetének a legmodernebb korig meg nem kérdőjelezett dialektikus fogalompárjává lett a falu és a város egysége. Európa boldogabb sorsú felének története nyújt példát arra, hogy a rusztikus háttérét

elvesztő város deformálódik, a benne élők számára ugyan látszólag prosperitást biztosít, ám a környezet romlása, az élelmezés, a városüzemeltetés technikai feltételeinek mind bonyolultabb biztosítása és drágulása miatt borsos árat kell fizetni. A város gazdaságának, működtetésének költségei hatványozottan növekednek, ami szükségszerűen ökológiai irracionalitásokhoz vezet. Közép- és kelet- vagy dél-európai általános tapasztalat, hogy a falvak megfelelő városhálózat és tagolt városhierarchia nélkül a legkedvezőbb gazdálkodási adottságok mellett is stagnálásra kényszerülnek, földműves közösségeik tartós gazdasági, társadalmi, kulturális válságba kerülnek. (A paraszti életforma válsága köszönt be.) A falu és a paraszti lét romantikus kultusza éppen olyan gyakorlati és elméleti torzulásokhoz vezet, mint a falvak és a mezőgazdasági őstermelő, családi üzemekben gazdálkodók ignorálása, a városok, különösen a nagyvárosok, megalopoliszok politikai, gazdasági preferálása.

A Kelet-Középeurópában a harmincas évek szovjet agrár- és településpolitikájának 1948/1949 körüli nagyhatalmi diktátumként való mechanikus átvétele rendkívüli válságsorozatot indított el, amint a délamerikai gazdaság- társadalom- és településtörténet is vadhajtásokat produkált, és a családi üzemeken alapuló falusi gazdálkodás tönkretétele előnytelenül hatott vissza a földrész városfejlődésére, társadalmi életére. A kelet- illetve keletközép-európai mezőgazdasági átszervezés és településpolitika fennen hangoztatott célja a termelés és a településstruktúra korszerűsítése volt, az eredmények azonban ellentmondásosak maradtak. Az óriási anyagi áldozatokkal végrehajtott átalakítás elsősorban az állattar-

20. kép: A Fő utca déli vége dél felőli nézetben (PLT 27553, részlet – Visy Zs.)

tás tartós és fel nem tartóztatható válságával járt együtt, nem kevés államban a földművelés termelékenységének minőségi és mennyiségi tekintetben visszaesett. A magyarországi agrártermelés minőségi és mennyiségi mutatóit tekintve a hatvanas évek nagy erőfeszítéseinek és a kollektív gazdálkodás üzemviteli módszereinek a hazai tradícióhoz közelítése révén figyelemre méltó eredményeket ért el, de az eredmények háttérben rendkívüli pénzügyi ráfordítások álltak. A szocialista államokra köszöntő általános pénzügyi válság végül alá is ásta a nagyüzemek, szövetkezetek hitelezését, állami támogatását. Ennél tragikusabb hatással csak a magyar mezőgazdasági termékek közös piaci kiszorítása és a szovjet piac összeomlása volt. A romániai, erdélyi gazdaságokat a merevebb agrárpolitika mellett a sajátos magas hegységi, hegy- és dombvidéki gazdálkodáshoz nem alkalmazkodó gépesítési szisztéma is sújtotta.

Mindaz, ami akár a nyugati agrártechnikában, agrárgazdálkodásban az erőgépek előtérbe kerülése után történt, és mindaz, ami a kelet- és kelet-középeurópai térségben lezajlott a szovhozok, kolhozok, hasonló népi demokratikus párjaik megszervezését követő technológiai változásokkal, lényegében a fosszilis energiára alapított gépesítést feltételezi. Ez persze benne foglaltatik a korszak általános technikai, gazdasági folyamataiban. Kérdés, a megtett út eredményei miként lesznek fenntarthatók, ha a fosszilis enegiatartalékok kimerülnek? A nagyüzemi gazdálkodás szovjetméretezésű üzemnagysága nem válik-e külön tehertétellé ezen a téren is.

A II. világháború tanulságai alapján a hidegháborús korszak beköszöntével különös gonddal fejlesztették az európai államok agrártermelését, hogy világégés esetén a kontinensen belül legyen az élelmiszerellátás bázisa. Az egykori közös piaci agrárpolitikát, agrárgazdálkodást ennek a jegyében fejlesztették. Mellesleg a támogatott agrárszféra a termelők számára olyan életszínvonalat, olyan anyagi biztonságot eredményezett, amely a társadalmi és a politikai stabilitás egyik nagyon fontos tényezőjévé vált. Újabban a veszélyeztettség érzésének időleges elmúltával ismét felvetődött a hajdani gyarmatokról való élelmiszerimport kérdése, ezzel párhuzamosan az európai agrártámogatási rendszer visszafejlesztése, leépítése. Külön megvizsgálandó lenne, nem jár-e ez azzal, hogy Európa élelmiszergazdaságilag zsarolhatóvá válik. Másfelől a jelenleg látszólagosan tartósan olcsónak tűnő harmadik világbeli termékek árai nem követik-e az olajárak útját. Nem lebecsülendő kérdés, hogy a fosszilis enegiatartalékok csökkenésével nem

válik-e nagyon drágává a szállítás. A történelmileg sok évezreden át kialakult európai agrártermelést nem kellene a mainál jobban megbecsülni? Attól lehet tartani, hogy egyoldalú pénzügyi, könyvelői szűklátókörűség áldozata lehet az európai agrárpolitikai, agrártermelés. Utóbb keserves áldozatok árán lehet talán a károkat enyhíteni, a most elvesztegetésre, feláldozásra kerülő kapacitásokat, termelői, gazdálkodási tudást, hagyományt egyáltalán lehetséges lenne-e pótolnunk, rekonstruálnunk?

A településpolitika és az építésügy a legkevésbé sem járt szerencsésebben. Az un. szocialista városok építése, a régi települések fejlesztése és a városi épületállomány bővítése korszerűtlen elveken, technikai megoldásokon nyugodott. Különösen nagy gondot jelent a jövő generációk hosszú sorát terhelő energiapazarló üzemeltetés. A falusi épületállomány spontán kibontakozott korszerűsödésének a színvonalát a tervgazdálkodással együtt járó anyag-, szerelvény-, valamint berendezéshiany korlátozta, teremtett áthágthatatlan határokat. Az elvándorlással viszont a 19 század második felében, utolsó harmadában és a 20. században felépült, korszerűsíthető épületek tömege került ebek harmincadjára. Egyben rengeteg európai értékű műemléki jelentőségű lakóház, gazdasági építmény pusztult el, olykor egyetemes építészeti- és településtörténeti értékű településkép, utcakép enyészett el örökre. Noha ezek idegenforgalmi hasznosításra kínálták magukat.

Egyes falvak, bizonyos kisebb tájak, nagyobb vidékek falu-, településhálózatának teljes felbomlásával kell szembe néznünk a kelet-középeurópai térségben. Ez egyet jelent azzal, hogy hatalmas, évezredek, évszázadok óta

jól és eredményesen megművelt területek a mezőgazdasági hasznosításból éppen akkor fognak kiesni, amikor az emberiség létszáma mértani haladvány szerint növekszik, s az éhség vagy az alultápláltság százmilliók tömegeket életét keseríti meg.

A középkorból vagy korábról örökölt falu- és településhálózat egyre erőteljesebb bomlása – (beleértve az agrárkisvárosok hanyatlását, a tanyaszerű magános tartozékok vagy szórványok pusztulását is) – túlmutat az agrárgazdaság keretein. Igaz, a településhálózat pusztulása kedvezőtlenül hat mind a földművelésre, mind az állattartásra, mind a szőlő- és a kertkultúrára, hiszen az intenzív művelést korlátozza a települések közötti növekvő távolság. Mind Magyarországon, mind Romániában az egyetemes emberiség szempontjából kiemelkedően termékeny területek válnak művelhetetlenné a településstruktúra felbomlása miatt. A mezőgazdasági művelés megszakadása európai súlyú környezetkárosodással járhat együtt, hiszen a műveletlenül maradt szántók, kertek, ha nem legeltethetik azokat, gyomtelepekké válhatnak, amelyek nagy távolságban is allergénekké szennyezhetik a levegőt. A behurcolt idegen eredetű gyomfajok a természetes növénytakaró visszatérését is meggátolhatják. Elképzeltetlen mértékű regresszióhoz vezethetnek azok a folyamatok, amelyeket valaha a szocialista korszerűsítés jegyében jóhiszeműen elindítottak, de előre nem látott problémák megszakítottak, ellenőrizhetetlenné tettek. Mind a magunk, mind az utódaink nemzedékének résen kell lennie, hogy a táj pusztulását, a szó szoros értelmében vett embertelenné válását tudatosan megakadályozzuk! A kultúrtáj tönkremenetele lehetetlen-

né teszi/teheti az idegenforgalmi, turisztikai, rekreációs hasznosítást is.

Énlaka műemléki értékeinek megóvása, a település turisztikai, üdülési felhasználása természetszerűen együtt kell járjon a jelenlegi kultúrtáj és a természeti környezet gondos megőrzésével, az állattartás, a földművelés és a kertkultúra helyi hagyományainak korszerű üzemviteli körülmények közötti fenntartásával, eltökélt folytatásával. Ilyen módon az érték feltárásnak, kutatásnak mielőbb ki kellene terjednie a helyi mezőgazdasági kultúra feltárására, dokumentálására, látható értékeinek tudatos védelmére. (Gondolunk az egykori agrárteraszok, dűlőutak, fontosabb határárkok, mezsgyék megőrzésére.)

Amikor Énlakát településnéprajzi, településtörténeti szempontból az európai és az erdélyi, közelebbről a székely rendiség méltó, egyedi reprezentánsaként teljes meggyőződéssel, népi építészeti emléanyagára való tekintettel is, a világörökség védelme alá helyezni javasoljuk, reméljük, a védelem ki fog terjedni a község agármúltjának emlékeire s mára reánk maradt élő gyakorlatára. Érdemes lenne megfontolni annyi biztató külföldi példa nyomán agrártörténeti, agroarchaeológiai kísérleti tereppé tenni. Ehhez máris kiváló kiindulást kínál id. Szávai Márton igazgató úr helyi kertészeti tájfajtaikat őrző igen gazdag génbankja a maga sok száz darabos egyedszámával. A helyi állattartás, földművelés és kertkultúra fenntartása azért is fontos lenne, hogy a konzervált és a későbbiekben helyreállítandó emlékek környezetében megőrizzük az eleven életet, a székely falu folytonosságát, még akkor is, ha a lakosság lélekszáma ijesztően le is csökent.

Irodalomjegyzék

BALATON P.

2004. *A székely akció története*. I. Források. I/1. Munkaprogram és kirendeltségi jelentések. Erdélyi Történeti Füzetek, 1. Budapest: Cartofil.

BALOGH L.

2004. *Büki tájszótár*. Szombathely, Vasi Szemle Szerkesztősége

BARABÁS E.

1904. *Udvarhely vármegye közgazdasági leírása*. Budapest.

BÁRTH J.

1996. *Szállások, falvak, városok. A magyarság Települési hagyománya*. Kalocsa.

BÁRTH J.

é.n. (1997.) Település. In: Balassa I. (főszerk.), Füzes E., Kisbán E. (szerk.): *Életmód. Magyar Néprajz nyolc kötetben*. IV. kötet. Anyagi kultúra 3. Budapest: Akadémiai kiadó. 9–88.; 769–779. pp. Az Arcanum kiadásában DVD lemeze is hozzáférhető.

BENKŐ E.

A középkori Keresztúr-fűszék régészeti topográfiája. Varia Archaeologica Hungarica, V. Budapest.

1998. A székelyek betelepülése Erdélybe. In: *Történelmünk a Duna-medencében*. Kolozsvár–Temesvár: 50–65 pp.

BENKŐ J.

é.n. (1999) *Transsilvania specialis. Erdély földje népe*. Fordította, Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi SZABÓ Gy. I.–II. kötet. Bukarest–Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó.

BENKŐ L.

1967. A nyelvföldrajz történeti tanulságai. In: *MTA I. Oszt. Közl.* 24. kötet. 29–48. pp. (Akadémikusi székfoglaló, 1966. november 15.)

1989. Maros- és Udvarhelyszék település- és népiségtörténetéhez. *Századok* 123. évf. 343–358. pp.

1990. Adalékok a székelyek korai történetéhez. *Új Erdélyi Múzeum*. I. évf. 1–2. füzet 109–122. . [Benkő Loránd akadémikus, nyelvész, professzor és Szabó T. Ádám beszélgetése.]

É.n. (1998.) *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1999. A székely nemzetségnevek történetéhez. In: KISS A. – KOVÁCS KISS Gy. – POZSONY F. (szerk.) *Emlékkönyv Imre István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadás. 53–67. pp.

BENKŐ L. (főszerk.) – KISS L. – PAPP L. (szerk.)

1967. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Első kötet A – Gy. Budapest: Akadémiai Kiadó.

BÚSZAK S. – TIMÁR G. – MOLNÁR G. – JANKÓ A.

2007. *Digitized Maps of the Habsburg Empire. Ungarn, Siebenbürgen, Kroatien-Slavonien. The Third Military Survey. Die Dritte Militärische Aufnahme. A Harmadik Katonai Felmérés 1869–1887 * 1:25.000.H.n.*(Budapest):Arcanum

2007. *Digitized Maps of the Habsburg Empire. Österreichisch-Ungarischen Monarchie*.

*The Third Military Survey. Die Dritte Militärische Aufnahme. A Harmadik Katonai Felmérés 1869.- 1887 * 1:75.000.* TŰMÁR G. – Molnár – G. – (lektorálta VARGA J.) A harmadik katonai felmérés 1:75.000 méretarányú térképszelvényeinek georeferálása. JANKÓ A. *Az Osztrák–Magyar Monarchia harmadik katonai felmérése (1869–1887)*. H.n.(Budapest):Arcanum

BÓNA I.

1989. Magyar–szláv korszak (895–1162). In: Köpeczi B. (főszer.) Barta G. (szerk.) *Erdély rövid története*. I. kötet. Budapest: Akadémiai Kiadó. 101–157. pp.

BULLA B. – MENDÖL T.

1947. *A Kárpát-medence földrajza*. Budapest: Egyetemi Nyomda – Országos Köznevelési Tanács. Nevelő Könyvtára 2.

1999. *A Kárpát-medence földrajza*. In: KOCSIS K. Társadalom és gazdaság napjainkban a Kárpát-medencében c. tanulmányával. Budapest: Az Országos Köznevelési Tanács 1947. évi kiadása alapján közreadja a Lucidus Kiadó.

CSŰRY B.

é.n. ([1935., 1936.], 2004) *Szamosháti Szótár*. H.n.[Budapest]:Nap Kiadó.

DANYI D. – DÁVID Z.

1960. *Az Első magyarországi népszámlálás (1784–1787)* Budapest: Statisztikai Hivatal.

EGYED Á.

1981. *Falu, város, civilizáció*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó

1977. Helynév és történelem Erdővidéken. *Utunk* XXX. évf. 16. sz. Kolozsvár

Az Első Katonai Felmérés. Die erste militärische Vermessung. The first Military Surveying Erdély és a Temesi Bánság. Siebenbürgen und das Banat von Temes. Transylvania and Temes. DVD lemezen a térképek és mutatók, jelkulcsokkal, Kísérő tanulmányokkal. Benne: JANKÓ A.: *Az Első katonai felmérés*. Bp., 2004.; Borbély A. – Nagy J. *Magyarország Ű. katonai felvétele II. József korában. Térképészeti Közlöny II. kötet*. 1931. október. 1-2. sz.; PALDUS, J.: *Die militärischen Aufnahmen im Bereiche der Habsburgischen Länder aus der Zeit Kaiser Josephs II.* Wien, 1919. In Kommission bei Alfred Hölder Universitäts – Buchhändler, Buchhändler der Akademie der Wissenschaften in Wien. Budapest, 2005. Arcanum Adatbázis Kft.

FILEP A.

1982. Kriza János és az erdélyi unitáriusok. In: Kriza I. szerkesztő: *Kriza János és a kortársi eszméáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 125–135.

2006. Gondolatok a néprajzi, népi építkezési kutatás és a régészet, építészettörténet együttműködéséről. *Studia Carolensia a Károli Gáspár Református Egyetem folyóirata*. Hetedik évfolyam 3–4. szám. Testis Temporum, Vita Memoriae. Ünnepi Tanulmányok Pálóczi Horváth András 65. születésnapjára. 401–417. pp. Ez a dolgozatunk kibővítve megjelent a Rálátás Zsákai Helytörténeti, Honismereti, Kulturális Tájékoztató VIII. évf. 2. számában 2007. II. negyedév

FRISNYÁK S.

1990. *Magyarország történeti földrajza*. Budapest: Tankönyv Kiadó.

TIMÁR G. – BISZAK S. – MOLNÁR – G. – SZÉKELY B. – IMECS Z. – JANKÓ A.
 2007. *Grossfürstenthum Siebenbürgen. Az Első és Második Katonai Felmérés 1763–1785, 1806–1869.* 1:28.800 DVD lemez térképekkel, mutatókkal, jelkulccsal, tanulmányokkal. Benne: LANDERER, F. *Gründliche Anleitung Situations – Plane zu zeichnen. Zum Gebrauche der k. k. Ingenieur – Akademie, wie auch jener, die sich den Mappierungs – Geschäften widmen.* Wien, 1783.; PALDUS, J. *Die militärischen Aufnahmen im. Bereiche der Habsburgischen Länder aus der Zeit Kaiser Josephs II.* Wien, 1919.; JANKÓ A. *Első katonai felmérés. Második katonai felmérés (1806–1869)* TÍMÁR G. – MOLNÁR G – SZÉKELY B. – BÚSZAK S. – VARGA J. – JANKÓ A. *A második felmérés térképszelvényei és azok georeferált változata.* TIMÁR G. – MOLNÁR G. – PÄUNESCU C. – PENDEA F. *A második és a harmadik katonai felmérés erdélyi szelvényeinek vetületi és dátumparaméterei.* Magyar német, angol román szövegek. Budapest: Honvédelmi Minisztérium, Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Arcanum.

GYÖRFFY GY.

1941. *A székelyek eredete és településük története.* In: MÁLYUSZ E. (szerk.) *Erdély és népei.* Budapest: Magyar Történelmi Társulat. 35–86 pp. [A tanulmányt lényegében változatlan szöveggel újra közölték, „de az újabb források és az azóta bővült szakirodalom jegyzékét – [a szerzink, F.A. megjegyzése] hozzáfűzte” a hasonló című gyűjteményes munkának az 1999-ben közreadott változatában, amelyet Budapesten a Maecenas – Talentum Kft. adott ki. Ebben a változatban a 37–86. pp.

1953. *A székely társadalom.* In: SZÉKELY GY (szerk.): *Tanulmányok a parasztság történetéhez a 14. században.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 104–117. pp.

Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára. A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára. Budapest: Akadémiai kiadó

1963. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* A – Cs. H.n. (Budapest): Akadémiai Kiadó.

GYÖRFFY I.

1913. *A Fekete-Körös völgyi magyarság települése.* *Földrajzi Közlemények* XLI. évf. 451–552. pp.

GYÖRFFY I.

1915–1916. *Dél- Bihar falvai és építkezése.* *Ethnographia.* XVI. évf. 104–129., XVII. évf. 99–114. pp.

1922. *Nagy- kunsági krónika melyet részint régi írásokból, részint szájhagyomány alapján egybeszerkesztett: Szigethi-Karczag;* nyomtatta és kiadta Nagy és Kertész Könyvnyomdája.

1942. *Magyar nép, magyar föld.* Sajtó alárendezte, szerkesztette: Györffy György. Budapest. Turul kiadás.

1943. *Magyar falu, magyar ház.* Sajtó alá rendezte, szerkesztette Györffy György. Budapest. Turul kiadás.

IMREH I.

1944. *A székely közbirtokosság.* In: FARAGÓ J. (szerk.): *Szülőföldünk.* Sepsiszentgyörgy. 48–66. pp.

1947. *Székely falutörvények bevezetéssel és jegyzetekkel*. Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Erdélyi Tudományos Intézet. Kolozsvár: Minerva Irodalmi és Nyomdai Intézet R.-T.
1973. *A rendtartó székely falu* (Faluközösségi határozatok a feudalizmus utolsó évszázadából) Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi
- - Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
1983. *A törvényhozó székely falu*, Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- 1993./a. A székely faluközösség alkonya. *Magyar Tudomány*.38. évf.. 3. sz. 256-266. pp.
- 1993./b. A székely „communitás” alkonya. *Korunk* III. folyam 4. évf. 1993. 5. sz. 95-100. pp.
1999. *Erdélyi eleink emlékezete (1550-1850). Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. A Magyarságkutatás Könyvtára XXII. Budapest-Kolozsvár: Teleki László Alapítvány, Polis Könyvkiadó
- IMREH I. - PATAKI J.
1979. A székely falu gazdasági-társadalmi szerkezete a XVI. század végén a XVII. század elején. In: BENKŐ S. - DEMÉNY L. - VEKOV K. (szerk.): *Székely felkelés 1595-1596 előzményei lefolyása, következményei*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó. 146-190. pp.
- JAKAB E. - SZÁDECZKY L.
1901. *Udvarhely vármegye története*. Budapest:
- JANITSEK J. - SZŐCS L.
1998. Énlaka jelenkori és történeti hely- és családnevei. *Magyar Névtani Dolgozatok* 161. szám. Szerk.: Hajdú Mihály. Budapest: Kiadja az E[ötvös] L[oránd] T[udomány]E[gyetem] Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névutató Munkaközössége
- JANKÓ A.
2007. *Magyarország katonai felmérései 1763-1950*. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára. CD lemez a hasonló című könyv elektronikus térkép-illusztrációkkal, mellékletekkel, jelkulcsokkal, táblázatokkal Bővített változata. Bp . Honvédelmi Minisztérium, Hadtörténeti Intézet és Múzeum - Arcanum Adatbázis Kft. - Könyv alakban nyomtatott változata CD melléklettel Hn.[Budapest]: Argumentum. [A CD mellékletet az Arcanum Adatbázis Kft. készítette.]
- KEMÉNY B.
1988. A területi autonómia elemi egységeinek történeti modellje: a tizedesi intézmény. In: Köles Sándor-Varga Csaba szerkesztette: *A helyi cselekvés*. Budapest Magvető Könyvkiadó 48-61. pp.
- KISS L.
én. (1978/1988.) *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. I-II. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KÓS K. [ifjabb]
1972. A nemzeti szervezeti nyomai Rákosdon. In: KÓS K. [ifjabb]: *Népélet és néphagyomány*. Bukarest: Kriterion Kiadó. 236-252. pp.
1989. *Erdély népi építészet*. Szerkesztette Balassa M. Iván. H.n [Budapest]: Kelenföld Kiadó.

KOZMA F.

1879. *A Székelyföld közigazgatási és közmívelődési állapota*. Budapest.

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új sorozat 42. (1912).

A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. A Magyarországon az 1895. évi VIII. törvénycikk alapján elrendelt mezőgazdasági összeírás...I-V kötet. [Magunk az Első kötetet használtuk, amely a 85 legfontosabb adatsort községsoros rendben mutatja be. Ez Bupapest, 1897 impresszummal jelent meg.] Budapest, 1897–1900.

[Magyarország] *Az 1941. évi népszámlálás*.

1979. Budapest: K[özponti] S[tatisztikai] H[ivatal]. *Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat*, Magyar Országos Levéltár. Budapest

MAJOR J:

1965. *A magyar falvak morfológiai sajátosságainak néhány vonása*.

Településtudományi Közlemények 17. 29–53.

MAKKAÚ L.

1986. Erdély a középkori magyar királyságban (896–1526) In: MAKKAI L. – MÓCSY A. (szerk.) *Erdély története*. Első kötet. A kezdetektől 1606-ig. In: KÖPECZI B. (főszerk.) MAKKAI L. – MÓCSY A. – SZÁSZ Z. (szerk.) *Erdély története három kötetben*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 235–408.

1989. A rendi társadalom kialakulása (1162–1526). In: KÖPECZI B. (főszerk.) BARTA G. (szerk.) *Erdély rövid története*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 158–214.

MAKSAY F.

1971. *A magyar falu középkori településrendje*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

MALONYAI D.

1909. *A magyar nép művészete II*. A székelyföldi, a csángó és a toroczkói magyar nép művészete. Budapest: Franklin Társulat.

MENDÖL T.

1963. *Általános településföldrajz*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

MILLEKER R.

1939. A székely tízesek. *Debreceni Szemle*. XIII. évf. 1–40. pp.

B. NAGY M.

1970. *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

1973. *Várak kastélyok udvarházak ahogy a régiek látták*. XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárok. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

ORBÁN B.

1868. *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból*. I. kötet (Udvarhelyszék) Pest: Ráth Mór Bizománya.

1982. *A Székelyföld leírás történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból*. Reprint kiadás két kötetben. Kísérőfüzete: CSATÁRI D.: Orbán Balázs és „A Székelyföld leírása...” Budapest: Helikon Kiadó és a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése.

- Österreichisch–Ungarischen Monarchie. A Harmadik Katonai Felmérés 1969–1887 1:75.000. DVD lemez térképmellékletekkel, helynév-mutatókkal, Tanulmányokkal. Honvédelmi Minisztérium, Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Arcanum Adatbázis kft.
- PRODAN, D. cu URȘUȚIU, L. și URȘUȚIU, M.
1970. *Urbariile Țării Făgărașului* vol. I. 1601–1650 București: Editura Academiei
- PRODAN D.
1976. *Urbariile Țării Făgărașului*. vol. II. 1651–1680 București: Editura Academiei
- SEPSISZÉKI NAGY B.
2003. *Székelyföld falvai a XX. század végén*. III. kötet. Udvarhelyszék. Hargita megye. Budapest: Nap Kiadó.
- SIMON P.
1903. *Székely kivándorlás*. Budapest.
- SZABÓ I.
1969. *A középkori magyar falu*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SZABÓ T: A:
1982. *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. III. kötet. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- SZINNYEI J.
é.n.(2003.) *Magyar tájszótár*. GOMBOCZ Z. Pótlékok a Magyar tájszótárhoz c. munkájával egybefűzött reprint. H.n. (Budapest): Nap Kiadó.
- UJFALVY S. (Mezőkövesdi)
1941. *Emlékiratai*. Sajtó alá rendezte, és jegyzetekkel közreadta dr. Gyalui Farkas. Kolozsvár: az Erdélyi Múzeum - Egyesület Kiadása.
- UJFALVY S.
1955. *Emlékiratok a reformkori Erdélyről 1854–1855*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Jékely Z. Magyar Könyvtár. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- VÁMSZER G.
1939. *A székelység vagyion és földközösség*. Az Erdélyi Múzeum - Egyesület emlékkönyve. Kolozsvár: 55–62. pp.
- VOFKORI L.
1994. *Erdély társadalom- és gazdaságföldrajza*. Nyíregyháza: (Stúdium Kiadó).
2004. A székelyföldi gyepűk történeti földrajzi adataiból. In: FRISNYÁK S. - CSIHÁK GY: (szerk.). *Gyepűk, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920)* A Nyíregyházán 2004. november 26–27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. - *Történeti Földrajzi Tanulmányok 7*. Nyíregyháza–Zürich: 23–34.
2007. *Utazások Székelyföldön*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó.
- ZÁDOR A. - GENTHON I.
1966. *Művészeti lexikon*. Második kötet. Budapest: Akadémiai Kiadó.

IX. kép: Feliratos tábla: *Soli Deo gloria*, azaz: Egyedül Istent illeti a dicsőség
(Visy Zs. felvétele)

id. Szávai Márton:

ÉNLAKA RENDTARTÓ SZÉKELY KÖZÖSSÉGE

Az elmúlt 50 évet megelőzően, a falu mint homogén közösség még tényként létezett. Demográfiai értelemben is mintegy organikus egészként egészült: nem voltak „hiányzó” korosztályok; a lakosság önreprodukciós képessége megfelelő volt. Még a múlt század közepén is, amikor én Énlakára kerültem, az iskolának 100-nál több tanulója volt; 80-nál több főből állt a falu ifjúsága. A falu lakosság száma az elmúlt 200 évben, a rendelkezésre álló adatok szerint a következőképpen alakult:

ÉV-SZÁM	LÉLEK-SZÁM	FORRÁS:
1786	445	Az első hivatalos népszámlálás
1830	898	Mike S. consignatio
1857	694	Orbán B. alapján
1910	694	Országos népszámlálási adat
1942	595	Zsakó Gy: Énlaka község monográfiája (kézirat)
1950	610	Községi nyilvántartó (Registru agricol)

A kollektivizálás után (1962):

1966	448
1975	322
1988	246
1998	191
2007	158

Az ezekből az adatokból kiolvasható tendenciák elgondolkoztatóak.¹ A következőkben, a számadatok mögött lévő okozatok elemzése nélkül, a falura jellemző gazdasági mutatókat tekintjük át.

A falu földrajzi területe a telekkönyvi nyilvántartás szerint:

Lakó és mezőgazdasági terület	1505 Ha
(Ebből beépített terület)	34 Ha
Kert	20 Ha
Erdő	434 Ha
Összesen	1939 Ha

Földbirtok nélküli család nincs – és nem is volt. (Földreformkor nem volt földigénylő.) Az 1942-es birtoknyilvántartás szerint az összterület 126 család tulajdonában volt, a következő megoszlás szerint:

Földbirtok nagysága (hold)	Családok száma
5-nél kevesebb	5
5-9	8
10-14.	17
15 - 19	19
20 - 24	18
25 - 29	19
30 - 34	14
35 - 39	9

¹ 1945 és 1985 között 218 gyerek született. Ebből 20-an maradtak Énlakán. 198 távozott el. Egy év múlva megszűnik több, mint 400 éves iskolája.

Török Sándor és Fülöp Ferenc
 róbeli híriát nyújtának le a
 birloskossághoz, hogy egy-egy
 heudorföld beherítését engedé-
 lvezék:-

A gyűlés egyhangulag mege-
 annál is inkább, mert ország-
 nem gábol egyik sem.

1. kép: Bekerített földek a csorda útjában...

2. sor

A csordomák koskosán
 berceing jmmen ki egyenesen
 a pirok kosvokig. Be jött
 nitig, nagy belvű fel lett tilal-
 masnak fogva határtalan
 időig mikorra butatossáig
 jönnék lassan vaktos szabadi-
 esa be ezen tilalmozott helyre
 be szabadi fas előtt ki szabadi-
 kosan marhvit egész a lovomak
 kötelessége mmmen dombán meg
 büntetm magal 40 fillérig ejjel
 qredig 80 ig emek soron ellen
 árésével az előjáróig biatite
 meg.

2. kép: „...fel lett fogva tilalmasnak határtalan időig.”

Földbirtok nagysága (hold)	Családok száma
40 - 44	7
45 - 49	5
50, vagy több	3
Összesen	126

Ez átlagosan 14 hold területet jelent (erdővel együtt), családonként. A nyilvántartások adatai tehát arról árulkodnak, hogy 11-30 holddal rendelkezett a legtöbb család (kevesebbel 13, többel 3 család). A legtöbben a 15 hold föl tulajdonnal rendelkeztek.

A magántulajdonon alapuló gazdálkodási rend intézményesített formája az Énlaka Község Földbirtokos Közösség (Közbirtokosság) keretei között valósult meg. 1886-tól 1948-ig zajlott tevékenységét a meglévő jegyzőkönyvi bejegyzések alapján, évről évre, pontosan végig követhetjük.

A Közirtokosság legfelső fóruma, döntéshozatali szerve a közgyűlés volt. Itt hoztak döntéseket és itt választották meg a vezetőséget, amely az elnökből, pénztárosból, jegyzőből és erdőgazdából állt. Itt számoltak el a bevételekkel - és adtak számot a kiadásokról.

A gazdálkodást a Székelyföldön kialakult hármás határforgó szerint művelték. A határbeosztás állandósult. Az igen elaprózódott családi (parcellázódott) birtoktestekből minden határ részbe jutott, ezért a tulajdonviszonyok nem képeztek gátat a határforgó alkalmazásának.² A hármás vetésforgó szigorú betartása kötelezővé vált minden gazda számára. Ennek értelmében a határ 1/3-a ugaron maradt, amelyet abban az évben legelő gyanánt volt hasznosítható, szigorú *lemítalasi* megál-

lapítás szerint. A legeltetésnek is megvolt a szigorú rendje: ez a „lemítáció” intézménye által valósult meg. Minden évben választottak egy-egy gazdát az összes tízből, aki ellenőrzési feladatokat látott el: a kicsapott jószágok száma függvényében megvizsgálta a jogosultsági feltételek teljesülését. Az alapegység a „számos állat” volt, ami kb. 350-400 kg élő állatot jelentett.³

Állatmennyiség	Szükséges legelőterület
1 számos állatnak	3 hold
3 juh vagy 6 báránynak	3 hold
2 db egyéves tinónak (tehénnek)	3 hold

Az apaállat tartásának terhet közösen viselték. Ennek gondozásának költségét a közös pénzalapból fizették, akárcsak a *kikiáltó* (hirdető), a *bakter* (éj-jeliőr) és a postás bérét is.

Az ugarolás utáni évben e földterületek 2/3-án kalászos növények vetése következett. A fennmaradó 1/3-ba kápás növényeket vetettek. Megszabták a tilalmasok felállítását, a *török búza* (kukorica) szedésének idejét. (1. kép)

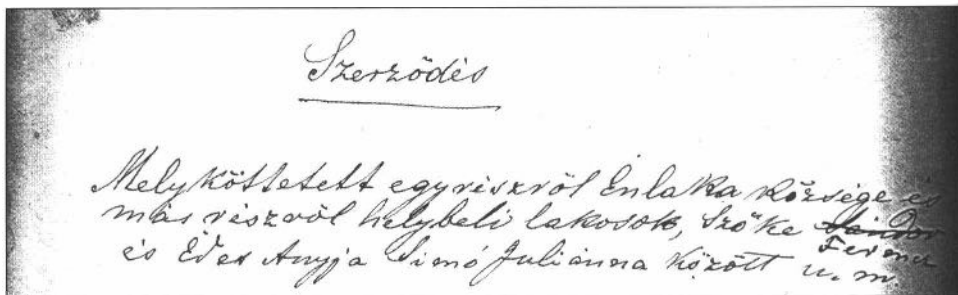
Itt lett meghatározva a határörök fizetése is: 10 *kalongyából* (kalangya) 1 kéve búza, valamint egy *hordószekérről* 1 véka csöves kukorica. Ez *félvágás szekérről* ½ véka csöves kukoricát jelentett.

A *tanórok* (bekerített terület) tiltva volt, mivel ez akadályozta a legeltetést, de több esetben kérvényezték a gazdák egy-egy terület bekerítését új tanórok létesítésére. (2. kép)

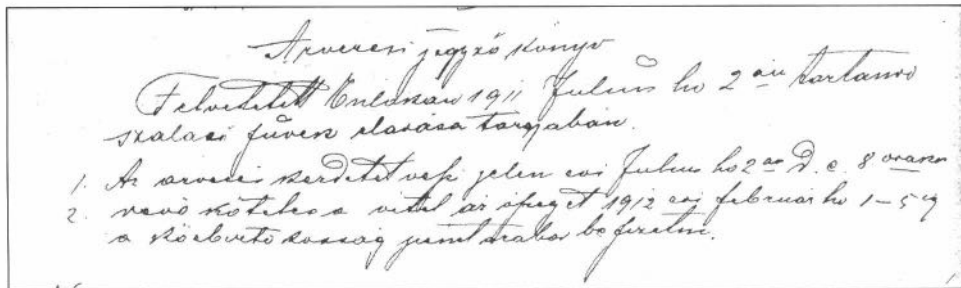
A közgyűlésen fogadták az állatpásztorokat, *majorokat* (juh-pásztor) is, egy éves időszakra. A pásztorfogadás gyakorlata a mai napig változatlan formában működik: egy meglehetősen ke-

² Pl: az egyik család (Veres) 16 Ha-os birtoka 47 kisebb parcellából, földrészről tevődött össze a falu különböző dűlőiben.

³ Énlaka Község Közirtokosságának 1892. jan. 24.-i jegyzőkönyve (továbbiakban: ÉKK.)

3. kép: Egy pásztorfogadás jegyzőkönyvének első sorai 1898-ból

4. kép: Árverési jegyzőkönyv

mény alku során választja ki a „tagság” a több pásztorjelölt közül a legalkalmasabbat. (3. kép)

Féltve őrizték a falu határait is. Időnként végigjárták, ellenőrizték a határhátsó gyepüket; megújították a szeghalomokat. A határjárást 8–8 öreg végezte a két szomszédos faluból. Atyhával évszázadokon keresztül volt Énlakának határvitája.⁴ Erről árulkodnak a *metalís* egyezségek, a „kölcsonösségi alapon készített” kerítések, az átjáró csordák behajtása, mely folyamatosan figyelmeztette a szomszédos települések lakóit, hogy: „Az Kadács pataka legyen az határ”.

A martonosi határral kapcsolatban Kelemen György ifj. - aki részt vett egy határjáráson - egy későbbi határjárás alkalmával említette meg, hogy tettelegesen is hozzáverték bizonyos test-

részét „egy mozdíthatatlan kereszties köre, melynek keresztje megvult, ugyan látszott a faragás rajta”, hogy ne felejtse, hogy hol a pontos határ: „Zádogvész árkától - Üstök kútjára”.

Etédről 1617-ben jegyezték fel, hogy „Kerekes Bálint hívta munkót Csókásra a tilalmosok tisztázására”⁵

A Közbirtokosság erdejét tulajdoni rész arányában bírták. E mellett 11 Ha erdőterület hasznát közteherviselésre fordították, valamint az Egyház 8 Ha, a tanító 4,5 Ha és a kántor 2 Ha hasznára jogosult. Érdekes tény, hogy ezen előjárók (pap, tanító) fáját közmunka keretében kivágták és hazaszállították. A pénzbeli bevételt gyarapította az árveréseken eladott famennyiség is. (4. kép)

Maga az erdőgazdálkodás nagyon szakszerű, szabályozott és ökonomikus volt: „...az erdőlés nov. 7-én kezdő-

⁴ Székely Oklevéltár: 1592, 1643, 1758, 1788, 1800, 1844. évi oklevelek

⁵ ÉKK, 1920: nov. 11.

Határozat:

A gyűlés egyhangulag kimondja az elnök kijelentésére, hogy minden egyes ember jog szerint minden hold után 1. kupa cseremakkot köteles szedni, a ki pedig nem merdi meg azt a hatósági erdőpásztor feljelenti, az pedig nagy büntetést vár maga után. A megnevezt cseremakkot legkésőbb október hó 10. én késszen kell tartani. -

5. kép: A közteherviselés megosztása (cseremakk-gyűjtés)

dik. Máskori gyakorlat szerint 7-8-ántul. Hetenkint 2 nap szerda és szombat erdőlés az enyészetnek kitett fából”⁶. (Az erdőterület nagy része az államosítás után lett kitermelve.)

A Közbirtokosság jóvedelmét a közös kiadások fedezésére fordították. Ennek kedvezményezettjei a gazdasági társaság társadalmi környezete volt. A falu infrastruktúrájának (pl: hídépítés, középületek javítása, tűzoltószín építése stb.) fejlesztésének anyagi fedezete mellett hozzájárultak „az iskolás gyermekeknek megkívánandó szükséges könyvek”; megvásárlásához, a közösség más bajban lévő tagjainak segítéséhez. (5. kép) A közösségi alapon működő falu saját kárvallottait (nehéz helyzetbe kerültek) is igen nagymértékben segítette. A társadalmi szolidaritás egyik - többszörösen előforduló - példája: egy-egy leégett csűr, ház újjáépítéséhez szükséges famennyiséget bérmentve biztosították. Az újjáépítés is közösen (kalákában) történt. Az 1924.

december 4-ei közgyűlés határozatot fogadott el arról, hogy Kerestély Mózes, Biró Mártont és Demeter Józsefet minden közteherviseléstől felmentik, „mert ártatlanul elhurcolta a hatóság és ártatlanul szenvedtek”⁷.

A Közbirtokossági közgyűlés a törvénykezés helye is volt: büntetéseket szabott ki és engedett el: „...a 14-i bizonyos szabályoknak a tka főszolga bíró uttyat vágta akik a kihágásban hibát követtek el.”⁸ Ennek büntetésére a következő határozatot hozta a közgyűlés:

„Előbb, akik hibát követtek el, a Birtokosság elébe kell bocsájtani, és egyezet után a szabályok szerint mehetnek a birtokosság erdejébe, miután a kárt megfizették. A főszolgabíró nem illetékes, hogy a közgyűlési határozatot megmásítsa”⁹.

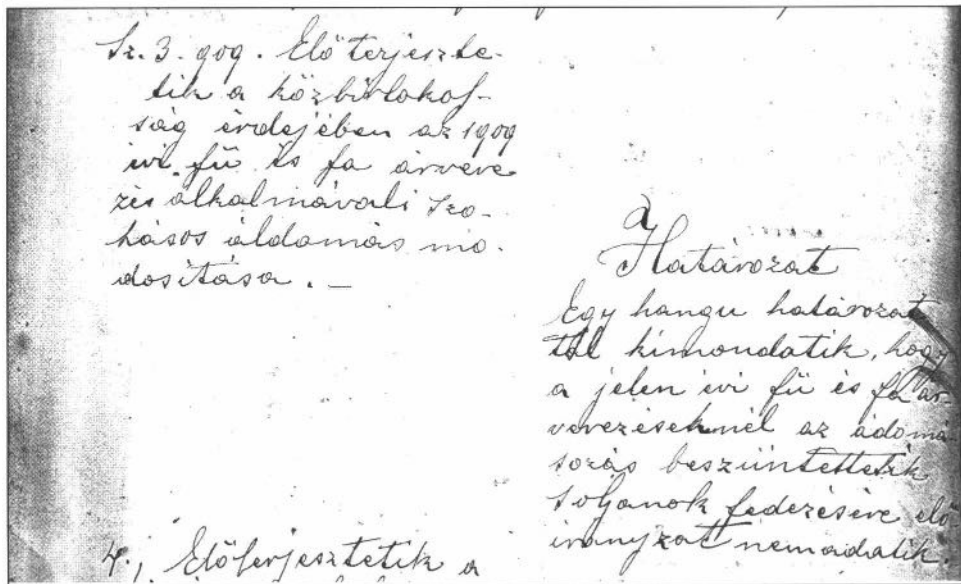
Ugyanakkor a formai ügymenetre is szigorúan vigyáztak: „Birtok aránylagos szavazatra nem juthatott a közbirtokosság, mert Rafai Dániel, if. Györfi János,

⁷ ÉKK, 1900: máj. 13.; 1908. jún. 10.; 1924: dec. 8.

⁸ ÉKK, 1894: máj. 7.

⁹ ÉKK, 1887: nov. 17.

⁶ ÉKK, 1887: okt. 27.

6. kép: Az áldomás vége

Kerestély György a gyűlés méltóságát megzavarták, ezért tovább nem tárgyalatott.”¹⁰ A törvénykezés mellett viselkedési mintákat határozott meg és tartatott be. (6. kép)

A Közbirtokosság intézménye nemcsak a falu lakói (egyének) közötti viszonyok szabályait felügyelte, hanem a közösséget is védte: „Az elnök a közgyűlést megnyitja, tárgyalni kezdi a gyűlés azoknak a diófáknak az elültetését. Csakhamar kitűnik, és felszólalást teszen a gyűlésnek: nem egyezünk bele, mert később megtörténhetik, hogy az Állam kezét teszen rea és elveszi a birtokosságtól, ami nagyon nehéz dolog lenne a nyomásgazdálkodásra rea nézve.”¹¹

Azért érdekes ez az idézet, mert világosan kitűnik, hogy a belső önigazgatásnak mekkora ereje volt, akár az állammal szemben is.

¹⁰ ÉKK, 1888: febr. 8.

¹¹ 1906. április 24. 1905-ben 400 db. diófa elültetésére kötelezte az Állam a közbirtokosságot.

A Határozat
Egy hangú határozattal kimondatik, hogy a jelen ivi fű és fa árverésenként az áldomás sorús beszüntettetik, s ugyanok fedezésére előirányzatot nem adatik.

A Közbirtokosság vagyonát 1948-ban államosították, és a kollektivizálás után megszüntették. A falu mindezekkel nem tudott azonosulni, nem tudta befogadni közösségének és értékrendjének bomlasztását. Fellázadt a kulákelhurcolás ellen. Testületileg felvonult Székelyudvarhelyre azok kiszabadítása érdekében, amit megtorlás követett. Az 1989-es változás után némi fellélegzés után még nem talált magára. 2000-ben újraalakult, de már nem tölti be a régi szerepét. Csak az erdők kezelésével foglalkozik, mely adminisztratívén a Székelyudvarhelyi Erdőhivatalhoz tartozik. 2006-ban csatlakozott a Nyikómenti Magánerdő Gondnoksághoz. 98 tagja van, melyből 64-en laknak életvitelszerűen Énlakán.

Láttuk tehát, hogy a falu igazgatása közösségi alapon működött, melynek egyik – talán a legbefolyásosabb – intézménye a Közbirtokosság volt. A közösség érdekei ellen tett intézkedéseknek, beavatkozásoknak ellenszegültek. A

Közbirtokossági jegyzőkönyvek tulajdonképpen nem mások, mint a közösségi élet rögzített dokumentumai: hogy „... ezen osztály a maga valódi erejében örökre fiúról fiúra, nemzetségről nemzetségre megmaradjon. Hogy ezt sem császári, sem királyi törvények utjainak lábával meg ne változtathassa. Mely ...megírt

módon ment legyen mű előttünk végbe és írtuk meg a mi igaz hitünk szerint. Lejendő bizonyosságul tulajdon neveink aláírása és szokott pecsétjeink megtétele erőssége alatt és adunk a fenn is írt 1850.ik év március 17-én az Ádám József házánál létünkben.” (Énlaka, F. M. öreg hites, P.S. hites, GY. Gy. hites, R. ZS. hites jegyző.)¹²

Forrásjegyzék:

Énlaka Község Közbirtokosságának jegyzőkönyvei (1886-tól 1948-ig)
Hagyatéki leltár 1850-ből (Magántulajdon.)

Irodalomjegyzék:

DEMÉNY L - PATAKI J - TŰDŐS K (szerk.).

1983-2000. Székely Oklevéltár. Új sorozat. I-VI. Bukarest-Budapest
ORBÁN B.

1868-1873. A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei
szempontból. I-VI. Pest: Ráth Mór Bizománya.

SIMÓ M.

2004. „...mert a föld arra való, hogy teremjen!” I-III. in: *Romániai Magyar Szó*.
Márc. 6-7; 13-14; 20-21 pp.

¹² Hagyatéki leltár 1850-ből (magántulajdon).

X. kép: Feliratos tábla: *Patientia vici*, azaz: Türellemmel győztem (Visy Zs. felvétele)

Szávai Márton:

A NÉPRAJZI KUTATÁS LEHETŐSÉGEI

A konkrétan Énlakát célzó néprajzi jellegű kutatások története elég korlátozott tételszámot tudhat magáénak. Az első szisztematikus bemutatást – és ezzel együtt a „festői” jelzöt – Orbán Balásznak köszönhetjük.¹ Kriza János – ezt alig kevéssel megelőző – munkássága említendő még meg, bár az 1863-ban megjelent Vadrózsák hivatkozási rendszere nem ad módot olyan következtetés levonására, ami egyértelműen számszerűsíthető módon elkülöníthetővé tenné a falura vonatkozó gyűjtési anyag körülhatárolását.² Jelentőségét ez nem csökkenti. Megkülönböztetett figyelmet a település értékei iránt, a rovásírásos felirat kapcsán performatívumként is rögzített: személyhez fűződik az első olyan rendelkezés, amelynek célja a település egyik történeti értékének védelme.³ Az Orbán Balázs által „felfedezett”, Szabó Károly révén közölt rovásírásos felirathoz köthető kutatásoknak a későbbiekben igen jelentős irodalma jött létre: a legalapvetőbb elemzések a Ferenczi – Csallány – Ferenczi vitát kísérték. Ugyanakkor megemlítendő még Forrai munkássága, valamint Varga és Sándor írásai is, melyek e felirat (és „írásmodor”) álta-

lánosabb összefüggéseit boncolgatták.⁴ A felirattól elkülönülő elemzés elég kevés; önálló irodalma e kazettás megnyezetnek meglehetősen szegényes. E tárgykörben külön kiemelendő Huszka munkássága, melynek során 1882-ben, Muzsnai mester – ma már csak e másolatban létező – másik jelentős művéről alapos felmérést készített.⁵ (1. kép)

A templom mértékadó művészettörténeti elemzését Dávid László végezte el.⁶ Történeti anyagát kiegészítik a hetvenes években végzett renoválási munkákhoz kötődő archaeológiai feltárás eredményei, melyek összefoglalását Molnár István közli a Keresztény Magvetőben.⁷ A falu határában található római castellum nyomainak ásatási anyagát, történeti jelentőségét Gudea összefoglalója alapján ismerjük.⁸

Az émikus társadalmi elemzések sora szegényes. Fodor – Tárkány – Szép Gyula és Demény Piroska népzenei tárgyú gyűjtése során alkalmazott adatnyerési technikák, szekundér módon bár, de a falu társadalmi életéről is elég tetemes adathalmazt rögzítet-

¹ ORBÁN, 1992: 143. p. (Énlaka) „*a messziről szembeötlő, festői rendetlenségben élénk táruló, páratlan szépségű település.*”

² KRIZA, 1975.

³ „*Kriza János rendeletet adott ki, hogy a szent ereklye sérthetlensége felett kellő gonddal őrködjének.*” In: ORBÁN., 1992: 124. p.

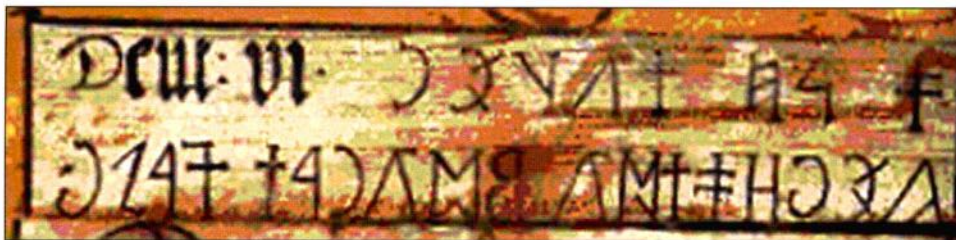
⁴ Az énlaki felirat megfejtésével kapcsolatban lásd: FERENCZI S, 1936; Csallány, 1960; FERENCZI G, 1971.; 1974. Az egyetemes művelődési kontextusait boncolgató legfontosabb művek: FORRAI, 1984., 1994.; SÁNDOR, 1996.; VARGA, 1998.

⁵ Lásd Balassa e kötetben közölt tanulmányát.

⁶ Lásd: DÁVID, 1981.

⁷ MOLNÁR, 1976.

⁸ GUDEA, 1979.; Lásd még Visy Zsolt e kötetben közölt tanulmányát.

1. kép: „...ott áll, mint megczáfolhatlan bizonyítvány.” Az énlaki rovásírásos felirat

2. kép: „Énlaka – a rovásírásos emlék és műemléktemplom.” A 80-as évek elején készült képeslap. (id. Szávai Géza munkája)

tek, melynek egy igen töredékes része hozzáférhető a világhálón is.⁹ Kifejezetten a népszokásra irányuló kutatásokat a már említett Molnár István, valamint Gazda József végzett a múlt század utolsó harmadában. Molnár több „énlaki” gyerekjátékot ismertett, és a népszokások közül a húsvéti hajnalozásról közölt tanulmányt. (A húsvéti hajnalozás bemutatása alapján készített a későbbiekben – alapvetően dokumentarista technikákat használó – filmet Majla Sándor.¹⁰)

Gazda József a népi mesterségek bemutatását ismertető anyaghoz használt énlaki adatokat.¹¹ A faluközösség kül-

ső beavatkozásokra adott válaszáának egyik szép példáját hitelesen mutatja be az Elekes – Deák által készített dokumentumfilm, amelyet a Duna Tv is közvetített.¹² (2. kép)

Leginkább ezek azok a mérföldkövek, melyek Énlaka kulturális örökségének definíciójához hozzájárultak. A későbbi bemutatások is ezeket a szöveghelyeket és szempontokat használják.¹³ E vitathatatlan „értékkel” bíró „nevezetességek” jelentik a mostani Énlaka-leírás elemeit. Ezek alapján állt össze az Énlakáról kialakított, jelenleg – popularizált formában – „közkézen forgó” Énlaka kép is. Ennek strukturális egységeit Vofkori László találóan össze is foglalta, *turisztikai értékkataszter és vonzerőleltár* néven:

- a templom mennyezetének egyik kazettáján 1668-ból származó magyar rovásírás;
- epigráfiai értékek;
- későgótikus jegyeket őrző templom;
- paleográfiai értékek;
- a volt római kasztrum emlékei;
- a falu gazdag szellemi, néprajzi hagyományai;
- gazdaságtörténeti értékek.¹⁴

⁹ FODOR, (2008).

¹⁰ „Húsvétolás” r: Majla Sándor AtiBeta TV Stúdió, 1996 (Adás: AtiBeta 1996, Duna Tv, 2001)

¹¹ GAZDA, 1980; MOLNÁR, 1978.; 1994. A kollektivizálás időszakára vonatkozó gyűjtéseinek eredményei még nem ismerjük.

¹² „A harangszó nem bujtogatás” r: Elekes András, Deák Péter – Székesfehérvári TV, 1994 (Adás: Duna Tv. 1996)

¹³ Pl: CZIRE, 2000.; SEPSISZÉKI NAGY, 2003.

¹⁴ VOFKORI, 1992: 217 p.; Lásd még: VOFKORI, 1998., valamint az e kötetben szereplő tanulmányát

Ezen felsorolás legelső említéseinek szöveg helyeit már láttuk. Az újabb tételek a következők:

- népi építészeti szempontból jelentős értékű porták;
- több mint 800 esztendőes település és településszerkezet;
- temetőművészeti értékek;
- táj- és humánökológiai értékek.¹⁵

Tulajdonképpen Sarány István is e - Vofkoritól átvett - leltárszerű felsorolással él, mikor Énlakát „történeti, művészeti és tudományos szempontból a Székelyföld, illetve a Kárpát-medence egyedi értékű történeti településének” aposztrofálja. Folytatja továbbá: „az értékek fennmaradásáért szükségesnek véljük a helyi és országos védelmet, a megfelelő bemutatást.”¹⁶

E sorok előtörténetéhez hozzátartozik a Román András által elindított, a népi építészeti örökség megóvását célzó akció, a Torockó - Énlaka Értékmentő Program, melynek keretén belül konkretizálódnak a falu értékeinek megóvására tett erőfeszítések.¹⁷ E védelem elsősorban az épített környezet fizikai állapotának javítása köré szerveződött, ezért a szellemi értékek „inventáriuma” a listászerű összegzésben ki is merült. Ennek következményeképp a több helyen is hangsúlyozott védelem többnyire csupán a tárgyi környezet védelmére utal.

A szellemi örökség és tárgyi környezete komplementer viszonya egyértelmű tény. Ezt az épített környezet

védelmének kialakított (és általánosan elfogadott) gyakorlata, valamint ennek újabb törekvéseit összefoglaló - a „kooperatív műemlékvédelem” névvel illetett módszertan - elvei is világosan hangsúlyozzák. Az UNESCO elvi ajánlásai tükrében az utóbbi időben egyre kiemeltebb erőfeszítések jelzik a szellemi és tárgyi környezet együttes - integratív - megőrzésének szándékát.¹⁸ Ez azért is fontos, mert funkcionálisan, „in situ” megőrzés esetén, a turisztikai hasznosítás során csak másodlagos szerepet töltenek be. Már a '80-as években, a népi építészet magyarországi megőrzésének programadó irodalmában is találunk arra példát, hogy a műemlékek társadalmi kontextusa nem elhanyagolható. A Velencei Kartára hivatkozva Román András megjegyzi: a népi „épületegyüttesek megőrzése csak akkor lehet sikeres, ha az egész település lakossága részt vesz, és közreműködik benne”.¹⁹ (3. kép)

A helyi társadalmak szellemi örökségét, tapasztalatát, környezethasznosító technikáját, konfliktuskezelő társadalmi gyakorlatát feltáró és definiáló néprajzi kutatások eredményeinek alkalmazhatósága több helyen is megfogalmazást nyert. Andrásfalvy Bertalan is - a Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományi Osztálya Agrártörténeti és Faluszociológiai Bizottsága által 2002-ben szervezett konferencián elhangzott előadásában - utal arra, hogy a tradicionális gyerekjátékok közösségi élménye lehet egy olyan modell, mely túlmutathat az egysze-

¹⁵ VOFKORI 1992: 217. p.

¹⁶ SARÁNY, 1997: 127-128. pp.

¹⁷ ROMÁN, 1997: 173-174. pp. Az épített örökség tárgykörében Zakariás Attila felmérései (1987), a Bukaresti Műszaki Egyetem Építészeti karának hallgatói által - a Muzeul Satului (Bukarest) megbízásából - végzett dokumentációs anyag nem került még közlésre (1989).

¹⁸ Az UNESCO 1989-es határozatot kiegészítő két ajánlása a „Living Human Treasure” és a „Proclamation of the Masterpieces of the Oral and Intangible Heritage of Humanity” címen hozzáférhető. (http://www.folkline.hu/letoltesek/eficomm_18.pdf)

¹⁹ ROMÁN, 1983: 221. p. (Velencei Karta 6. pont.)

3. kép: Énlaki felvétel
a 21. század elejéről
(Szávai Piroska
felvétele, 2004)

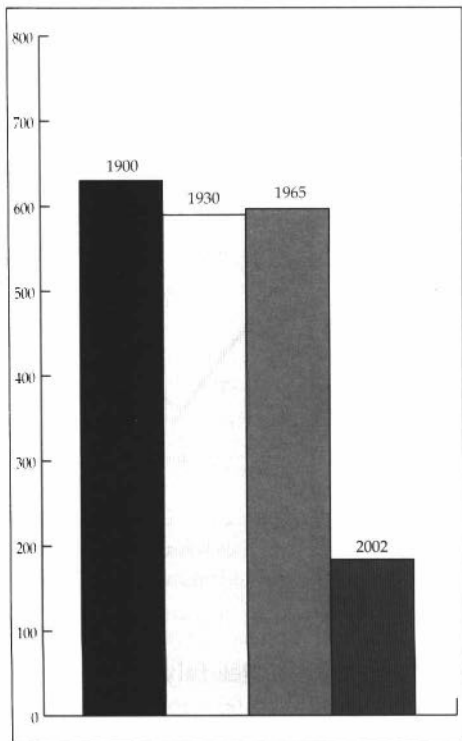
rú értékleltárnál.²⁰ Ezeket nemcsak az alternatív közösségi szintereken lehet eredményesen „újrahasznosítani”, hanem egyéb területeken is (pl. inkluzív pedagógia). Tulajdonképpen egy közösség (hagyományainak) védelme sokkal nagyobb jelentőséggel bír, mint annak a kérdése, hogy az adott közösség megmarad-e vagy sem. Ezért is, magára a közösségre irányuló kutatásokat nem nélkülözheti még egy kelő körültekintéssel, szakszerű módon bonyolított program sem. Ezen túlmenően több olyan anomáliát, képszerű sztereotípiát is tisztázhatna, mely a jelenlegi Énlaka-kép sajátja. Ugyanakkor az Énlaka jövőjét meghatározó elképzelések sem hagyhatják figyelmen kívül a jelenleg is helyben lakók – és a helyi közösséghez kötődők – elvárásait, hisz ők e környezet primer használói. E közösség bemutatása is leragad a magas átlagéletkor tényzerű közlésénél. Ez a szomorú tény önmagában igaz is. Ha az elmúlt század demográfiai jellemzőit nézzük, vitathatatlanság szembeötlő a csökkenő tendencia. A század eleji viszonylag magas létszám

(1900-ban közel 700 fő) a század közepére 600 fő körül stabilizálódni látszik. A század végére – az ismert migrációs folyamatok következtében, ez a szám 200 alá esett. (1. ábra)

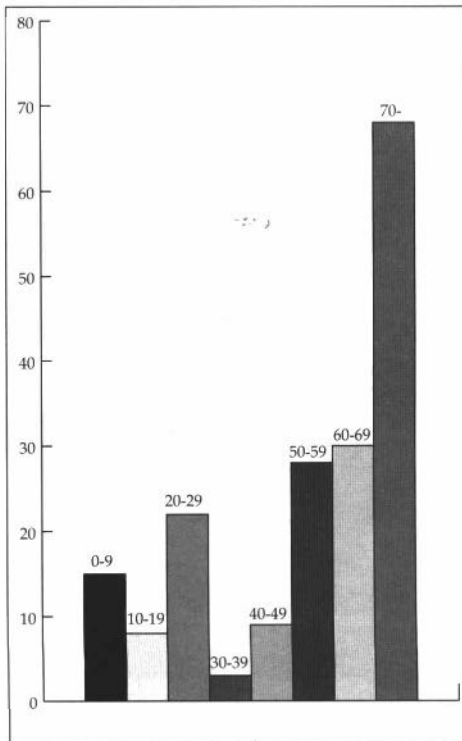
Ebből egyértelműen egy fogyó, és ugyanakkor előregedő közösség képe rajz olódik ki. Ellenben ha megnézzük a jelenlegi Énlaka korösszetételét, akkor egy picit árnyaltabb képet kaphatunk. Valóban, a legnagyobb korcsoportot a 70 év felettek alkotják. A legszembetűnőbb a középgeneráció (30–49 évesek) hiánya. Ugyanakkor, a korfa alsó szektorában található tételszám egy igen szűkös demográfiai „tartalékról” árulkodik. A 20 és 30 év közöttiek relatív magas aránya lehetőséget adhat a közösség valamilyen szintű reprodukciójára. (2. ábra)

Énlaka határai nem húzhatók meg a falu földrajzi mezsgyéjénél. A szignifikánsan létező közösségi érzés következtében – az erős migrációs tendenciák ellenére –, a környező városokra költöztek nem szakadtak ki teljes mértékben a helyi társadalomból. Ez főleg a későbbi (a '60-as évek végével kezdődő) elvándorlási hullámok résztvevőire jellemző, amikor is a közeli

²⁰ ANDRÁSFALVY, 2002: 83. p.

1. ábra: Énlaka lakosságszáma (30–35 éves keresztmetszet)

2. ábra: Énlaka korösszetétele (1995)

1850	V. FERENC			
1887	V. FERENC		V. JÁNOS	
1945	V. MÓZES	V. LAJOS	V. JÁNOS	ANNA
jelenleg	PIROSKA	(eladva: B. István)	V. JENŐ	ÉVA

3. ábra: A falu ÉK részén található portacsoport kialakulását előidézõ család-osztódások

városokat elérte a priorizált iparosítási hullám. A földrajzi közelség lehetőséget biztosított az elszármazottaknak, hogy meglehetősen sok időt tölthessenek a faluban: tevőlegesen részt vettek a közösségi színtereken megvalósuló tevékenységekben, bekapcsolódtak a „helyben maradt” család gazdasági tevékenységébe. A második generációs „városiakat” az Énlakán töltött, jelentős mennyiségű idő reszocializálta. A Tönnis-i értelemben vett közösség

tagjaivá váltak. Egy példa erre, a már említett húsvéti szokáskörnél maradván: a hajnalozás időpontját oly módon változtatták meg, hogy a „hazajövők” is részt vehessenek az ünnep lefolyásában. (Egy nappal korábbra tették.) (3. kép)

A helyi társadalom „hangsúlyozott lokális szisztémája” meghatározó a településrend kialakulásában is.²¹ A

²¹ FÉL, 2001: 202. p.

4. kép: Énlaki lakóház
2004-ben. (Szávai
Piroska felvétele)

látszólag szabálytalan település logikáját is a tulajdonviszonyok változásának szokásrendje, az új telekkialakítási rendszere világíthatja meg.²² A település észak-keleti részén található házcsoport az egyik legújabb kialakult portacsokor. 1850-ben ez a telek még egyetlen család lakóhelyéül szolgált. Az emelkedő demográfiai mutatók következtében (a népesség és a családok szaporodásával) e porta 1887-re két részre szakadt. A későbbiekben a családorganizációs rend változásával (a háromgenerációs családstruktúra megszűnésével) e „bennvalókból” újabbak alakulnak ki: 1945-ben már négy portát találhatunk itt. (5. kép)

A beépítettség aránya ekkor éri el a legmagasabb szintet. Igaz, hogy ekkorra már csökkenő irányt mutat a falu lakosság száma, de az életmódbeli változások még az épületek számának gyarapodását eredményezik. (Az egy

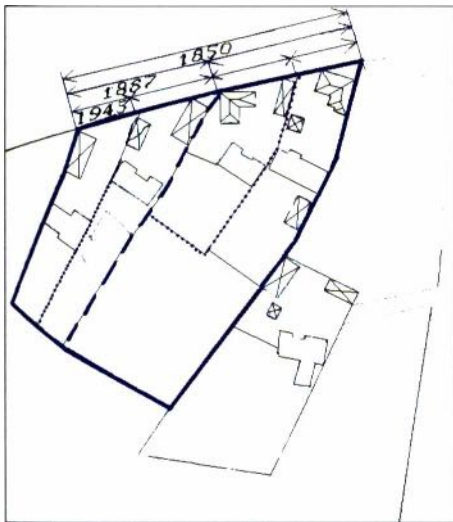
főre jutó lakóterület folyamatosan tovább nőtt.)

A hatvanas évekig az általános szokásrend szerint, a rokonsági kapcsolatok mentén működő telekkialakítási gyakorlat volt az általános. A gazdasági rendszer változásának következtében induló erőteljes társadalmi átrendeződések megbontották e rendszert. Ennek ellenére még most is, pl. a legutóbbi időben épült háznál / a legújabban kialakult portánál is megfigyelhető.²³ (3. ábra)

Arra, hogy a mostani bemutatások során egy, a társadalmi viszonyrendszertől dekontextualizált értelmezést részesítenek előnyben, már Gagyi József felhívta a figyelmet. Hangsúlyozza, hogy önmagában az építészeti értékek védelme, az organikus társadalmi közeg szempontrendszerének zárójelezése; függetleníti az azt létrehozó kontextustól. E dekontextualizált „értékek”

²² Lásd Filep Antal e kötetben közölt tanulmányát.

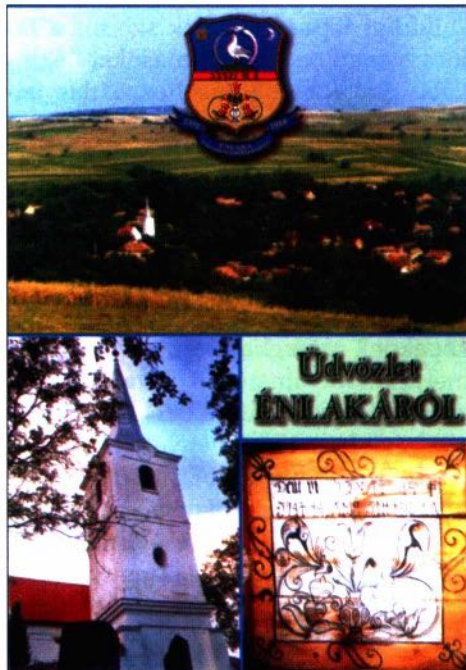
²³ 2006-ban a 15. számú porta mögött alakult ki egy újabb „bennvaló”.

5. kép: A falu Észak-keleti házcsoportjának kialakulása (Kataszteri térkép alapján)

köre egyrészt konfliktusokat szülhetnek a közösségen belül (más értékrendszerre épülnek); másrészt, közvetve bár, de nagymértékben hozzájárulhat annak a társadalmi normarendszernek a megszűnéséhez, mely eredendően létrehozta azt.²⁴ A külső kezdeményezések során hasznosnak bizonyulhat a helyi társadalom minél nagyobb fokú bevonása, mely által elkerülhető a diktatórikus/radikális beavatkozás az autentikus (autentikusnak vélt) értékszférába. Hogy ez megtörténhessen, ahhoz szükség van egy olyan kommunikációs térre, ahol a szereplők kicserélhetik véleményüket, egyeztethetik álláspontjukat, elvárásaikat. A néprajzi megközelítés e közös horizont kialakításához járulna hozzá, biztosítva a helyi közösség részvételének lehetőségét. Ugyanakkor gazdagíthatná a bemutatások szempontrendszerét is.

Egyik példa erre a természeti és a mesterséges környezet viszonya.

6. kép: Énlaki képeslap a 21. század elejéről (Pécsi L. Dániel munkája)

Szembetűnő Hollókő esete, melynek említése – ha másért nem is, de párhuzamai miatt – adekvátnak tűnik. A sikeres védetté nyilvánítás során kiemelt fontosságot tulajdonítottak a falu és 141 hektárnyi területű környéke „életszerű” megőrzésének, mivel a „műemlékek védelme kiterjed az arányi-*knak megfelelő környezet védnökségére is*”.²⁵ A jelenlegi falu funkcióváltása következtében a természeti környezetétől szétvált. Megszűnt az az életforma, ami a tájhasználatot alapvetően meghatározta, és az új „működési rend” nem integrálta, nem rendelt új funkciót hozzá. (6. kép)

²⁵ ROMÁN, 1983: 217. p. Szükséges itt megjegyezni, hogy 1994-ben Hollókő (Magyarország) védetté nyilvánításában Román Andrásnak kezdeményező szerepe volt, akárcsak Torockó (és Énlaka) esetében is.

²⁴ GAGYI, 1998.

Eddigi tapasztalataink szerint a falura vonatkozó bemutatásokat leginkább egy ideologikus hozzáállás jellemzi. Ezek csapdája már Malonyay Kalotaszeg-kötetének létrejötténél megfogalmazódott: egy leírás ideológiai kerete nagymértékben befolyásolja/meghatározza a bemutatás tartalmát.²⁶ Énlaka esetében jelenleg e keretet leginkább azoknak a mintaképeknek a meghatározó ereje jelenti, melyeket folyamatosan ott találhatunk a bemutatások háttérében. A néprajz által felkínált eredmények csupán a sztereotípiák megalkotásához járultak hozzá. A kiemelt védelem, az értékek „újrahasznosításának” eredményessége nagyban függ attól, hogy milyen

kommunikációs téren valósul meg: hol jelöli ki a helyi közösség cselekvő közreműködését. Megítélésem szerint Énlaka a következő évezred kihívásainak, egy közösségi alapon működő fejlesztési program céljainak csak abban az esetben tud eleget tenni, ha intézményes kerete túlmutat egy „reprezentációs igényeket” szolgáló, kontextusától megfosztott tárgyi környezet díszletszerű határain. Nem nélkülözhető a társadalomtudományi megközelítés eredményeinek integrálása, mert általa – az „*egyedi értékű történeti településének*” kontúrjain túl – a helyi társadalom működésének belső rendszere is beépíthetővé válik a leendő Énlaka életébe.

²⁶ Lásd: JURECSKÓ, 247–248. pp.

Irodalomjegyzék:

ANDRÁSFALVY B.

2002. Népi értékek, művelődési hagyományok a 20. század első felében. in: Pölöskei Ferenc (szerk.) *A falukutatás fénykora. (1930-1937.)* Budapest: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 82– 97 pp.

CSALLÁNY D.

1960. A székely-magyar rovásírás emlékei. *Jósa András Múzeum Évkönyve* III. (hn.) 39–135. pp.

CZIRE A.

2000. *Énlaka*. Falufüzetek 8. sz., Székelyudvarhely: Litera Könyvkiadó

DÁVID L.

1981. *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó. 96–103. pp

FERENCZI G.

1971. Az énlaki rovásírásos felirat megfejtéséhez és Muzsnai Dakó György tevékenységéhez. in: *Keresztény Magvető*. (77. évf) 4. sz. (Kolozsvár)

1974. Kiegészítések az énlaki rovásírásos felirat megfejtéséhez. *A Székelyudvarhelyi Múzeum Évkönyve*. Csíkszereda

FERENCZI S.

1936. *Az énlakai rovásírásos felirat*. Cluj – Kolozsvár: (kn.)

FÉL E.

2001. *Régi falusi társadalmak*. Pozsony: Kalligram.

FODOR B.

(2008) *Az egyetemes kiterjedés táncházas útja. Falvak, kútfők, (körülmények, módszerek, találtak..)* UTCC - Universal Tellus Culture Development Center. The Tellusian World University Center of Applied Total Universal Culture, - In: http://www.wuni.net/pdf/ektu2_venyigeut1.

FORRAI S.

1984. *Küskarácsontól Sülvester estig*. Budapest: Múzsák Könyvkiadó.

1994. *Az ősi magyar rovásírás az ókortól napjainkig*, Lakitelek: Antológia Kiadó,

GAGYI J.

1998. Egy kiállítás ürügyén. In: *Művelődés*. LI. évf. 1. sz. (Bukarest) 36-38 pp (<http://www.dntcj.ro/muvelodes/98ja29.htm>)

GAZDA J.

1980. *Így tudom, így mondom*. Bukarest (București): Kriterion Könyvkiadó, GUDEA, N.

1979. *Castrul Roman de la Inlăceni*. in: *AMP* nr: 3, București

HOPPÁL M.

2002. A hagyományalapú társadalomról. In: *Iskolakultúra*, 9. szám 111-114 pp. (valamint: *Magyar Szemle online*: http://www.magyar szemle.hu/szamok/2002/1/a_hagyomanyalapu)

JURECSKÓ L.

1989. Malonyay Dezső Kalotaszeg – kötetének létrejötté. In: *Ethnographia*. 1-4. szám. (Budapest) 243–277 pp.

KRIZA J.

1975. (1863. Kolozsvár) *Vadrózsák. Kriza János székely népköltési gyűjteménye.*
Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

ORBÁN B.

1992 (1868-1873 Pest) *A Székelyföld leírása.* Sepsiszentgyörgy: Európai Idő.
123–125 pp.

MALONYAI D.

1909. (1996) *A magyar nép művészete II. A székelyföldi, a csángó és a toroczkói magyar nép művészete.* Budapest: Franklin Társulat.

MOLNÁR I.

1976. Az énlaki műemléktemplom 1976. évi javítása. in: *Keresztény Magvető.* (83. évf.) 1. sz. (Kolozsvár) 31–39 pp.

1978. A hajnalozás. Húsvéti népszokások Énlakán. in: *Művelődés.* XXI. évf. 3. szám. (Kolozsvár) 36–42. pp.

1994. Helytörténeti adalékok a székelykeresztúri egyházkör eklézsiáinak ismertetéséhez. in: *Keresztény Magvető.* (100. évf.) 1. sz. (Kolozsvár)

(2008) *A húsvéti ünnepkör népszokásai az erdélyi unitáriusoknál.* (A dolgozat Budapesten a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Kollégiumában rendezett konferencián, az egyházi néprajzi szekció, ülésén hangzott el.) in: <http://www.mue.unitarius-halo.net/modules.php?name=Content&pa=showpage&pid=964>

ROMÁN A.

1983. *Történeti együttesek rekonstrukciója.* In: Császár László [szerk.]: A műemlékvédelem Magyarországon. Budapest: Képzőművészeti Kiadó.
211–233 pp

1997. *Akció Torockó és Énlaka építészeti örökségének megóvására.* in: Műemlékvédelem. A magyar műemlékvédelem közéleti folyóirata. (XLI. évf.) 3. szám. (Budapest) pp 171–174.

SÁNDOR K.

1996. A székely írás megíratlan története(i); *Erdélyi Múzeum*, 1-2. füzet. Kolozsvár

SARÁNY I.

1996. Énlaka – az örökbe fogadott örökség. In: Sarány [szerk.]: *Hargita Kalendárium.*1997. Csíkszereda: Hargita Népe Kiadóvállalat. 123–128 pp.

SEPSISZÉKI NAGY B.

2003. Székelyföld falvai a XX. század végén. III. kötet. Udvarhelyszék. Hargita megye. Budapest: Nap Kiadó

VARGA G.

1998. *A székely rovásírás eredete.* Budapest: Írástörténeti Kutatóintézet.

VOFKORI L.

1994. *Énlaka népesség- és településföldrajza. (mikrogeográfiai vizsgálat).* In: Simon István- Boros László [sz.]: Észak- és Kelet- Magyarországi Földrajzi Évkönyv. Miskolc–Nyíregyháza. 215–226. pp.

1998. *A Székelyföld útikönyve. II. Udvarhelyszék / Csíkszék, Háromszék.* Budapest: Cartographia Kft., 544–555 pp.

XI. kép: Feliratos tábla: *Ad legem et testimonia*, azaz: A törvényre és a tanúságra
(Visy Zs. felvétele)

Gagy József:

ÉNLAKA HIEDELMEIRŐL

Bevezető

Az első mondatban pontosítanom kell, ki kell egészítenem a címet: nem a mai, hanem a hetvenes évekbeli Énlaka hiedelmeiről szól dolgozatom. Énlakán és a környező falvakban ugyanis azelőtt is megfordultam, de a hetvenes években, 1975-1978 között jártam kutatóként.

A hiedelemállapot megismerését, a mondagyűjteményemet megalapozó gyűjtőmunka tehát mintegy két emberöltőnyi idővel ezelőtt történt. Akkor élt még az a nemzedék, amelyik az első világháború előtt született, sőt olyanokkal is találkozhattam, akik felnőttként éltek meg a 20. századnak ezt az első apokaliptikus megpróbáltatását. Ők ezen a későn polgárosodó, az Osztrák-Magyar Monarchia keleti peremének számító vidéken a „klasszikus paraszti-birodalom” (Erdei Ferenc) utolsó képviselőinek tekinthetők.

1914 augusztus elsején, az eseményt megélték emlékezete szerint, „javában tartott a mezei munka, és akkor egyszer csak erdőn-mezőn szólt a dob, összefutottak az emberek mindenfelől, hogy mi lehet az, s akkor hirdették, hogy hadat üzentünk Szerbiának, és általános mozgósítás van”. Eric Hobsbawm *A szélsőségek kora (A rövid huszadik század története 1914-1989)* című könyvében amellett érvel, hogy a huszadik század a történész szempontjából nem 1901-ben, hanem 1914-ben kezdődött,

azaz az I. világháborúval, amely „a 19. századi (nyugati) civilizáció összeomlását jelentette”¹. Véleményem szerint ha akkor ezzel nem is voltak, nem lehetek tisztában, a székelyföldi emberek számára, közösségeik számára is akkor, ezeken a falu központjától távoli tereken váratlanul felhangzó vészterhes dobszó jelentette a gyökeres átalakulásokat hozó 20. század kezdetét.

1974-1978 között, egyetemistaként 33 firtosalji, küsmődmenti, gagyimentei, nyikómenti települést jártam be, történelmi és hiedelemmondákat gyűjtve. Eközben egy százkét éves, három kilencven évesnél idősebb, 20 nyolcvan év fölött, meg 31 hetven év fölötti korban levő férfitől és nőtől, összesen tehát 55, 1908 előtt született, az első világháborús eseményekre emlékező embertől (az adatközlők 74%-a) gyűjtöttem olyan szövegeket, amelyek jó része később belekerült a dolgozatomhoz csatolt gyűjteménybe.

Tehát ez alkalommal nem a most élő, hanem az akkori, a hetvenes évek közepén megszólaltatható énlaki idős emberektől gyűjtött énlaki hiedelmekről tudok számot adni. Azoknak az embereknek a hiedelemtudásával találkoztam a hetvenes években, akik közül néhányan verset szavaltak az iskolában 1896-ban, a millenniumi ünnepeken, akiket az első világháború előtt képzett, áldozatos „népnevelésre”

¹ HOBSBAWM, 1998: 13. p.

felkészített „néptanítók” oktattak, a Monarchia, Nagy-Magyarország polgári fellendülésének, a magyar nemzetállamiság kiterjesztésének idején. Felnőttek voltak már, amikor a világháború után jött az összeomlás, az „impériumváltás”, majd a „román világ”. Tapasztalatukhoz tartozik a „kicsi magyar világ” négy éve, majd a „demokrácia” kezdete is, meg természetesen a szocializmus első másfél évtizedében a vidéki társadalom gazdasági-erkölcsi megfosztása fele való nagy menetelés, a kollektivizálás.

Az emlékezet-folyamat, amelynek körébe a hetvenes években beléphettem, és amelynek szeleteit rögzíthettem, ma már nem úgy, nem azzal a tartalommal működik, akkori formájában nem rekonstruálható, nem tanulmányozható.

Jan Assman beszél *A kulturális emlékezet* c. könyvében arról, hogy van egy periódus – a rómaiak saeculumnak hívták, de valójában mindegy nyolcvan évről (négy emberöltőnyi időről) van szó – amelyben az emlékezet egy jól körülhatárolható, a jelenben, a kortársakkal való interakcióban megvalósuló fajtája jellemző. Ezt Assmann kommunikatív emlékezetnek nevezi. A generációhoz-kötöttség, a generációk közös, „mindenki számára személy szerint adott és kommunikációban közvetített tapasztalása”², emlékezetképzése jellemzi. Ez adott esetben szembeállhat a hivatalos, tudományosan kidolgozott emlékezéssel (a történelemtudomány által legitimált variánsokkal) olyan eseményeket emel ki, fűz egymás mellé, amelyek az emlékező közösség számára fontosak, esetleg vágyteljesítők, magyarázó értékűek, de amelyek mögött nem állnak írásos, a tényszerűséget

erősítő dokumentumok. A kommunikatív emlékezet a jelen szempontjai szerint a közelmúltat magyarázó, a közös tapasztalatot egységes narrációvá rendező közösségi teljesítmény. Igen nagy szerepe van a mindennapi identitás-építésben.

A kulturális emlékezet „a tényszerű múltat emlékezetes múlttá, és így mítosszá alakítja. A mítosz olyan alaptörténet, amelyet egy bizonyos jelennek az ősi eredet felőli megvilágítására beszélnek el.”³ A kommunikatív emlékezet párhuzamosan többféle, ellentmondó elemeket is tartalmazhat. Az együttélő generációknak lehet eltérő valóságtapasztalatuk, valóságmagyarázatuk. A kulturális emlékezetből eltűnnek a biografikus, a realitáshoz való ragaszkodás értelmében valószerűsége-re törekvő elemek, inkább a narratív formálás, a tárgyiasitottság, időtálló alakzatokba való sűrítettség jellemző rá (Assmann a rítusok, táncok, öltözetek, ékszerek, tetovált ábrák, ételek, utak, tájak emlékezetbe kódoltságát említi példaként).

Ami a legfontosabb: a történelem elemei a kulturális emlékezet olvasztótégelyében átalakulnak és mítikussá válnak abban az értelemben, hogy időtlen formákat kapnak, és kánonképző, normatív és formatív erővel telítődnek. A kulturális emlékezet a múlttól merev és egységes képet nyújt – a múlt legitim képét nyújtja.

A mondák formai sajátossága, hogy egyaránt a mondákhoz sorolhatók jól megformált, a meséhez közel álló (von Sydow ismert terminusával: fabulát), valamint az interakcióból tetszés szerint kiemelt, alkalmilag megformált élményszerű (memorát) szövegek. A mondagyűjtő egyszerre találkozik a

² ASSMANN 1999: 51. p.

³ Uő: 53. p.

kulturális és a kommunikatív emlékezet orális termékeivel. Munkájának eredménye, a mondagyűjtemény azonban a kulturális emlékezet része lesz.

Gyűjtőmunkám a hetvenes évek közepén történt, és bevallottan nem egy településre korlátozódott, tehát nem mélyfúrást célzott, hanem csupán tájékozódó jellegű volt, egy kistáj mondáinak feltérképezésére, egy kiindulást jelentő szöveggyűjtemény összeállítására vállalkozott. És ami sajnálatos, utóbb nem folytatódott, legalábbis nem ezen a vidéken és nem ebben a tematikában, hiszen 1989 után hiedelemkutatásaim más irányt vettek, csak bizonyos hiedelemtípusok (szépasszonyok, boszorkányság, ezer telik ezer nem hiedelmek), valamint egy 1949-es millenarista mozgalom kutatására korlátozódtak.⁴

Három kérdésre kell itt, a bevezetőben még válaszolnom:

1. Mi volt a gyűjtés idején a kiinduló elképzelésem?

2. Milyen volt a szakmai tájékozottságom, felkészültségem?

3. Mi volt az, ami létrejött, ami ma kéziratban olvasható?

1. „A folklór, a népi kultúra tizenkettedik óráját éli” – hangzik a dolgozat kezdőmondata. Ez volt a hetvenes években, kolozsvári egyetemi, akadémiai környezetben dolgozó kutatók körében az általános vélemény. A publicisztikában, médiában egyre gyakrabban beszéltek hagyományápolásról, hagyománymentésről, a folklór megszűnése utáni, a folklórelemeket éltető városi tömegkultúráról.

A nyolcvanas évek fordulatot hozott, a folklórizmus jelenségei, meg a megváltozott körülménye között tovább élő jelenségek, például a népi

írásbeliség felé terelődött a figyelem. Keszeg Vilmos írja 1991-ben megjelent, de még a nyolcvanas években végzett vizsgálódásait közreadó, A folklór határán című kötetének bevezetőjében: „...az elfogulatlan és tudatosan szociológiai megalapozottságú kutatások már nem először fogalmazzák újra azt a tényt, hogy a folklórt a változó, megváltozott társadalmi körülmények nem zárják ki, nem számolják fel. Reális igények éltetik továbbra is, csak hogy funkciójában, szerkezetében, jellegében, működési mechanizmusában megváltoztatva.”⁵

Ha tizenkettedik óra, akkor „a mondák a romlás, átszerveződés, széténeklés” állapotát mutatják, és mit tehet a gyűjtő, ha azt tapasztalja, amire a szakirodalom is figyelmezteti, vagyis hogy „a népköltészet egész szerkezetében végbemenő nagyarányú változás eredményeképpen megvalósul az epikus hagyomány széttöredezettsége, felaprózódása: az anekdoták, híresztelések, pletykák, viccek, sok igaz történet, élménybeszámoló, elbeszélések töltik be a feledésbe merült mesék és mondák helyét”.⁶

Kiinduló elképzelésem tehát nem volt más, mint hogy gyűjtőként nehéz helyzetben vagyok, hiszen romlott változatok sokaságával találkozom. Assmann fent bevezetett fogalmai egy egészen más kiindulópontot jelenthettek volna: a mindenkori kommunikatív emlékezet mindig „romlott formákat” jelent a kulturális emlékezet formáihoz képest. Kérdés, hogy ki az „örzője” a kulturális emlékezetnek: helybeli kiemelkedő képességű parasztember, a közösség vagy az értelmiségi?

2. Szakmai tájékozottságom, felké-

⁴ GAGYI, 2004.

⁵ KESZEG, 1991: 5 p.

⁶ VOIGT. 1972: 242. p.

szültségem minimális volt (ezért is figyelem irigykedve a frissen végzett, a Lenyomatokban közlő fiatal néprajzosok naprakész tájékozottságát).

Nem voltak erdélyi magyar hiedelemkutatások, hiedelemgyűjtemények. A hetvenes években végezte a gyűjtőmunkát, de csak 1998-ban jelentette meg *Tordatúr hiedelemvilága* című, elemzést és 1321 szöveget tartalmazó adattárat egybefogó könyvét Csögör Enikő. Az eddigi legjelentősebb, a Mezőség hiedelmeit feldolgozó hiedelemmonográfia anyagának a gyűjtését a nyolcvanas évek elején kezdte el Keszeg Vilmos.

Pócs Éva úttörő monográfiája, Zagyvarékas néphite 1964-ben jelent meg, de én ezt a gyűjteményt nem ismertem, és ami furcsa, a szakdolgozat hivatalos és általam megkeresett irányítói (Mitruly Miklós, meg a Kolozsvárra budapesti néprajzi tanulmányai után visszaérkező Salamon Anikó, meg véletlen egybeeséséként a dolgozatom írásakor egy hétig Kolozsváron tartózkodó Dömötör Tekla) sem hívták fel rá a figyelmemet. Fejős Zoltán könyvét igen nagy haszonnal forgathattam volna, hiszen Karancskeszai példáján a hiedelemrendszer, az ezt tárgyasító szövegek valamint a közösségi funkciók összefüggéseiről ír, de ez csak 1985-ben jelent meg.

Ami kézügyben volt: a folklór tantárgyát tanító Mitruly Miklós jegyzete (*Magyar Népköltészet*, a mondáról 9 oldalnyi anyag) és a *Magyar Folklór* egyetemi tankönyv, amelynek mondafejezetét Dömötör Tekla írta. Szerencsés körülménynek mondható, hogy Magyarországról meg tudtam szerezni Balassa Iván 1963-ban, valamint Szabó Lajos 1976-ban megjelent mondagyűjteményeit – végül is ezt a két kötetet forgattam a legnagyobb haszonnal, mondhatni ezek jelentették számomra a követendő mintát.

Meg szorgalmasan olvastam és jegyzeteltem a „klasszikust”, Orbán Balázst.

Magam 1977-ben kíséreltem meg először publikálni ebben a témakörben⁷, Aradi József volt a lektorom, „szellemi vezetőm”.

3. Ami létrejött, az a Firtosalji mondák című, egy bevezetőt, 142 szöveget, valamint a szövegekhez tartozó jegyzeteket egybefogó dolgozat. (Részletesebb bemutatását lásd lennebb.)

Értékelése nem vesz igénybe nagy energiát: elég belepillantani a szakirodalom-jegyzékbe – amelyben egyetlen idegen nyelvű (nem román) hivatkozás sincs, és a magyar szakirodalom-lista is hiányos – ahhoz, hogy meg lehessen állapítani: szerzőjének vidéki horizontja, tájékozatlansága nyilvánvaló.

Dolgozatomban arra vállalkozom, hogy először röviden bemutatom a gyűjtött anyagot a maga egészében. A második fejezetben a hiedelemállapotot meghatározó körülményekről, a hiedelemtudat szerepéről esik szó, és csak az elvinek nevezhető kérdések tisztázása után, a harmadik fejezetben beszélek az Énlakán gyűjtött szövegekről, a kutatásom énlaki vonatkozásairól.

1.

Az szakdolgozat címe, mint említettem, *Firtosalji mondák*, és 1978-ban védtem meg a kolozsvári Babeş-Bolyai tudományegyetem Filológia Kar Magyar Nyelv és Irodalom tanszékén.⁸ Balassa Iván valamint Szabó Lajos gyűjteményeinek mintájára alakítottam ki a szerkezetet: bevezető, a megadott két könyv tipológiáját követve rendezett

⁷ GAGYI, 1977: 457–459. pp.

⁸ Másfeles sorközzel gépelt 192 oldalas dolgozat, mellékletekkel együtt.

mondaszövegek, utána a jegyzetek, majd végül a mellékletek.

Mivel kiterjedt területen folytattam tájékozódó gyűjtést, nagyobb számú szövegből válogathattam ki azt a 142-t, amelyik végül is bekerült a gyűjteménybe. A szerkesztés pillanatában döntöttem el, hogy három település (Etéd, Énlaka, Firtosváralja) mondáit állítom a középpontba, noha lett volna jelentős anyagom máshonnan (például Szentábrahámról vagy Gagyból) is. Egyrészt ezeknek a településeknek az anyagát viszonylag egységesnek láttam, másrészt szembesültem a kezemben levő anyagban a kistáji tagoltság szerinti mennyiségi egyenetlenséggel, vagyis azzal a ténnyel, hogy a gyűjtés nem tervszerűen és következetesen történt, egyes településekről több, másokról kevesebb anyagom volt. Meg úgy gondoltam akkoriban,⁹ hogy a hiedelemtudás szempontjából a vallási határ vagy például a város közelsége igen fontos különbségalkakító tényező – az előbbi miatt nem vettem be a gyűjteménybe a szintén firtosalji, katolikus Székelypálfalvát – tehát ha egységesítő szempontot keresek, akkor az a vallásos azonosság és a földrajzi szomszédsági egység.

A gyűjtés sosem korlátozódott az elő-

⁹ A kilencvenes években folytatott gyűjtőútjaim tapasztalata szerint ez akkoriban „módszertani babona” volt részemről: a kilencvenes években a boszorkányság-hiedelmek például valláshatároktól függetlenül egyaránt gyűjthetőek voltak a különböző településeken. Mai véleményem szerint a hiedelemgyűjtés elsősorban módszertani felkészültség kérdése. Ahhoz, hogy jó mesélőre, kivételes emlékezőtehetséggel megáldott adatközlőre bukkanjon a gyűjtő, valóban szerencse kell – de „átlag-hiedelemanyagot” minden székelyföldi falusi közösségben lehet gyűjteni – ma is.

zőleg összeállított és közben többször is módosított monda-kérdőív kikérdezésére: a világképről, az év rendjéről (szórakozási alkalmakról), a falu művelődési életéről, a mesélés alkalmairól is érdeklődtem. A mondák egy részét kézzel jegyeztem le, törekedve a szó szerinti hűségre, de nem mindig sikerrel. 1977 és 1978 során több alkalommal sikerült magnetofonnal is gyűjtenem, ezeket a szövegeket szó szerint jegyeztem le. A gyűjteménybe beválogatott szövegek kevés kivétellel felvételtől átírt változatok.

1.1. A szövegeket négy tematikus csoportra osztottam: aetiológiai, történeti- és hiedelem-mondákra, valamint igaz történetekre.

Aetiológiai, azaz eredet-monda négy darab került be a gyűjteménybe. Az adatközlők nagy része nem emlékezett az ilyen típusú mondákra.

A gyűjtemény 65 történeti mondat tartalmaz (a teljes szövegállomány 46 százaléka). Ezek megoszlása:

- A helységnevek eredete: 5
- Firtos oldalán látható lószerű földcsuszamlás: 3
- A firtosi tündérek vetélkedése és a likas kő: 4
- Egykor a Firtoson lakó óriások: 1
- A firtosi üregek kutatása, kutak és források, alagutak: 8
- Kincsmondák (pénztalálás): 3
- Határban levő helyek neveinek eredete: 16
- Tatárjárás: 4
- Más történelmi emlékek (határvita, éhínség, tolvajok és útonállók, beszállásolt katonák, 1848): 11
- Barátok Firtoson: 9
- Cigányok elüldözése: 1

A hiedelem-mondák száma 68 (48 százalék). Megoszlásuk:

- Kísértet, hallucináció: 7
- Boszorkány, rontás, váltott gyerek: 29
- Boszorkány megismerése: 3
- Tudós kocsis: 3
- Garabonciás: 2
- Tudományosak cselekedetei: 5
- Mitikus állatok: 3
- Kincs: 4
- Lüdérc: 5
- Kisasszonyok: 1
- Tabu: 4
- Vegyes mondák: 3
- Végül van még 4 igaz történet is a gyűjtemény végén.

2.

Akkori vizsgálódásom az olvasott szakirodalom nyomán arra keresett magyarázatot, hogy milyen gazdasági-társadalmi viszonyok hatottak a mentalitásra, mi magyarázza az aktuális, a gyűjtött mondaszövegekben rögzíthető hiedelemállapotot. Miért olyan a hiedelemállapot, amilyenek rögzítettem?

Dolgozatomban arról írtam, hogy a huszadik század első harmadában a kistáj lakóinak nagyobb része kisbirtokos, önellátó gazdálkodó volt, csak a kevés felesleget vitték a piacokra. A gazdasági munkát a családtagok végezték, ritkábban napszámosok vagy fogadott szolgák. A gépesítettség kezdetleges volt, takarmánynövényeket kevesen termeltek, a talaj és az éghajlati viszonyok inkább az állattenyésztésnek és a gyömcstermesztésnek kedveztek. Egy Etédről elszármazott, szélesebb látókörű értelmiségi jellemzése szerint „Nem volt maradiság itt, csak nem volt központi irányítás, segítség, mint a szászoknál”¹⁰ – azaz nem volt a bankoknak és bankkölcönöknek, gazdasági

tanácsadásnak, piacravitelnek, a polgárosult mezőgazdaságnak az a kiépült rendszere, mint az erdélyi szász vidékeken, egyszóval: nem volt szervezetség. Mindemellett tapasztalható, hogy megnő a fogyasztási igény, és egyre nagyobb az ideiglenes vagy végleges kilépést jelentő mobilitás. Az ideiglenes kilépés kétféle: az életkorhoz kapcsolódó, közeli vagy távolabbi, belföldre irányuló (ez a fiatalokra jellemző), valamint a családi gazdaság munkarendje által meghatározott, annak alárendelt időszakos belföldi migráció.¹¹ A végleges kilépés azokra jellemző, akik mesterséget tanulni vagy felsőbb tanulmányokat végezni távoznak el szülőfalujukból. Akik maradnak vagy akik visszatérnek, azok továbbra is parasztként szeretnének élni – csak egy kicsit könnyebb, gyarapodást eredményező paraszti életet.

A közösségek belső tagolódása egyik meghatározója a vallás, az ennek gyakorlását szabályozó egyház. „A hagyományos műveltségben élő parasztság számára az egyház szerepe nem csupán a kultúra ideológiai síkján – azaz a hitvilág formálásában – válik láthatóvá, hanem az egyház az egyén egész élettartalmára egy sereg szokásnak ad teret. Az egyházi hovatartozás, a parasztság majd minden rétege számára, főleg a szokás és életfelfogás különbözősége miatt, igen erős elválasztó tényező volt, és ez nemcsak szociális vonatkozásokban (pl. összeházasodás), hanem a műveltségállomány igen jelentős elemeinek átvételétől való vonakodásban is megnyilvánult”¹² Az egyházi élet, a papok normatív és formatív szerepe jelentősen alakítja a falusi közösségekben az életmódot, szemléletmódot. A

¹⁰ GAGYI, 1910: 32. p.

¹¹ Lásd erről részletesebben OLÁH, 1996.

¹² BALOGH, 1972: 491. p.

mondák és általában a folklór prózai epika állapotát, tágabban egy közösség narrációkban reprezentált világát, a történelmi- és hiedelem-tudatot, és a modernizálódás folyamatában jelentős szerepet játszó racionális elképzelés- és gyakorlatrendszer is – véltem akkor – jelentős mértékben meghatározza a vallási különbség. Az bizonyos, és ma is fenntartható, hogy az ősi hiedelmekhez a két nagy egyházi áramlat az elmúlt évszázadokban másképp viszonyult: „a katolikus a századok folyamán a népi hiedelemvilág számtalan elemét olvasztotta be – ha nem is hittételeibe – de liturgiájába...”, a kálvinista irányzat a tekintetben türelmetlenebb volt, az egyház tagjait mind egyéni hitében, mind szociális kapcsolataiban szorosabb szociális fegyelembé fogta. Az ember és az őt körülvevő világ viszonyának racionálisabb magyarázatai ellenére e hitvallás követőinél is tovább élt, és időnként fel is tört az ősi hiedelemvilág, de azért a rítus merev rendjét nem alakította át¹³. A lényeges különbséget ma is abban látom, amit Balogh István is kiemel: a protestáns egyházak, református és unitárius papok számára eleve fontosabb volt a szociális fegyelem kialakítása és fenntartása: az erkölcsi kontroll, a közösség minden körü – a hitéleten túl a képzési, kulturális és nem utolsó sorban a prosperitást biztosító gazdasági – cselekvéseinek szervezése. Ez azonban nem eredményezett a különböző vallású falusi közösségek közötti, az életmódban, életvitelben, hiedelmekben megnyilvánuló jelentős különbségeket. Különösen pedig a hatvanas évektől az életmód- és életvitelbeli különbségek inkább a szocialista gazdaságfejlesztés gyakorlat szerint alakulnak (városba

költözés, ingázás, kis falvak elnéptelenedése). A mai globalizálódó világ, a gazdasági átalakulások szétfejlesztő, a média populáris szinten egységesítő hatására nem térek ki.

2.1. A több évtizedes hiedelemkutatói gyakorlatból kiindulva három fontos, a mai vidéki településeket is jellemző, a vallási másság miatt a mentalitásban, hiedelemállapotban fennmaradó különbséget látok.

Nyilvánvaló a különbség az írásbeliség elterjedtségében, mindennapi használatában, az oralitás állapotában. A protestáns közösségekben több az író-olvasó (főleg férfi) ember.

Ezzel összefüggésben a protestáns közösségekben számosabb azoknak a rétege, akik „felvilágosultan” és „racionálisan” gondolkoznak és cselekszenek. Azért teszem idézőjelbe a fogalmakat, mert ebben az esetben sajátos jelentésük van: az értelmiségiek, a „tanult emberek” szkepszise is benne foglaltatik.

Végül, ugyancsak ezekkel összefüggésben, a protestáns közösségekben nagyobb az értelmiségiek (papok, nevelők) normatív és formatív ereje, amit úgy is lehet mondani, hogy nagyobb a függés az ezeket a státusokat betöltő személyek szerepfelfogásától és szerepmegvalósításától. Eppen ezért a protestáns közösségek közötti különbségek is jelentősek lehetnek.

Szolgáljon példaként nem az unitárius Énlaka vagy a református és részben katolikus Etéd, hanem az unitárius Firtosváralja. A hetvenes években már részben emlék volt a „jó papok és jó tanítók” munkájának eredménye. A tizenkilencedik század fordulóján, a huszadik század elején a leghosszabb ideig Máté Lajos pap, meg József János tanító szolgált a faluban (ez utóbbi 45

¹³ BALOGH, 1972: 492. p.

évet!), a papnak hét, a tanítónak hat gyereke volt, „mindegyiket kitanítatták”, példát adva a falusiaknak. Persze a tanult emberek nem tértek vissza szülőfalujukba. Viszont a húszas évek elejétől három évenként a faluban „találkozási ünnepet” tartottak az innen elszármazott értelmiségiek: „Régebb minden három évben tartották a találkozót. Ki szervezte? Azok, akik elmentek. De rengeteg volt! Amikor az utolsó volt, azt hiszem, harminckettő volt tanult ember Váraljából elmenve, ebből a kicsi faluból... Tanár, tanító, pap, mind ilyenek voltak. A fiatalság készült műsorról. S akkor első nap, mikor megjöttek, volt egy istentisztelet, s azon valamelyik innen eltávozott pap prédikált... Akkor másodnap, hetfőn kirándulást szerveztek a Firtosra. De közben vásárnap még volt egy közebed. S akkor a Firtoson volt egy flékenezés. S akkor kint volt a műsor is a szabadba.” (Pál Károly sz. 1904, Firtosdváralja)

Idilli képet fest a tizenkilencedik század közepének etédi állapotáról Gagy Samu: „Első volt a község, amely kisdéd óvodát állított Udvarhelyszéken (1845-ben – GJ). Hírlapot járatott. Esténként és vasárnaponként összegyűlve a gazdák, figyelemmel hallgatták az egyik fölolvast. Vitatkoztak, elmélkedtek a hallottak fölött. Kendy Ferenc ref. pap és Kovács János iskolamester voltak a vezetők, de jó segítőársuk volt a gazdák között Gagy Sámuel, Kelemen Pál, Balás Sándor, Máté Márton, a két első megyei táblabíró is volt.”¹⁴ Télen a falvakban „kórusok” működtek, ahová a lányok, asszonyok, és „ember kórusok”, ahol a férfiak gyűltek össze – Firtosváralján a férfiak gyülekezetét „diétának” hívták, nyolcan-tizen, vagy ennél is többen gyűltek össze, „kár-

tyáztak, megviccelték egymást”. A kórusokban „mindegyik idősebb asszony tudott jó meséket... jót nevettek a történeteken... sokszor olyanokat is elbeszéltek, hogy félték tőlük...” (Deák Béláné Deák Rózália sz. 1905, Firtosváralja). Az intézményes formák is megjelentek a nagyobb lélekszámú és vásáros központként ismert Etéden: Gazdakör, Ifjúsági Egyesület működött a XIX. század végén. „Hetente kétszer jöttek össze, szerdán és szombaton este, s a politikai események megbeszélése mellett szavaltak, felolvasást és hasznos vitatkozást tartottak...” Több lapot járatottak, a Rozsondai István tanító vezetése alatt működő Ifjúsági Egyesület pedig egy télen át a község történetéről előadásokat rendezett, s az előadások anyagát ki is nyomtatta.¹⁵ Nem bukkantam a kinyomtatott anyag nyomára – de fontosnak tartom ezt az értelmiségiek által felügyelt kísérletet: az oralitásból kiemelni, rögzíteni a lokalitás történetének akkor és ott fontos elemeit, kanonizálni a tudáselemeket, csiszolni a kulturális emlékezetet.

A lokalitás történelmi idejét a 19. század végén már elsősorban az értelmiségiek tagolták, a történelmi idő térben tapasztalható jeleit is ők tárták fel és formálták elfogadottá: „Énlaka mellett 1864-ben Szabó Sámuel tanárnak vezetése alatt a római Castrum helyén a légiót jelző számmal ellátott téglákat találtunk. Az etédi határban Tömlecz tetején és Budvárában szintén találtunk régi római emlékeket.”¹⁶ Az aetiológiai és a helynevek eredetét elmesélő mondákat iskolában tanították: „Volt egy tanítónő, Stránitz Mária, s volt az öreg igazgató, Bakó Dániel... Lőrincz András kántortanító volt legutóbb... Ezeket (ti. a

¹⁴ GAGYI, 1910: 32. p.

¹⁵ TARCSAFALVI, 1904: 41. p.

¹⁶ GAGYI, 1910: 22. p.

helynevekre vonatkozó mondákat – GJ) az öreg Bakó magyarázta, vagy a tiszteletes úr? Csia?” (Lőrinczi Mózes sz. 1889, Etéd). Az iskolai tudás érvényesége egyre nagyobb: időjárásról, napról, holdról, a világkép elemeiről tudományos vélekedések hangzanak el: „... elég kicsi koromban, emlékszem, hogy néztem a holdat, hogy a pakulár a kapcáját teríti ki a bokorra... sokáig, amíg iskolába kezdtem járni, azt hittem, s akkor elmondtam a tanítónak, Péter Mártonnak... hát azt mondja: azok hegyek. S kráterok, nem tudom na, milyenek, de nem pakulár s nem bocskorkapca...” (Török János sz. 1889, Énlaka)

Az iskola a formális, értelmiségiek által ellenőrzött szocializáció, a hatvanas évekig még élő mesélési helyzetek az informális nevelés, tudásátadás alkalmi voltak: „Ott híreket lehetett hallani. Úgy is tartották, a csepütelefon felállott, amikor megjött a fonó... Ott aztán annyi asszony, hát az sokat tudott...” (Király Árpád sz. 1899, Etéd) De itt is már megjelentek az írásbeliség termékei: „Ott mesélték azt a mesét, amilyenek a meséskönyvekben vannak ... meséskönyveket olvastam gyermekkoromban, s azok ott mind megvoltak, amit ott, mind ott meséltek, amikor én már fiatal voltam.” (Márton Lajos sz. 1899 Firtosvárálja) A kettős szabályozottságot, a hivatalos, intézményi korrekciót többen is hangsúlyozták az adatközlők közül: „...ugye mint gyerekek járogatunk emberkórusba, sokat beszélgettek az öregek ilyeneket akkor... Aztán megindultak egy babonafonalon, azt aztán tekerték s eresztették... S én pedig ott sokszor úgy agyonijesztettem magam, hogy másnap amikor otthon kellett üljek a kisebbekkel, hát a nyavalya rontott ki, hogy mi lesz... Utána aztán jött az iskola és hamar kimáztam én ezekből, abszolút, aztán nem adtam

én ezekre életemben soha, mikor már annyi lett az eszem.” (Fülöp Mihály sz. 1899, Énlaka)

A közösség tudását a gyűjtés évtizedében még mindig a kettős formálás, továbbadás határozta meg – de egyre kevesebb szerep jutott a hagyományos tudástermelési, tudásforgalmazási alkalmaknak. „A közösségben tárolt és alkalmazott szövegek információkkal fedik le az életteret. A térre, a múltra, a lakosokra, építményekre vonatkozó tudás, az ezekbe szervezett etikai normarendszer alakítja ki az *összetartozás horizontját, a hely egységét.*”¹⁷ Azt mondhatom, hogy a hetvenes években jelentős mértékben az írott kultúra, az értelmiségi befolyás határozta meg a lokalitás egységének termelését. Kijelölt helyzetekben, erre felkészített/ felkészült szereplők szabályozták a „hagyományápolást”. Megmaradtak azonban igen lényeges szerepmegosztások is: a történelemre vonatkozó hiedelmek a romantikus korszak értelmiségi múltkonstruálását (Kövári László, Orbán Balázs, Benedek Elek műveit) felhasználva éltek tovább, a természetfelettire és a természetfeletti erő megjelenésére (pl. rontásra, boszorkányságra) vonatkozó hiedelmek ezt a kontrollt figyelembe nem véve, más szabályoknak engedelve, hagyományosan terjedtek.

2.2. Milyen tudás a hiedelem?

Önmagunkról és a világról alkotott tudás, amelyet igaznak tartunk, bár nem igazoltunk tudományos eszközökkel, és amely szerint választjuk cselekvési módunkat, indokoljuk tetteinket.¹⁸

¹⁷ KESZEG, 2007: 17. p. (Kiemelés az eredetiben – GJ.)

¹⁸ Lásd az 1975-ös visegrádi Hiedelemkonferencia anyagait, különösen HAJNAL-HOPPÁL, 1976.

Megnyilvánulása szerint lehet hiedelem-cselekvés és hiedelem-elbeszélés. Én az előbbiek helyszíni megfigyelését (szokáskutatóként) nem végeztem, mondakutatóként ez utóbbiakra alapozhatom vizsgálódásaimat.

A hiedelem általános kategóriája a mindennapoknak: nélkülözhetetlen orientáló szerepet lát el. A néphitként ismert sajátos kategória a hiedelmek egy speciális csoportját alkotja, és „a kollektív hiedelmek csoportján belül, meghatározott társadalmi feltételek és körülmények között élő közösség sztereotipizálódott, közvetlen kommunikáció által öröklődő, egyszóval folklór jellegű hiedelmei összességként határozható meg”.¹⁹

A mindennapokban az igazolt és a nem igazolt tudásnak, az igen nehezen elválasztható, és ennek a kimerítő feladatát nem is igen vállaló népi közegben az ismeretnek és hiedelemnek komplementer orientáló szerepei, funkciói lehetnek. Az értelmiségi kontrollnak fentebb hangsúlyozott szerepe ellenére mindkettő közösségi termék, közösségre hozza létre és tartja fent, és egyaránt szerepet játszanak a kulturális információk rendszerezésében, tárolásában, működtetésében. „...egyrészt a néphit hiedelmei szorosan összefüggnek egymással, az egyes elemek feltételezik egymást, a hiedelmek egymásra épülnek. Másrészt a természeti, illetve a társadalmi környezetről, illetve a természetfeletti világról alkotott vélekedések rendszeresen vizsdatérő, ismétlődő – sztereotip – tartalmi-formai kategóriákban nyilvánulnak meg.”²⁰, és egy közösségi rendet alkotnak.

Közösség sem egykor, sem ma nem

lehet meg a mindennapi helyzetekben alkalmazható, igaznak tartott és igazolt (tudás), meg az igaznak tartott, nem igazolt (hiedelem) magyarázatok, meg az ezeket egységes (mítikus) keretbe foglalva fenntartó kulturális emlékezet nélkül.

3.

Ha a helységek szerinti megoszlást nézzük, akkor a legtöbb szöveg Etédről származik (11 adatközlő 56 mondája, a teljes szövegmenyiség 40 százaléka).

Énlakáról 5 adatközlő 28 szövegét válogattam be a gyűjteménybe (ez a teljes szövegmenyiség mintegy 20 százaléka).

Ha a Firtosról nézünk le, akkor a körben fekvő települések lakói egyaránt örökösei a római utaknak, a castellumnak, a Firtoson megtelepedő barátoknak.

Különállás tapasztalható a kommunikatív emlékezet tematizáltságában, a helyi mesélők tehetségében, a helyi jelenségekre való refleksióban. Az azonosítás a közös kulturális emlékezet.

A mondananyag nagyfokú egyezése nyilvánvaló. A három település anyaga kiegészíti egymást, közös történetként, hiedelemanyagként is kezelhető.

3.1. Énlaka hiedelmeiről beszélve előbb a történelmi vonatkozású szövegeket veszem sorra.

3.1.1. Igen jól dokumentálható, hogy valamilyen módon a Firtoshoz, a Firtoson történetekhez, vagy a Firtosra elképzelt eseményekhez kötődnek: a kistáj központi, domináns földrajzi eleme mondaképző, vándormondákat lokalizáló erővel rendelkezik. Magyarázatok sora született és él a Firtossal kapcsolatban. Ebben Firtosváraljával

¹⁹ FEJŐS, 1985: 29 p.

²⁰ Uo. 30 p.

szoros rokonságot tart, Etéddel kevésbé.

A települések néveredetét bemutató monda nemcsak Énlakán, hanem mind-egyik helységben jól ismert. Az énlaki Demeter Domokos a mondának történeti hitelt akart adni, ezért így kezdte, „1332-ben Énlaka Jenlaka néven szerepelt. A Bástyá féle jegyzékben pedig Jenölaka volt. Jenőnek nagy birodalma volt...” Jenő, mint földbirtokos élt itt a középkorban – és minden Firtos környéki településnek ő és fiai adtak nevet, valamint ezek utódai népesítették be. Korond, Firtosváralja, Firtosmartonos, Etéd, Küsmőd, Szolokma, Atyha kerül felsorolásra. Külön nem említi Énlakát – de ebben a megközelítésben az van benne, hogy ahol Jenő lakott, vagyis Énlaka volt a vidék legrégebbi helye, és mivel az apa lakhelye, így a központja. Az énlaki, erős lokális identitástudatot mutató népi topográfia reális reprezentációja ez a monda, hiszen más variánsokban is a nemzetségszó, az apa lakhelye, tehát a legfontosabb, az „ős”-település Énlaka – vagyis, lefordítva: „Énlaka a világ közepe”. Az etédi Birtalan Sándor szerint is „...úgy mesélik, hogy Énlakán volt a központ, ott lakott az öreg, nem tudom, négy fiával vagy ötten.” Ehhez képest kevésbé fontosak a részletek: hogy hány település neve keletkezett így (van olyan monda, amelyik Siklódot is ide sorolja, de kihagyja Korondot, Firtosváralját és Firtosmartonost), vagy hogy Firtoson lakó várúr, vagy énlaki gazdag székely ember a főhős.

3.1. 2. A Firtos nyugati oldalán látható, ló alakú agyagos rész, a „suvadás” időjósító jelentőségét minden faluban, ahol az látható, elismerik. Ha szürke a színe, esős idő, ha fehér, akkor jó idő lesz. Az eredetmonda szerint (a leg részletesebb változatát a váraljai Márton Lajos mondta el) a tündér ott vár-

ta a szeretőjét, a ló megijedt és „a föld leszakadt”, a lovas megmenekült, de a ló lezuhant. A variánsok szerint „szitytya vitéz” vagy „váraljai legény” volt az udvarló, és sorstragédiának lettek az áldozatai, hiszen nem tartották be a kiszabott időt, a kakasszó elválás előtt érte őket, és a ló és mindkét lovas lezuhant és szörnyethalt.

Nem csak ebben az esetben mondatma a sors, vagyis a kiszabott, az alkalmas időben végzett tevékenység, meg az abban az esetben járó büntetés, ha ezt valaki nem veszi figyelembe, nem tartja be. A Székelyföld más részein is ismert likas kő mondájában a tündérek vetélkednek, és Firtosról Tartódra akarják szállítani a vár „szegeletkövét”, de közben idejük lejár, megszólal a kakas, ezért a követ elejtik, tervük nem sikerül.

Amit feltétlenül meg kell jegyezni, az a negatív-pozitív pólus térbe való kihelyezettsége: a firtosfalvi falvakban mesélt mondákban Firtos a jó, a távolabb (idegen területen) lakó Tartód a gonosz tündér. Az énlaki Fülöp Mihály a tündérek vetélkedésének egy olyan variánsát mondta el, amely a tündérékével szembeállítva a „népi” értékrendet mutatja be: „... azon is vetélkedtek, hogy mék jobb, mék munkája van a népnek boldogságára és javára. Egy öreg székelyt megkértek, hogy döntse el a vitát. Hásze szép a váratok, szép, de a forrás a hegyaljában, azt a nép a legjobban tudja használni, s az a népnek a legjobb, az a forrás.”

A likas kő mondájának variánsait Szendrey Zsigmond a történeti monda osztályozásában a IX. mondatípusba (halom-mondák), Az ördögjettete hegy motívumba sorolja. Ez a motívum (tündérek, ördögök vetélkedése, kakasszó varázsereje) a 19. századi gyűjteményekben gyakran előfordul.

3.1.3. Sok szöveget gyűjthettem a „Firtos titkairól”: barlangról, kutakról, kincseket rejtő helyekről. Ezek mind jelzik, hogy a „titkos hely”, ahol sok minden nem ismert, ahol meglepő dolgok történhetnek, egyszerűen a helyi világ topográfiájának negatív töltetű területe, feltáratlan, félelmetes része a Firtos hegye. Az énlaki Tamás Árpád (sz. 1893) arról beszél, hogy a Firtoson óriások laktak: amikor Gyulafehérváron az „elsőt húzták” (elsőt harangoztak), akkor indultak, és amikor behúzták, akkor a templomban voltak. Az óriás kislány a kötényében felvitte a falubeli gyereket, de aztán visszavitték vele: „hagyjatok békit nekik, mert azok pusztítanak el münköt”. Az első motívum Rapsonnéval kapcsolatosan ismeretes a Sóvidék falvaiban: ő alkut kötött az ördöggel, hogy olyan utat építsen, hogy az első harangszókor elindul a (hol tordai, hol kolozsvári, hol gyulafehérvári) templomba, és a harmadik harangszókor már ott van. Az út a Nyárad mentén Tündér Ilona útjaként is ismeretes, és ugyanarról az építményről: a római útról, pontosabban az úttal kapcsolatos, lokalitások szerint változó hiedelemvariánsokról van szó.

A Firtos mélyén rejlő kincses barlangokról, kincskeresőkről több szöveg is van a gyűjteményben. Az énlaki Bálint János (sz. 1906) részletesen mesélt egy, a képzeletet akkoriban (az első világháború előtt) igen foglalkoztató bányászakcióról: „Eljöttek Petrozsényből, egy bányamérnök s négy segédje. Idejöttek a faluba, mert nála megvolt a térkép, a rajz. Jöttek, hogy keressék föl. S a faluba amikor bejöttek, ugye érdeklődtek, mert idegenek voltak. Hogy ki olyan ember, aki tudna nekik magyarázni, amit kérdeznek, ott fenn a Firtosban. Hát idejöttek, nyáron, s ott is voltak vagy négy nap, pontosan nem tudom,

hoztak robbanószerkezetet, zsinórt, s amit kellett nekik, német ládában sok puskaport... s elmagyarázta, hogy mit mondana a térkép, a rajz, hogy a Firtos bele öres, ki volt bányászva valamikor, ki tudja mikor, aranybánya volt ott, üres, úgy ne, három rész, közbül meg van hagyva még bolthajtásos fal s átjáró...” A kutatásnak eredményeként olyan festéket fedeztek fel, amelyet a falusiak azelőtt is ismertek s használtak: „Akkor mentek festékkárához, azt is, megvolt a rajzon, kirobantotta s megvizsgálta, hogy milyen finom festékanyag van. Azt mondta, Palesztinába vitték ezt a festékanyagot, ami nem mindenütt van, s azt mondta akkor is hogy cinóber, kék s zöld. Aztán is néztem, hogy tiszta igaz volt, olyan piros cinóber s zöld volt, szép volt. Bálint Domokos bátyámnak a tornáca avval volt megfestve...”

A Firtos oldalából kiömlő „kutaknak” nagy számára is megvan a hiedelem-magyarázat: a Firtos alatt tengerszem van (Török János). A vár kútja összeköttetésben volt a környező várak kútjaival, meg alagutak is összeköttetést teremtettek a várak között – ezt más falvakban is mesélik.

A Firtoson nemcsak bányászok jelentek meg – a 19, 20. század elején gyakori volt a „kincskeresők” megjelenése. „Írásokról”, azaz a kincsek helyét megjelölő iratokról, meg egy éjszaka alatt meggazdagodó emberekről beszélnek: „Állítólag volt Korondon egy borbély. S annak valami írás volt a kezébe, hát ő a Firtosd várát kezdte kutatni. Munkásokat vitt oda s dolgozott, mert különben Váraljának a vagyona.... s amíg azok észrevették volna, hát ez sokat dolgoztatott, s állítólag kaptak is, de azt egy éjszaka úgy eltüntette, hogy azután se a munkások, se senki se tudott róla... S még keresték, hogy

vajon honnan... s meg is találták annak a ládának a helyit...” (Török János) Az énlaki Bálint János szerint a korondi, Fekete nevű borbély valóban kincset ásott és meggazdagodott, ő találkozott vele, és megcsodálta „a kezén a drága gyűrűket”. A Firtosvára határában, az 1840-es években talált kincsről Deák Béláné Deák Rózália (sz. 1905) számol be: „... egy Bálint nevű ember ahogy szántott, elkorhadt vadalmafa-csutak vagy valami olyasmi volt, s kiszántotta a földből, onnan arany jött ki. Aztán ő széjjel is szántotta jórészt, belőle valamennyit fölszödött, de akkor mind jártak ki innen az asszonyok, keresték az aranyat. Kaptak is aranyat, s akkor, ahogy összeszedték, idejött valami zsidó, s valami semmiért, valami cifra fejkendőért vagy miért az asszonyok mind odaadták az aranyat, s mind elvette.”

Jakab-Szádeczky is részletesen ír az ezek szerint valóban megtörtént és dokumentált esetről az Udvarhely vármegye története a legrégebb időktől 1849-ig c. művében: „Bálint Péter firtos-váraljai szabad székely, kisleány és Bálint János kis szolgája egy nyári délután csaknem este felé a Firtoson levő földjük ugarszántása felszínén találtak legelébb két-három darab aranyat, a mi a faluban hírül menvén, a nép azonnal ásóval s kapával a hely színére sietett, s világlónál (vékony fapálca) mécsnél és gyertyánál folytatták az aranykeresést, másnap kimentek a szomszéd falu lakosai, s úgy feltúrták Bálint István szántóföldjét, hogy falu pecsétivel volt kénytelen eltüntetni a népet, hogy egészen semmivé ne tegyék szántóját. Ez a kincstárnak is tudomására jutott, s minthogy a törvények szerint a talált kincsből a fiskusnak is része van, a kir. közigazgatóság nyomozó írnokokat küldött ki, a mi kiderítette, hogy hír

szerint 5000 db. aranyat találtak az emberek, de mindenik titkolván a dolgot sajnálván szép pénzétől megválni, csak 237 darabnak jutottak nyomára, abból is csak 61 darab volt egyiknél-másiknál megtalálható.”²¹

Az énlaki Tamás Árpád is tud a falu határában talált aranypénzekről. A szintén énlaki Demeter Domokos szerint Ádám Jóskának hívták azt a disznópásztort, aki a disznók által egy fa tövéből kitért „fényes gombokat” talált.

3.1.4. A 18. században a Firtoson lakó barátokra a mondákban mint „ördögökre” és „tüzes lüdercekre” emlékeznek. Kétségtelen, hogy az egykori vallási vetélkedések emlékei őrződtek meg a történetekben, melyek központi eleme, hogy a barátok ijesztgetik a környék népét, és a felvilágosult protestáns gazdák, vagy „legátusok” leleplezik őket. Az énlaki Fülöp Mihály a következőképpen mesélte az ördögök leleplezését: „Hát Firtoson valamikor barátok voltak, ugye a szájhagyomány szerint. S aztán abbiza még úgy is csináltak, hogy a népet jeszítették. Bivalbőrbe öltöztek, s hogy na, ördögjárást gyakoroltak, hogy na az ördög jár, de persze a barátok bivalybőrbe voltak. Az akkori kurátornak egy jó erős szolgája volt, s azt mondja egy este neki:

– Gyere menjünk, nézzük meg azt az ördögöt.

Elmentek ide a Körösztösúthoz, mert ott kellett bejőjön az ördög, aztán megfogták, s úgy tudódott ki, hogy a barátok voltak az ördögök.”

Míndegyik Firtos környéki településen jól ismertek és kedveltek a történet variánsai. Gagyi Samu könyvében így mutatja be az Etéden tüzes lüderceknek

²¹ JAKAB-SZÁDECZKY 1978: 141. p.

ismert barátok leleplezésének történetét: „A tüzes lüdérc nyári sötét éjjeleken az erdős, bokros helyeken kinn háló munkásokat és marhákat őrzőket sok ideig rémítgette a Firtos körüli falvak határain. A firtosi barátok jó pénzért a szentelt füstölővel és misével elúzták innen is, onnan is. Egy alkalommal a firtosi hegy közelében, a községtől távol eső Csókás nevű erdős, bokros kaszálóján kint hált munkásaival Simon Lajos. Megjelent a tüzes lüdérc. A kaszások megrémültek. Simon Lajos azonban nem azért tanult az udvarhelyi ref. kollégiumban, hogy ne sejtett volna valamit. Nyakon csípte. „*Da mihi veniam dabo tibi nummos!*” – kérte a lüdérc. „*Dabo tibi baculum, incolisque oculos!*” – felelte Simon Lajos. (Ezen latin szavak jó magyar értelme ez: „Bocsáss szabadon s megfizetek érte!” „Megfizetek én neked bottal s felnyitom a népnek a szemét!”) Megkötözte. Kaszásait szétküldözte a szomszéd községekbe, hogy jöjjenek s nézzék meg a tüzes lüdercet. Reggel nagyobb néptömeg előtt, mint amilyen az atyhai búcsún meg szokott jelenni, jól elverte, s mivel a lábaival nem volt képes felmenni a zárdába, lóra kötözve vitték föl. Azóta nem láttak tüzes lüdercet a vidéken.”²²

3.1.5. A tatárjárás szóbeli emlékei általánosan ismertek: egy, a régmúltat jellemző általános félelem és bizonytalanság korszakaként kezelik, „futásvilágnak” is nevezik, Tárgyi emléke, hogy hátul is volt kijárat a házon, meg az utcák is azért voltak görbék, hogy könnyebben tudjanak menekülni: „este a puliszkvizet odatették, de nem tudták, hogy meg tudják-e főzni”. Énlaki adatközlőim mindegyike ismeri a tatárjárás Énlakához kötődő mondáját:

miután a tatárok, hála az elüljáróknak, békességgel elvonultak, valaki megleszte őket és közéjük lőtt, erre visszatértek, és a templomot felégették.

3.1.6. A történelmi tudás után a hi-elelemtudásra vonatkozó anyagomat ismertetem. Az első téma: kísértet, hallucináció. A levegőben repülő „tündérek”, „kisasszonyok”, akik muzsikaszóval repülnek és mulatnak, több monda témája. Tamás Árpád, Fülöp Mihály, Török János is mesélt a kísértetekkel való találkozásról. Török János szerint „Na, mind fiatalok, hát divatba volt mondjuk nyári gyümölcsöt kóstolgatni, na akárhogy vegyük-tegyük... Hát ezekkel a diákokkal, egyidős korú is voltam, s Bíró Izsák, Fülöp Domokos, aki meghalt... s akkor Béla jegyző. S hát Bíró Dénesnitt a kertben, oda hátul jó epőralma volt. Ezek a keményebbek fölmentek a fára, s mi Béla jegyzővel elésétáltunk a kert mellé, a nagy út volt, de gyönyörű holdvilág volt. ... én babonás nem vagyok, s nem hiszek se ördögben se lidércben, de egy nagy fehér jődögélt le az úton szép csendesen, s megvártuk, míg a hídon keresztüljött, s akkor usgyi, föl Rigópataka felé, nem volt hely elég nekünk, hogy fussunk, nem hogy megvártuk volna, s meggyőződünk, hogy mi volt az a nagy fehér hosszú.” Bálint János apja vadászat közben tapasztalta, hogy „muzsikaszó vonul el fölötte”. A racionalis magyarázatot kereső történetmondó szerint az apja „a rádióhullámokat” hallotta.

3.1. 7. Boszorkányról, boszorkány rontásáról Énlakán Tamás Árpád és Bálint János tudott több történetet – Török Albert inkább „babonáságot” kicsúfoló eseteket mesélt. A rontás leggyakoribb formája a tejelvevés. A forgószelebe dobott fejsze motívumát tartalmazó

²² GAGYI, 1910: 20. p.

mondát is mesélte Tamás Árpád, szintén ő mondta el Patakfalvi Mihályról, hogy a boszorkányok meghordozták, a Kalondára vitték. Bálint Jánosnak az apja mesélte, hogy az ő kortársát, Szócs Mihályt éjszakánként gyötörték, korbácsolták a boszorkányok. Bálint Jánosné Varga Ilona (sz. 1913) részletesen elmondta, hogyan lehet felismerni a templomban, három fakanál segítségével a boszorkányokat. Ő is a Szócs Mihály esetével példálózott: ez az ember volt az, aki a felismerést kipróbálta, és büntetésből verték, hordozták éjszaka az általa leleplezett boszorkányok.

3.1.8. A tudós kocsisról, mint természetfeletti erejű személyről Tamás Árpád mesélt. Lidércről (fekete tyúk, vagy a levegőben úszó „hosszú alak”) szóló mondát Bálint János és Demeter Domokos is mondott. Ez esetben is a túlvilági személlyel vagy túlvilági erővel rendelkező emberrel kapcsolatos mondák közül az élménytörténetek (memorátok) helyiek, a fabulátok általánosan elterjedt vándorhiedelmek lokalizált változatai.

A kételkedés, a „babonás viselkedés” nevelő szándékkal való kifigurázásának vágya hozza létre az ál-hiedelemmondákat. Énlakán Demeter Domokos története szól arról, hogy éjszaka egy leány kiment a temetőbe, beleszúrt egy kést a sírba, a saját szoknyáját odafogta, és úgy megijedt, hogy összeesett. A tanulság: racionális magyarázata van a jelenségnek, „nem a boszorkányok s nem az efféle, hanem úgye ő aztán megijedett...” Török János is halottal kapcsolatos történetet elmondva emeli ki, hogy nem „visszatért” az akasztott ember az élő után, hanem a levegő jött ki a melléből, ahogy a kötélről leemelték, és az tűnt úgy, mintha sóhajtott volna.

3.2. A 19. században leírt változatai is kialakultak a történelmi, a Firtoshoz kapcsolódó mondatémáknak. A hetvenes években ezek variánsait mesélték a gyűjtőnek. Kővári Lászlót kell elsőnek említenem, hiszen Orbán Balázs is tőle veszi át a történeteket. 1852-ben jelenik meg Pesten *Erdély régiségei* c. könyve, majd 1957-ben jelenik meg Kolozsváron a *Száz történelmi rege*, ebben benne van a települések nevének eredetmondája – ez utóbbi esetében azonban Kővári is Benkő L. *Special Transilvaniae* c. „Hétlap”-jának közlésére támaszkodik.

Orbán Balázs *A Székelyföld leírásának* első, Udvarhelyszéki kötetében hosszán ír a Firtosról meg a vele kapcsolatos mondákról – a „regékre” hivatkozva. A Firtos lova mondát például így kezdi: „A várral átellenben nyugatra egy kis önálló csúcs van, Várlapossa dombja, melynek fennlapján vad egres, veres szőlő (ribizli), vad tulipánok és liliomok tenyésznek, ott volt, midőn a vár állott, a tündérek szép kertje, melynek közepén sarkon forgó arany kertiház állott, mint a rege mondja”.²³ Benedek Elek az 1926-ban megjelent *Erdélyi népmondákban* Kővári és Orbán Balázs történeteit dolgozza fel. A 19. század végén, 20. század elején a firtosalji falvakban tevékenykedő jó szándékú „helytörténészek” (Tarcsafalvi Pálffy Árpád, Gagy Samu) is leginkább Orbán Balázs művére támaszkodtak.

4.

Mіндеzek után újra visszatérek a bevezetőben elmondottakhoz: a történelem elemei a kulturális emlékezet olvasztótégelyében átalakulnak és mítikussá válnak abban az értelemben,

²³ ORBÁN, 1868: 128. p.

hogy időtlen formákat kapnak, és kánonképző, normatív és formatív erővel telítődnek. Nem lehet a Firtoson történekről úgy beszélni, hogy ne igazodnának az ezt iskolában ismertető tanítók, vagy az olvasó emberek Orbán Balázs leírásaihoz. A kulturális emlékezet a múltól merev és egységes képet nyújt – a múlt legitim képét nyújtja.

Keszeg Vilmos szerint „... a lokális narratívumok a kollektív emlékezet által tárolt *történelemként* funkcionálnak. A települések határában található természeti objektumok, az épületek története, a hiedelemtörténetek, a település története, a családok és egyedek története, a közösség lakóiról szóló anekdoták, proverbiumok, emlékezetes mondások, bölcsességek, akárcsak a különböző feliratok (emlékművek, templomok, épületek, sírkövek feliratai) a kéziratos feljegyzések narratív sémákba illesztve a település és a település lakóinak időben kibontakozó életét reprezentálják. A narratívumok az *együttléti alkalmak* során, szocializáló, szórakoztató, moralizáló, marginalizáló szándékkal hang-

zanak el. A különböző szövegtípusba tartozó történetek egymás kontextusát építik meg, koherenciát teremtenek, egymás hitelességét szavatolják.”²⁴

A hetvenes években is hallhattam a Firtos lova mondával kapcsolatban, hogy „Hát az most is, a hagyomány megvan, mert még most is a színpadnak az izéjére is ez volt nyomtatva, a tündérlány a szeretőjével. (A díszletre?) A díszletre.” A történet az újabb és újabb színdarab-bemutatók, bállok „illusztrációja” volt, a hivatalos kultúrrendezvények, szórakozási alkalmak – „együttléti alkalmak” – idején.

A mai, a hetvenes évekhez képest gyökeresen más képet mutató Énlakán szervezett tudományos konferenciának is ez az egyik funkciója: kontextusba helyezi azt a hiedelemtudást, amelynek elemeit a hetvenes években gyűjtöttem, és amelyet itt bemutatok. Ennek a kontextualizációnak a létrehozói azonban csak kis részben énlakiaiak. Ami most történik, az egy regionális, nemzeti szinten zajló kulturális emlékezet-konstituálási folyamat része.

Irodalomjegyzék:

ASSMANN, J.

1999. *A kulturális emlékezet*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.

BALASSA I.

1963. *Karcsai mondák*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

BALOGH I.

1972. A paraszti művelődés. in: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1948-1914*. Budapest: Akadémiai Könyvkiadó.

CSÖGÖR E.

1998. *Tordatúr hiedelemvilága*. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó.

²⁴ KESZEG én.: 130-131. pp. – kiemelések az eredetiben – GJ.

DÖMÖTÖR T.

1972. Monda. in: *A magyar népköltészet*. Budapest

ERDEI F.

é.n. *Parasztok*.

FEJŐS Z.

1985. Hiedelemrendszer, szöveg, közösség. *Néprajzi Közlemények* XVII, XVIII.

Budapest: Múzsák Közművelődési Kiadó.

GAGYI J.

1977. A paraszti hiedelemvilág bomlása. *Korunk* 6. p. 457–459.

2004. *A krízis éve a Székelyföldön. 1949*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó.

GAGYI S.

1910 *Tükördarabok*. Szováta.

HAJNAL A. – HOPPÁL M.

1975. Az egyéni és közösségi hiedelmekről. *A Visegrádi Hiedelemkonferencia*

Előadásai. Sokszorosított anyag.

HOBBSAWM, E.

1998. *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története*. Budapest: Pannonia Kiadó.

KESZEG V.

1991. *A folklór határán*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

1999. *Mezőségi hiedelmek*. Marosvásárhely: Mentor Könyvkiadó.

2007. A lokális emlékezet: beszédmód és kontextus. in: *Emlékezet és kommunikáció.*

Narratívák az egyéni, a társas és a közösségi identitás teremtésében. Szerk. Gagy

József. Kolozsvár: Scientia Kiadó. 15–38. pp.

é.n. Népballadák a lokális történelem regiszterében. in: *Homo narrans*. Kolozsvár:

Komp-Press Könyvkiadó. 124–146. pp.

KÖVÁRI L.

1852. *Erdély régiségei*. Pest

1957. *Száz történelmi rege*. Kolozsvár

MITRULY M.

1974. *Magyar népköltészet*. Cluj.

OLÁH S.

1996. A székelyföldi migráció előtörténetének áttakintése. in: *Elvándorlók?*

Vendégmunka és életforma a Székelyföldön. Csíkszereda. Pro-Print Könyvkiadó.

15–36. pp.

ORBÁN B.

1868. *A Székelyföld leírása*. I. Pest

ORTUTATY Gy. [szerk.]

1979. *A Magyar Folklór*. Tankönyvkiadó, Budapest.

PÓCS É.

1964. *Zagyvarékas néphite*. *Néprajzi Közlemények* IX. 3–4.

SZABÓ L.

1976. *Taktaszadai mondák*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

TARCSAFALVI PÁLFFY A.

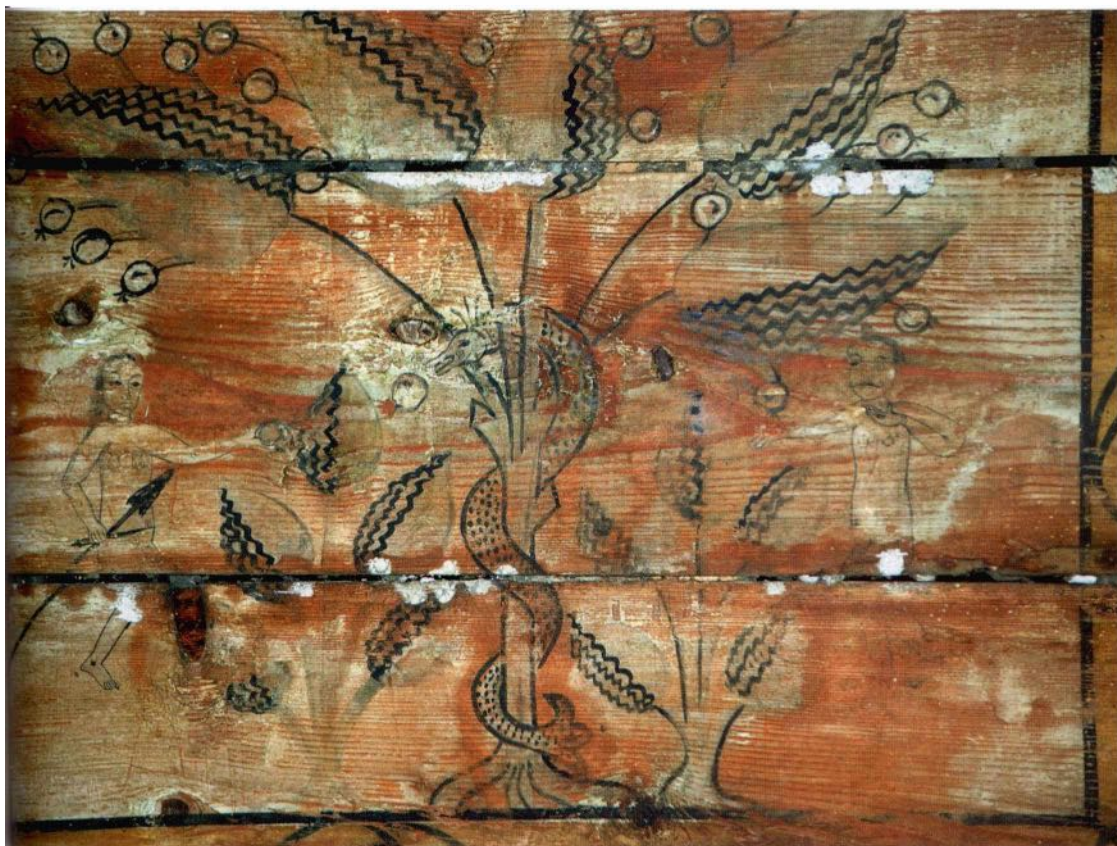
1904. *Etéd község története*. Székelykeresztúr.

VOIGT V.

1972. *A folklór esztétikájához*. Budapest: Akadémiai Könyvkiadó.

XII. kép: Feliratos tábla: *Laus deo, quia finem video*, azaz: Dicsőség Istennek, mivel látom a végső célt (Visy Zs. felvétele)

XIII. kép: Ádám és Éva bűnbeesése a Paradicsomkertben (Visy Zs. felvétele)

id. Szávai Márton:

MŰVELŐDÉSI ÉLET 120 ÉVE ÉNLAKÁN

I.

Jelen dolgozat az énlaki szervezett művelődési élet 1871–1991-es időszakát tekinti át. A tárgyalt időszak kezdete egybeesik a rendelkezésre álló régi jegyzőkönyvek, irattári bejegyzések tanúsága szerint, az énlaki Művelődési Ifjúsági Egylet alakulásával. Az 1866. évi bejegyzés szerint „*Bartha Sigmund scola mester az ifjúságot önképző Egylet alakítására hívja fel.*”¹

Megalakulásának tényét, és egyben a színjátszás kezdetét egy 1871-es iskola ellenőrzési jegyzőkönyvben foglaltak tárják elénk, mely szerint: „*Az Önképző Egylettől ezen iskola is nyert némi taneszközöket, a színjátszók jövedelméből... Az ismétlő iskoláztatás is fennáll, az ide kötelesek mintegy 20 számból álló mindkét nemű tanulók gyakorolván ezt mégpedig hetenkint három estvéli órákon*”².

Mint intézményes keret, az Egylet folytatólagosan, évről-évre újraserveződött, mely tény (a „megújulást”) jelentőségteljesen jegyzőkönyvbe is foglalták: „*Magunkat egyleti tagságra elkötelezzük s ennek bizonyosságául neveinket saját kezűleg aláírjuk s a tagsági díjnak 15 nap alatti megfizetésére magunkat kötelezzük.*”³

Minden év novemberében megválasztották a vezetőségét. E jegyzőkönyvek tartalmazzák a tagság névsorát,

rendezvényeik jövedelmének elszámolását, amelyet mindig közhasznú célra fordítottak.

Az egyleti tevékenység ezek alapján nyomon követhető – kisebb megszakításokkal – mindvégig. 1880-tól 1938-ig nem hiányzik egyetlen jegyzőkönyv sem. Szintén fontos dokumentum az Egylet alapszabálya, melynek szerkesztésének gondolata nem sokkal az alakulás után már felvetődött. Azonban több éven át, csak az alakuló jegyzőkönyvek tartalmazták az egylet ház- és rendszabályait.

1902. április 22-i jegyzőkönyv szerint Nagy Ferenc tanító mint elnök javasolta egy bizottmány megválasztását, melynek feladata lesz, hogy „*szerkeszték meg az alapszabályzatot, és szentesítés végett terjesszék a Minisztérium elé, mert hogy kormányilag megerősített alapszabályaink legyenek, igen szükséges*”.⁴ A tervet el is készült, és az ugyanazon év november 13-i gyűlésen némi változtatásokkal „*Elfogadtatott*”.

Az „Énlaki Ifjúsági Egylet” alapszabályait, mint alapdokumentumot következetes demokratikus szellem jellemzi. Megszabta az egylet célját: „*A tanköteles kort túlhaladott ifjúságnak az illem és tisztességre, mértékletes életmódra szoktatása, a kocsmák és más ehhez hasonló helységek látogatásától való visszatartása.*”. Szabályozta a működési

¹ Egyleti jegyzőkönyvek 1871/1

² Iskola-ellenőrzési jegyzőkönyv, 1871.

³ Egyleti jegyzőkönyvek, 1894: 4.
(Továbbiakban EJ)

⁴ Egyleti Alapszabály 1871: 1.

Alapszabályok,

az „Énlaki Ifjúsági Egyesület” számára. —

1. §.

Az egyesület címe: Énlaki Ifjúsági Egyesület. Tiszte-
jón szintén ezen címmel egyező köriratot használja.

— 2. §. —

Az egyesület célja: tanköteles kort túlhaladott ifju-
ságnál, a hazafias érületnél, a vallás-iskolai életnél
ápolása, a hasznos ismereteknek terjesztése; az ifjúság-
nak illem és tisztesség, méltó életmódra való szokta-
tása, a kocsmák és más ehhez hasonló helyiségek látogató-
sától való visszatartása. —

Az ifjúsági egyesület körét minden felekizesti, avagy
politikai kérdés szigorúan tiltva van. —

— 3. §. —

Az egyesület tagjai: rendszeres, pártoló és alapító tagok. —
a. Rendszeres tag lehet minden 15-él életévét betöltött, smni és
olvadni tudó tisztességes ifju, a ki bejelösi szándékát az
az egyesület igazgatójának bejelenti, az egyesület szabályai-
nak megtartására magát kötelezi s évenként 30 fellei tag-
sági díjat előre fizet. —

1. kép: A Énlaki Ifjúsági Egylet Alapszabályának első oldala

rendjét: „Az Egyesület rendezvényeit az iskola helyiségeiben tartja november hó 1-március hó 1-ig, hetenként kétszer, hétfőn és csütörtökön estve 7 órától 9 óráig, március 1-től pediglen október végéig alkalmas időben vasárnaponként délután 1-3 óráig.”⁵

A rendezvények programja előírja az iskolában kapott ismeretek gyakoroltatását és bővítését. (Ennek következtében az oktatási rendszer szerves és kiegészítő része.) „Gyakorolyák az olvasást, éneklés, számolást, szavalást, (...) fejlődjenek a tudomány minden nemeiben.”⁶ Ez iskolán kívüli intézményesített oktatási forma hatékonyságához nem férhet kétség. Az egész egyleti dokumentáció formai és tartalmi igényessége is ennek bizonyítéka. (1. kép)

Figyelemre méltó az Egylet azon törekvése, hogy saját könyvtárát létesítsen. 1897-ben olvasókört alakít 50 krajcár tagsági díj befizetése mellett. A jegyzőkönyvben ez áll: „mindannyian nagy szorgalmat és odaadást tanúsítva úgy az önképzésben, mint a jó példa adásában megbecsülendő eredményt mutattak fel... az évi tiszta jövedelemnek jelentős részét (30 forint) könyvek megvételére határozottat el, mi mint a legégetőbb szükség.”⁷ Itt megjegyzendő, hogy az Egylet igen jelentős számú állománnyal rendelkezett, mivel rendezvényeik jövedelmét a „színdarabos estvélyek” bevételeiből biztosította. Az Egylet több újságot, folyóiratot járatott.

A fegyelem és az aktív tevékenység mindenki számára egyformán kötelező volt. Az alap- és rendszabályzat szigorú fegyelmet írt elő. Kötelezte a tagokat valamilyen tevékenységi ágba részt venni, a szabad választás jogát biztosította, de ha egyik vagy másik

előadásra önként jelentkező nem került, „a tagok sorrendben bíztatnak meg, mely megbízatásnak engedelmességni mindenki tartozik”. Több jegyzőkönyvi bejegyzés utal arra, hogy kiket köteleztek az Egylettől való nyilvános bocsánatkérésre illetlen kifejezéseikért, mivel „megsértette a gyűlés méltóságát”, vagy „aki a beiratkozás után alig volt egy párszor az egyletbe, színdarab kiosztásakor kötelességeinek nem tett eleget, mivel a rá eső tanulást nem fogadta el, ezen eljárások folytán az alapszabályokat áthágta, így tehát nem tekinthető továbbra tagnak, az egylet köréből kizáratik”.⁸ Az egyletből való kizárás, vagy a rendezvényekről való egy-két évi kitiltás szigorú büntetésnek számított, maga után vont a faluközösség elítélését. Az egylet beágyazódott a falu közösségi életébe: ítéletei nemcsak az egylet tagsága számára jelentett kötelező normát, hanem az egész közösség számára jelentőséggel bírt.

Az Egylet egyhangúlag kimondja, hogy rendezvényeinek jövedelmét mindig közcélra fordítja. Így az évek során állandóan gyarapodott azon tárgyak száma, amelyet vásároltak vagy létrehoztak. Ilyenek voltak: a könyvállomány gyarapítása, hangszerek vásárlása, tanszerek beszerzése, középületeken végzett javítások, bútorok vásárlása stb.⁹

A közösségi életben betöltött szabályozó funkciója is volt. Egy jegyzőkönyvben az olvasható 1934-ből, hogy az egyleten kívül semmiféle testület saját javára addig bált nem csinálhat, amíg az Egyletnek be nem jelenti és az Egylet nem ad rá engedélyt. Ha mégis valamely testület bált akar rendezni, kötelezi magát, hogy a tiszta jövedel-

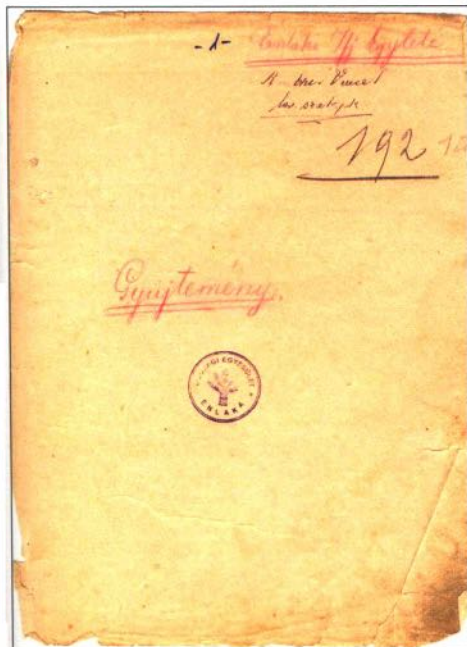
⁵ EJ, 1897: 4.

⁶ Uo.

⁷ EJ, 1903: 1.

⁸ Uo.

⁹ Uo. 1909: 4.

2. kép: A szépíró könyv első oldala

met valamely alapra vagy jótékony célra fordítja, akkor csinálhat, ha az „Egylet jónak és megfelelőnek találja”.¹⁰

Ezen ügybuzgalomból született 1930-ban a Falu Kultúrháza (az Egylet székháza), a színpad szoba, mely avatásán „... az Ifjúsági egyletnek minden egyes tagja a felépítésében példás és szorgalmas tevékenységet mutatott érezve szükségességet, a színpadon, mely az új épületben áll, gyermekeink és unokáink is jó érzéssel szerepeljenek ...” – mondotta Zsákó Gyula tanító.¹¹

A közjó következetes szolgálatát bizonyítják az 1880-ban bejegyzett sorok: „...ezek az önképzésnek anyagi eredményei, s hogy mi az erkölcsi szellemi eredmény, azt leírni, elbeszélni nem lehet, azt látni és tapasztalni kell a saját szemünkkel, fülünkkel és megfelelő értelemmel...”¹²

Az egyleti tevékenység részesei nem csak az ifjak voltak, hanem a korosabbak is, akik már sorrendben nem bíztak meg szerepléssel. Mint ifjú házások megmaradtak „pártoló tagnak”, idősebb korban pedig „egyleti atyáknak”, akiknek a jövedelme közhasznú célra való fordításába volt beleszólásuk és jó tanácsokkal látták el az Egyletet.

II.

A színjátszó tevékenység mindvégig egybefonódott az Egylettel. Elsősorban azért, mert a sokrétű tevékenysége között első helyen a színjátszás állott. Ezen tevékenységből származott anyagi jövedelme.

1871-ben az iskolát támogató (jelentős) anyagi alapját már műsoros rendezvényből biztosította. Ettől az időtől számítjuk a színjátszás kezdetét. A rendszeres „estvéli találkozások” alkalmával, „ahol a tudomány minden nemébe fejlődtek” igen fontos szerepet biztosítottak a szavalásnak. A sorrendben való megbízatás előtt minden tagnak verset kellett tanulnia, és azt a „gyűlést tartó estvéken az egybegyűltek előtt” el kellett szavalni. Az előadói készség fejlesztése céljából időnként versenyszavalást rendeztek, mely alkalmakkor egy koronás jutalomdíjat osztottak, amelyet egy öt tagból álló választmány ítelt oda. Az így megtanult verseket műsorok alkalmával előadták a nagyközönségnek. 1902-ben olvasható az egyik jegyzőkönyvben: „mely szavalatok előadatnak mullatság alkalmával vagy gyűlést tartó estvéken, azok beíratassanak erre nézve egy üres könyvbe”. Ez a folyamat meg is indult, és ezt a könyvet „Szépíró

¹⁰ Uo. 1930: 3.

¹¹ EJ, 1930: 3.

¹² Uo. 1880: 1.

Tatárjárás.

„Gyász hirmöke jö a királyhoz:

Arosz fejedelmi herceg;
 Meg sem pihen, fut, mint a vad,
 Melyet fészkeből kiverlek.
 Toldóv-futó, buzdós' lett,
 Nincs országa, nincs trónja már,
 Az ellenég elrapolta
 Tén a tatár, jön a tatár!

Véres kardot hordnate körül,
 Leng a király lobogója,
 A nemesség a háziúr
 Elhasson kardot, üljön lóra!
 „Mennyi kedves kunyáival,
 Mivánk bizony kiába várt”
 „Legye rimusobben hangzik:
 Tén a tatár, jön a tatár!”

„Erdély fiaim! Hídervári,
 A vesztő körmünkre ígert;
 Nig lóra ül a nemesség,
 Vádatment a határoslét!”
 „Mén sütre Hídervári,
 Fogj vidre legjen a tatár!”

3. kép: A szépíró könyv harmadik oldala

könyv"-nek nevezték el.¹³ (2. és 3. képek)

E könyv tanúsága szerint a „színdarabos bálók” elmaradhatatlan faluünneppek lettek, melyet Fülöp Gergely verses formában is megörökített: (4. kép)

Ami azt illeti, a színjátszók repertoárjában túlnyomórészt a népszínműveknek biztosítottak nagyobb teret. A műsorrendet évről-évre nem lehet pontosan nyomon követni, mivel a jegyzőkönyvek, amelyeket évenként három-négy alkalommal készítettek, nem foglalták magukban az előadott színmű címét és szerzőjét, hanem csak az előadás napját, rendezőségét, pénzügyi bevételét és annak közhasznú elszámolását. Rendszerint az első jegyzőkönyv a megújulást, a második-harmadik a felelősségre vonásokat, majd pedig a pénzügyi elszámolásokat tartalmazta. „Színdarabos estvéjeikről”, „színielőadás-sal egybekötött, jótékony célú táncvigmáikról” maradtak fenn nyomtatott meghívók, amelyek már tartalmazták színművek címét, szerzőjét, szereposztását, belépti díjakat stb.

Valószínű, hogy a minden alkalomra nyomtatott meghívók szokása miatt nem vették fel a jegyzőkönyvekbe az előadott darabok megjelölését, csak az előadásokra való utalásokat. Mint például 1899-ben jegyzőkönyvi dicséretet jegyeztek be Ambrus József, Fülöp János, Raffai Zsigmond részére, akik „a szereplésben különösen kitűntek”. 1905-ben „akik az előadásban szerepelnek, nem fizetnek belépti díjat”. 1907-ben nyomtatott meghívó bizonyítja a „Piros bugyelláris” színrehozatalát. 1913-ban pedig a „Csizmadia, mint kísértet” került színre. (5. és 6. képek)

1914-18 között az ifjak hadba vonulása miatt szünetelt az Egylet tevékenysé-

ge, de 1918 december 18-án újraindult. Ekkor Nagy Ferenc egyleti elnök a következőket mondta: „Az 1914-ben ránk zúdult irtózatatos háború, amely annyi bajt és veszedelmet okozott drága nemzetünknek, és oly sok szenvedést fiainknak s mindennemű tagjainknak. Mennyi véráldozatot és halált szórt szét mindenfelé. Hogy aztán lesz-e hasznunk belőle, nem tudni, legalábbis ez idő szerint reményvesztettek vagyunk... Kérjük a Mindenek Urát, hogy fordítsa jobbra sorsunkat, szabadítson meg a páratlan veszedelmektől.” Több, mint negyven év szolgálat után, 1924-ben Nagy Ferencet Zsakó Gyula váltotta, aki változatlan ügybuzgalommal végezte az Egylet vezetését. Ez évben a következőket jegyezték be: „Az Egylet ezévi színdarabos mulatsága szerencsésen, nagy sikerrel lejár. Idegenek és helybeliek oly nagy számban jelentek meg, hogy ily nagy számú közönségre régóta nem emlékeznek. Színre került „A falu rossza” népszínmű, három felvonásban. A szereplők, úgy a legények, mint a leányok teljes megelégedésünkre szerepeltek mindnyájan. A bevétel 9.130 lej volt, amely összeg ily pénz szűkiben elismerésre méltó.”¹⁴ E pénz teremtetten meg az alapját az 1930-as színpad építetésnek, melynek avatásán hangzottak el a következő szavak: „Az új deszkákon igaz hazafisága nyilatkozik meg annak, aki rá mer lépni”.¹⁵

Zsakó Gyula 1944-ben ment nyugdíjba. Az egylet tulajdonképpen folyamatos tevékenysége eddig tartott. A háborút követő időszak megváltozott körülményei nem kedveztek az önszerveződő civil szerveződések működésének. A diktatórikus berendezkedés külön intézményeket („kultur-otthonokat”) hozott létre, melyek funkciója a hivatalos propa-

¹⁴ EJ, 1928: 5.

¹⁵ Uo. 1930: 4.

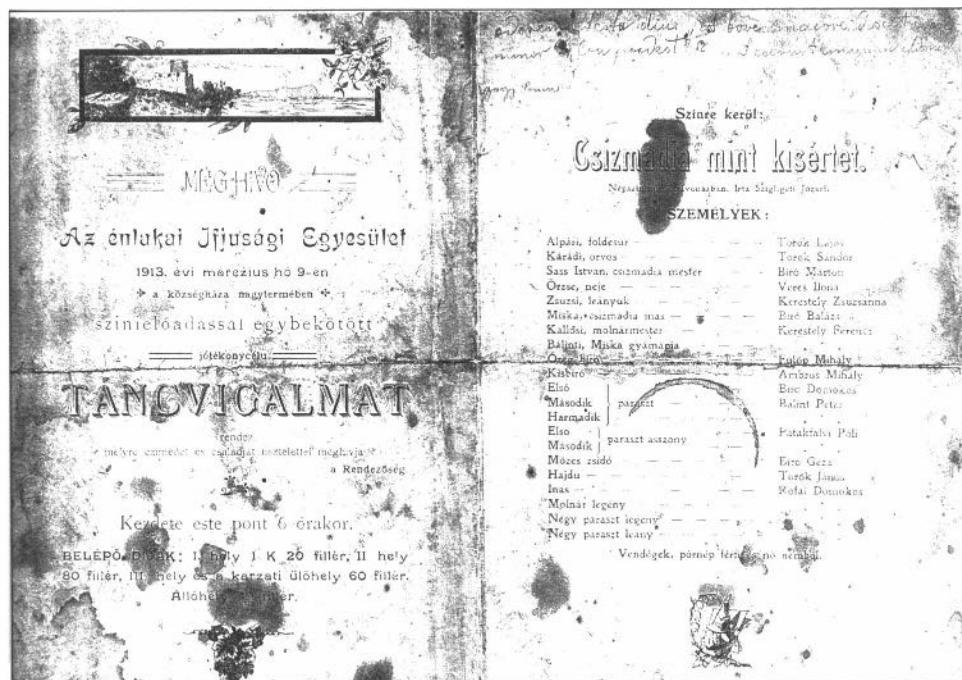
¹³ EJ, 1902: 1.

A hál vendégség igyoran arított kevétt
 S kitől hova lehet fehér abroszt tenitt.
 Ümlök a hóváról a sok emmi való
 Van sült, sonka, kebab és kórtészánkó.
 Van sok s kávéból fél s rivevőntés.
 Phogy hiány ne legyen meg kevévénités
 A zene zeng, a jóhar crenq,
 Tányér tövög kei s villa peng.
 Csé egjike mőkészik, s márik keveragja
 Jármailidnak homoly szóra nyitlik ajkja
 Legelőbb is a pap erest meg egy törzöt
 Tüd is ő monitani, ha hóvra fog jöket.
 Anuttan a mester emeli fél s raránt
 Éskott jó kevérien üvitté jóharánt.
 Anuttan meg márok, kitévija hog hiányan,
 Mert iljenkor ki ki tud nem kettöt hármát.
 Annak a hárszert, isznak a káráljert
 Üvittnek eszméert üvittnek egymáist
 Csé a mikor etkejez lefolyt a lakoma
 S rágnyt imét Tista egy jó nyogóra,
 Akkor lass te távozot igazi magyavot
 A midjert nem emül sem német sem orosz.
 Míg hiúvögete is pridulnak egy kettöt
 Mutatvann, hogy öh is tüttak meg exelott.
 Így foly ez háynahig így foly ez reggelig
 Csé a bátnak módja a hál jól vendósik.

4. kép: A Szépiró könyv egyik oldala 1902-ből. Fülöp Gergely versének az első oldala sajnos hiányzik

5. kép: Az Énlaki Ifjúsági Egyesület 1911. évi egyik rendezvényének meghívója

6. kép: Az Énlaki Ifjúsági Egyesület 1913. évi egyik rendezvényének meghívója

ganda terjesztése volt. Az ötvenes évek végéig ezen intézmények vezetői „hivatásos” propagandisták voltak. Ez az átmeneti időszak '56-57-ig tartott, amikor a művelődési házak vezetését összekötötték az iskola igazgatásával. Ennek következtében Énlakán Inczeffi Andrászt bízták meg a helyi művelődési otthon irányításával. Ennek az időszaknak a legnagyobb eredménye az új művelődési ház felépítése volt. 1949-ben a helyi lakosság összefogásával, a megnövekedett (és még nem „irányvonalasított”) igényeknek megfelelően épült fel a jelenleg is álló tágas épület.

Az egyleti tevékenységek nem szűntek meg egyik napról a másikra. Ez időszakban intézményi kerettel nem rendelkezett, de azok a hagyományok tovább éltek: 1944-49 között Petres Albert és felesége voltak azok a tanítók, akik olyan aktivitásokat fejtettek ki, mely az egyleti élet tradícióját ápolta: színi előadásokat rendeztek, vegyes kart szerveztek.

1950-ben az iskola kistérségi oktatási központtá vált: a VII évfolyamos oktatás mellett kollégiumot (konviktum) működtetett nyolctagú tantestülettel. Az iskola vezetését 1950-56 között Pap Zoltán látta el. A művelődés szempontjából ez egy igen termékeny időszak lehetett volna, ha más politikai környezetben tevékenykedhettek volna e népes oktatógárda tagjai. Mindenki részt vett (részt kellett vennie) a „kulturális munkában”. A műsorok programjait jóvá kellett hagyatni az „illetékes” korifeusokkal: csak azokat a műveket lehetett előadni, melyeknek propaganda tartalma elfogadható volt. Ennek ellenére színi előadásokat; gyerekelőadásokat (Szász M. Ilona) tartottak; táncsoportot (Barabás Lajos) és dalárdákat (Balogh Sámuel, Inczeffi

András) szerveztek. Ezek eredményességéről árulkodik az a tény is, hogy rendszeresen részt vettek az akkor induló Biennális Kultúrversenyeken. A propaganda tartalmak mennyiségének fokozódásával egyre csökkent a helyi közösség tagjainak részvétele e rendezvényeken. Egyre inkább „kötelező” iskolai feladattá vált. Táncmulatságot szervezni már csak jóváhagyott műsorral engedélyeztek. A helyzet addig fajult, hogy 1958-ban a hagyományos szilveszteri bál engedélye is veszélyeztetve volt „műsor hiányában”. Ennek elmaradása elképzelhetetlen volt a közösség számára: ezért 31-én délután összecaptak egy egyfelvonásos - egyjelenetes - elfogadható tartalmú „kultúrműsort”. Elég nagy „siker” aratott...

Az iskola felső tagozata 1959-ben átköltözött Martonosra. Az itt végzett tanulókkal - kikerülve az iskolából, függetlenül a kötelező irányelvek kötöttségeitől - újra a régi hagyományos szerveződési formák mentén próbáltuk megszervezni a soron következő ünnepet. 1959 szilveszterén *Csiky Gergely: Ingyenélők* című művét adtuk elő, melyet a szomszédos falvakban is előadtunk. A későbbiekben is nagy gondot fordítottunk a repertoárok összeállításánál az irodalmi értékek szempontrendszerére, az előadások igényességére. Kulturális vetélkedőkön vettünk részt;¹⁶ számos helységben „vendégszerepeltünk”.¹⁷

1971-ben ünnepeltük meg az Egylet alapításának 100 éves évfordulóját. Ezt követően, 1972-ben (már ki tudja hányadszor?) újjáalakítottuk a Műked-

¹⁶ 1971-ben országos döntőig jutottunk a I. L. Caragială Műkedvelő Színjátszó Versenyen. Egyetlen magyar nyelvű társulatként a zsűri külön díját nyertük el.

¹⁷ 15 helységben voltunk, majdnem éves rendszerességgel.

Az 1894-95. évre egyletti tagokra, magunkat
elkezelettségünk selmek bizonyságául a nevün-
ket saját körük alá írjuk, a mint kö-
vetkezik.

sz. sz.	Nevük.	sz. sz.	Nevük.
1	Keresztely János	16	Patakfalvi Lajos.
2	Klemen József	17	Demeter Ákos.
3	Papay Sigmund	18	Biro Mózes.
4	Patakfalvi Ábel.	19	Biro László.
5	Biro Péter	20	Biro János.
6	Keresztely Sándor	21	Patakfalvi Sándor
7	János János	22	Keresztely György.
8	Biro Ferenc	23	Patakfalvi József
9	Demeter József	24	Keresztely Dániel.
10	Vas Ferenc	25	Galó Vencel
11	Keresztely Domokos.	26	Vas Ferenc.
12	János Mózes	27	Vas Mózes
13	Keresztely Mózes	28	Biro György
14	Tóth Mihály	29	Ambrus János
15	Bálint Domokos	30	Ambrus József.

7. kép: Az Egylet aktuális névsora 1894-95-ben

velő Ifjúsági Egyletet.¹⁸ A műkedvelő színjátszás állandó jellegű, meghatározott célú tevékenységének központjában (ahogy akkor meghatároztuk) a világ- és a magyar irodalom jelentősebb drámai és költői alkotásainak megismertetése, általuk nyelvünk megbecsülésének kitartó ápolása, valamint az önképző, művelődő ember megjelenítése állt. Ezen kritériumok alapján állítottuk össze évi repertoárjainkat az időszerevség igényével.¹⁹ Az egész falu 14-81 év közötti lakossága tagja lett (összesen 332-en) az Egyletnek. Mindezek eredményeképpen nincs ma a falunknak olyan lakója, aki ne lett volna részese a műkedvelő színjátszó mozgalomnak.

A kollektivizálás után az ifjúság városokra költözött. A rendezvények így sem maradtak el, mert minden évben a szabadságukat és a szabad hétvégeiket itthon töltötték. Gyerekeik Énlakán vakációztak: bekapcsolódtak a falu művelődési életébe.

A műkedvelő színjátszásnak az Egylet intézményes kerete és bölcsője volt. Abból is látható, hogy magát a színját-

szást az Egylet vezetői igen fontos nevelői eszköznek tekintették, és kezdete óta mindvégig tevékenységük központjába állították. Hogy léte ma is élő valóság, annak gyökerei visszanyúlnak a múlt század hetvenes éveikig. Hiszen a színjátszó tevékenység mindig az Egylet keretében maradt. A kórus-mozgalom és több rendbéli népi zenekar amint kivált az Egyletből és önállósította magát, nem biztosította a megújulást, és így messze elmaradt a színjátszó tevékenység mögött, amely hagyomány-nyá alakult. Ilyen hagyomány az, hogy minden évben (a 21. század első éveikig) szilveszter éjszakáján az (énlaki és az énlaki származású) ifjak, akárcsak a farsang alkalmával az ifjú házások, „színe léptek”, biztosítva a falu közösségének a közös ünneplés lehetőségét.

A kilencvenes évek új fejezetet nyitottak a színjátszó – és önművelődési – mozgalom életében. A folyamatos építkezés és „újjaszületés” sora megszakadni látszik. Bízunk abban, hogy „jönni fog, mert jönnie kell egy új időnek...”

¹⁸ Az Énlaki Műkedvelő Egylet volt a második Hargita megyében, aki újraalakult. Mindössze három civil egyesület működött (ogi személyiség nélkül) a megyében: Énlakán, valamint Tölgyesen és Farkaslakán.

¹⁹ Többek között a következő szerzők művei kerültek színpadra: Csiky Gergely, Móricz Zsigmond, Gárdonyi Géza, Sütő András, Molière, Caragială, Csehov, Tamási Áron, Goldoni, Mikszáth Kálmán, Kisfaludy Károly.

Forrásjegyzék:

Énlaki Művelődési Egylet Jegyzőkönyvei 1871–1940.

Énlaki Szépíró Könyv 1902 – 1934.

Énlaki Művelődési Egylet 100 éves Jubileumának dokumentumai (1971)

Iskola-ellenőrzési jegyzőkönyv, 1871. (Énlaki Unitárius Egyház levéltára)

Irodalomjegyzék:

BALÁZS L.

1971. Énlaka ünnepe In: *Hargita*. IV. évf. 217 szám. 3–4. pp

ETÉDI G.

1970. Száz év Thália szolgálatában. in: *Művelődés*. 3. sz.

VÁLI J.

1983. Színházra várva. In: *Művelődés* 3. sz.

XIV. kép: Egy épület alpból bontás során 2007 nyarán előkerült felirat nélküli oltár (Visy Zs. felvétele)

Visy Zsolt:

DACIA LIMESE MINT LEHETSÉGES VILÁGÖRÖKSÉGI HELYSZÍN

A Római Birodalom Augustus korában érte el azt a területi kiterjedést, amely a későbbi századok folyamán csak kisebb mértékben, többnyire akkor is csak időlegesen változott. Éppen ezért hamis az az időnként Tacitus egy adatára „*addideratque consilium coercendi inter terminos imperii*” (Ann. I 11) alapozó állítás, miszerint az első *princeps a pax Romana* jegyében maga sem kezdeményezett hódításokat. Ennek pontosan az ellenkezője igaz, és ha a cherususok nem állították volna meg Varus legióit a teutoburgi erdőben, talán az Elba lett volna a birodalom határa. Éppen ez a tragédia készítette az öreg császárt véleményének megváltoztatására. Jelentősebb és maradandó későbbi hódításnak csak Mauretania, Britannia és Arabia bizonyult, még a traianusi Dacia sem tekinthető annak (1. kép).

A Flaviusok korától fokozatosan kialakult a lineáris határvédelem rendszere, ami két ok miatt jött létre és állandósult ilyen formában. Az egyik az volt, hogy a principatus kezdetén bekebelezett területeken ekkor már nem kellett tartani elszakadási törekvésektől, a római hatalom elleni szervezett lázadással, így a hadsereg mentesült addigi belső rendfenntartó szerepétől, a másik pedig az, hogy Augustus – talán nem is egészen tudatosan – helyesen látta, jól mérte föl államának katonai és politikai teljesítőképességét, és utódai fokozatosan, akarva-nem akarva beletörődtek abban, hogy a határok többé-kevésbé

változatlanok. Ennek tudomásulvétele a határok egyre erőteljesebb megszállásához, a katonai létesítmények egyre maradandóbb anyagból és formában való megépítéséhez vezetett.

Az így kialakult birodalom lényegét tekintve a Földközi-tenger medencéjére terjedt ki, azt is mondhatnók, hogy igazi alapját és erejét ennek a tengernek beltengerré való tétele adta. Nagyobb távolságra csak ott távolodott el ettől, ahol a Fekete-tenger vagy az Atlanti-óceán, illetve a nagy folyók, mint a Rajna, a Duna és az Eufrátesz megfelelő vízi utat biztosítottak. A lineáris határvédelem értelmében tehát gyakorlatilag a teljes római hadsereg, a 28-33 legió és kétszázat is meghaladó számú segédcsapat mintegy 300.000 katonája felsorakozott a külső határok mentén. Ez a „felsorakozás” olykor a határtartomány egészét jelentette (Britannia, Dacia, ahol a csaknem körkörös védekezés miatt a fő erőket jónak látott hátrébb vonva, mintegy középen állomásoztatni), többnyire azonban a szó szoros értelmében veendő a felsorakozás, mint például a Duna-menti tartományokban, így Pannoniában is.

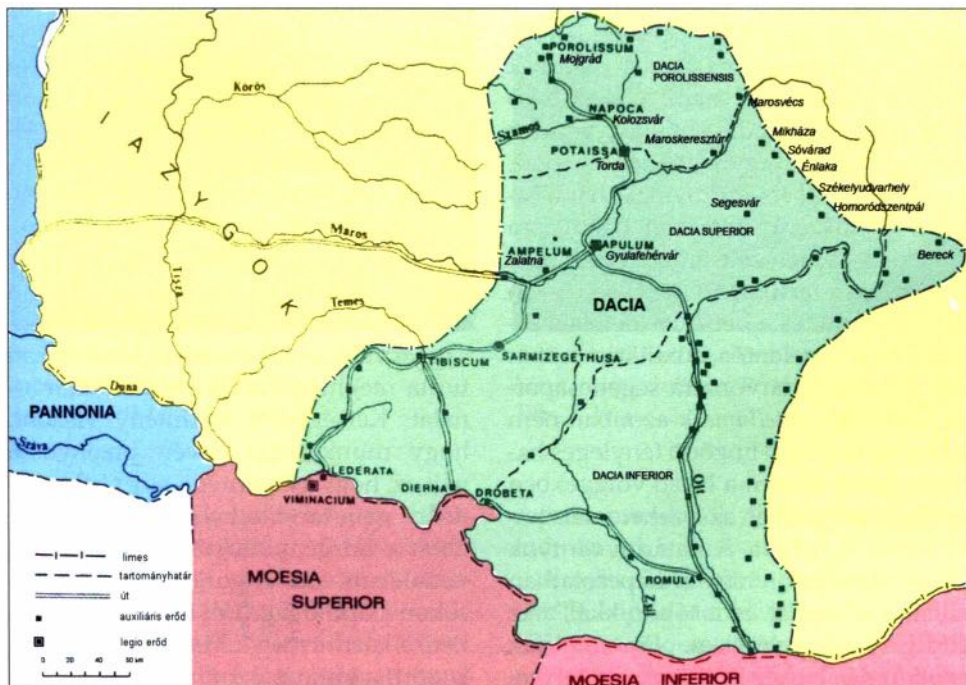
A határ elnevezése aszerint változott, hogy szárazföldi vagy folyami volt. Az előbbi esetben *limes*, az utóbbiban a *ripa* a megfelelő kifejezés, a modern kutatásban azonban sokszor a folyami határvonalat is – elfogadottan – limesként emlegetjük, különösen akkor, ha a birodalom teljes határvonaláról beszélünk.

Az európai limes mentén két jelentősebb épített határszakasz épült. Az egyik Britannia északi határán, a másik pedig a Rajna és a Duna között nagyjából Koblenz és Kelheim között. Igaz, hogy Dacia erdélyi határai is szárazföldiek, ott azonban folyamatos falról vagy kerítésről nincs tudomásunk, csupán egyes fontos helyeken, mint például völgyek elzárásaként emelt sáncokról. Ezekről eltekintve a Rajna és a Duna alkotta a határt, így nem volt szükség összefüggő fal vagy sánc eme-

lésére. A limes talán legfontosabb eleme nem is ez volt, hanem a mellette, vele párhuzamosan haladó limes-út volt, hiszen ez biztosította a létfontosságú összeköttetést az ugyancsak ezen a vonalon létesített helyőrségek között. A gyors hírközlés és a határőrzési feladatok ellátására *praesidiumok* és *burgusok* épültek. A limeshez lehet sorolni azokat a polgári településeket és városokat (*vicus, canabae, municipium*) is, amelyek a határvonalon helyezkednek el, és amelyek lakosságát legnagyobbbrészt

1. kép: A Római Birodalom. Putzger térképének felhasználásával készítette Visy Zs.

2. kép: Dacia térképe. Tóth E. és E. Nemeth térképének felhasználásával készítette Visy Zs.

veteránok és családjuk tette ki. Ez az a komplex rendszer, amely évszázadokon át kisebb-nagyobb módosulásokkal fennmaradva a Nyugat-római birodalom bukásáig ellátta katonai és politikai, de nemkülönben társadalmi feladatát is.

Daciát Traianus hódította meg két véres hadjáratban Kr. u. 101 és 106 között¹. Uralkodása idején nemcsak Olténia, hanem az egész román síkság is a meghódított területhez tartozott, talán Moesia hadseregének a felügyelete alá. A végleges területi rendezés a szármataék és szabad dákok Daciát és Pannonia inferiort egyaránt veszélyeztető betörése és az ebből kibontakozó háború lezárása után következett be Hadrianus döntése alapján. Ekkor, 119-120-ban jött létre a korábbi Daciából

Dacia superior és Dacia Porolissensis, a Kárpátoktól délre pedig Dacia inferior. A három tartomány belső határai bizonytalanok, külső határa az utóbbi évek szakmai vitáiban lényegileg tisztázódtak.² Ennek során elfogadást nyert az a korábban elsősorban a magyar és részben nemzetközi kutatás által képviselt álláspont, hogy a Bánát nyugati fele nem tartozott Dacia provinciához³, vagyis a Maros mentén előkerült bélyeges téglák és más kisebb leletek a Pannoniát Daciával összekötő katonai és kereskedelmi útvonal leletei. (2. kép)

Dacia történetét és hadtörténetét a

² VISY, 1977: 455. p. Később hasonlóan, de a korábbi eredményt nem ismerve PETOLESCU, 1985: 55. p, majd PISO, 1993: 34 p és NEMETH, 2005: 149 p.

³ VISY, 2005: 11 p; NEMETH, 2005: passim, különösen 171-187 pp.; VISY, 2007

¹ STROBEL, 1984.

nagyszámú felirat és a régészeti leletek adatainak a felhasználásával régészek és ókortörténészek nemzedékei több mint egy évszázada kutatják, aminek eredményeként egyre jobban és pontosabban tárul fel a provincia határvédelmi rendszere.⁴ Előretolt hadállásra emlékeztető helyzete miatt egy, majd két legiója a tartomány középső részén állomásozott, és a belső területeken található több jelentős auxiliáris csapat tábora is. A határvonalra segédc csapatok kerültek, *castellumaik* azonban nem a hegygerinceken húzódnó tényleges határvonalon, hanem a belső völgyekben épültek meg, ahol az ezeket összekötő limes-út haladt. A határon tornyok álltak, amelyek vizuális kapcsolatban álltak egymással és a táborokkal.⁵ Az eddigi megfigyelések alapján sánc csak azokon a helyeken épült, ahol a természet akadály nem bizonyult önmagában eléggé hatékonynak. Ilyen típusú határvédelem az erdélyi hegyes tájakon jött létre, a Marostól délre csak az északi szakaszon. Daciának azonban az Olt mentén folyami határa is volt. Érdekes, hogy noha a segédc csapatok limes-erődítményei az Olt jobb partján haladó limes-út mentén épültek meg, ettől 10-50 km-rel keletebbre egy külső vonal is kiépült (modern kifejezéssel *limes Transalutanus*). A provincia tényleges katonai határa ennek vonalában húzódnak.⁶

Dacia keleti határának a kutatása Erdély területén még sok tudományos eredményt fog hozni, hiszen csak részleges kutatások folytak ezen a szaka-

szon. Sok adatot és lelőhelyet feljegyzett Orbán Balázs, akinek azonban nem elsősorban a régészeti leletekre irányult a figyelme.⁷ Az első alapos összefoglalás Paulovics Istvánnak köszönhető, aki múzeumi és szakirodalmi gyűjtéssel, valamint terepbejárásokkal igyekezett teljes képet rajzolni Dacia superior keleti határáról.⁸ Igyekezete ellenére a *limes-castellumok* több-kevesebb biztonsággal való azonosításán túl csak ritkán tudta meghatározni a pontos határvonalat. Kétségtelen eredmény viszont, hogy munkássága révén bizonyossá vált az, hogy a Gyergyói- és a Csíki-medence nem tartozott a provinciához. A határ a Görgényi hegység és a Hargita vonalában volt. A gondos terepbejárásokon alapuló kutatást Ferenczi I. és M. Petică kezdte meg a Maros és a Nyárad között, a kutatás azonban Ferenczi István idős kora, majd halála miatt egyelőre visszaesett.⁹ A legteljesebb összefoglalót Nicolae Gudea készítette, aki a daciai limesről írt monografikus művében részletesen tárgyalta ennek a szakasznak a római emlékeit is.¹⁰ A legfrissebb összefoglaló Bajusz Istvántól származik.¹¹

Dacia keleti limese Marosvécs/Brâncovenesti és Székelyudvarhely/Odorheiu Secuiesc közé eső szakaszának a kutatására 2007-ben együttműködési szerződést kötött a Pécsi Tudományegyetem Régészeti Szemináriuma és a mellette működő Pécsi Légitrégészeti Téka, valamint három romániai múzeum: Molnár István Múzeum (Székelykeresztúr), Haáz Rezső

⁴ Ld. az irodalomjegyzék felírt forrásait, valamint az ugyanott felsorolt legfontosabb régészeti munkákat.

⁵ A daciai határvédelem stratégiai sajátágaival a legalaposabban GUDEA, 1979 foglalkozott, ld. még GUDEA, 1997.

⁶ TUDOR, 1968; BOGDAN-CATANICIU, 1981.

⁷ ORBÁN, 1869-1871.

⁸ PAULOVICS, 1944.

⁹ FERENCZI – PETICĂ, 1994.: 139-166 pp.

¹⁰ GUDEA, 1997: 54-62 pp.

¹¹ BAJUSZ I. Dacia limese Marosvécs és Székelyudvarhely között c. előadása az Énlaka története és kultúrája c. konferencián, 2007. október 5-én

3. kép: A marosvécsi castellum egy 2008. tavaszán készített légifelvételen. Pécsi Légirégészeti Téka, f. Visy Zs.

4. kép: A mikházi castellum egy 2008. tavaszán készített légifelvételen. Pécsi Légirégészeti Téka, f. Visy Zs.

Múzeum (Székelyudvarhely), Marosvásárhelyi Múzeum (Marosvásárhely).¹² Az együttműködők közös kutatásokat folytatnak Dacia keleti limesén Marosvécs és Székelyudvarhely között. Ennek során a PLT légirégészeti munkát végez a közösen meghatározott terület lelőhelyein, majd a felvételeket georeferált formában a kutatásban résztvevő intézményeknek átadja. Az ezt követő közös terepbejárások során megtörténik a lelőhelyek beazonosítása és régészeti meghatározása, leírása. A kutatásokat közös tanulmányban foglalják össze. 2007-ben a munkálatok előkészítése történt meg, a tényleges kutatások 2008-ban kezdődtek meg.

Az eddigi kutatások célja az ismert castellumok helyének környezetükkel együtt való rögzítése és a limes-szakasz tájba illeszkedésének körülményeinek vizsgálata volt. Ennek során messzemenően felhasználtuk a régi térképeket, elsősorban az I. katonai felmérés lapjait, de készültek számítógépes te-

reprekonstrukciók és beláthatósági tanulmányok is.¹³

A marosvécsi (Brâncovenesti) *castellum* (3. kép) a Maros völgyét, a mikházi (Câlugareni) *castellum* a Nyárád völgyét ellenőrizte. A római tábor helye régóta ismert a falu nyugati szélén, de eddig csak egyetlen kisebb ásatásra került benne sor. Körvonalai enyhén kirajzolódnak a felszínen, így a levegőből is jól kivehető (4. kép). Helyőrsége a kisebb lovassággal is ellátott *cohors I Alpinorum* volt.

A következő *castellum* Sóvárad (Sârâteni) területén található. Ez az erődítmény a Kis Küküllő völgyét zárta el kelet felé, közvetlen Szováta és Parajd előtt. A *castellum* körvonalai nem vehetők ki, de helyzete pontosan ismert, részben Székely Zoltán 1959-es ásatásának köszönhetően (5. kép). Az S-kanyar közelében nemrégiben építkezés során került elő az erőd másfél méter széles kőfala, de a falu területéről számos egyéb lelet is ismeretes. Az egyik háznál őrzött római cserép csőelemek minden bizonnyal a katonai fürdőhöz szállították a friss vizet. Helyőrsége is-

¹² A Pécsi Légirégészeti Téka 2004-ben kelt alapítólevele szerint, országos gyűjtőkörű közgyűjtemény, az ez irányú tevékenység azonban már 1993 óta folyik a PTE (akkor még Janus Pannonius Tudományegyetem) Ókortörténeti és Régészeti Tanszékén.

¹³ Ez utóbbiakat Szabó Máté készítette, aki a légirégészeti kutatásban folyamatosan részt vesz.

5. kép: A sóváradi castellum feltételezett körvonala egy 2008. tavaszán készített légifelvételen. Pécsi Légirégészeti Téka, f. Visy Zs.

6. kép: Az énlaki castellum helye egy 2008. tavaszán készített légifelvételen. Pécsi Légirégészeti Téka, f. Visy Zs. A castellum jobb alsó sarka közelében volt a faluban általában palotaként emlegetett katonai fürdő

7. kép: Terepbejárás az énlaki castellum északi szélén. Az előtérben Prof. Dr. Harald Koschik. F. Visy Zs.

8. kép: A castellum fürdőjéből származó római téglák (later, tegula, tubulus) egy ház kerítésén Énlakán. F. Visy Zs.

meretlen, egy időben a mikházi erődben is állomásoztatott gyalogos csapat lehetett, mert ettől a csapattól itt is kerültek elő bélyeges téglák.

A felületet szemlélő azt gondolná, hogy ezután a Korond vizét követve, tehát a mai országúton haladt a római limes-út Székelyudvarhely felé, de nem így volt. A Korond vizét ugyanis mindkét oldalról nagy hegyek kísérik, Farkaslaka felé pedig csak egy hágón keresztül lehet kijutni a szűk völgyből. A római stratégiai gondolkozásnak jobban megfelelt az, hogy Sóváradtól továbbra is dél felé haladt az út, és a Kis Küküllőt délről kísérő hegygerincen áthaladva a Firtos keleti oldalán haladt el. Itt épült meg, nagyjából feleúton Sóvárád és Székelyudvarhely között az énlaki erőd. Az erőd, a polgári település és a katonai fürdő a falutól keletre emelkedő oldalban helyezkedik el (6. kép). Ma már nem, de száz évvel ezelőtt még kilátszottak itt-ott az erőd és a fürdő („palota”) falai. Az erődtől nyugatra lehetett azonosítani a katonai vicust. Néhány kisebb ásatást leszámítva még nem került sor komolyabb kutatásra. Számos feliratos oltár került itt elő, amelyek több római isten tiszteletére készültek (7-8. kép). A helyőrség a

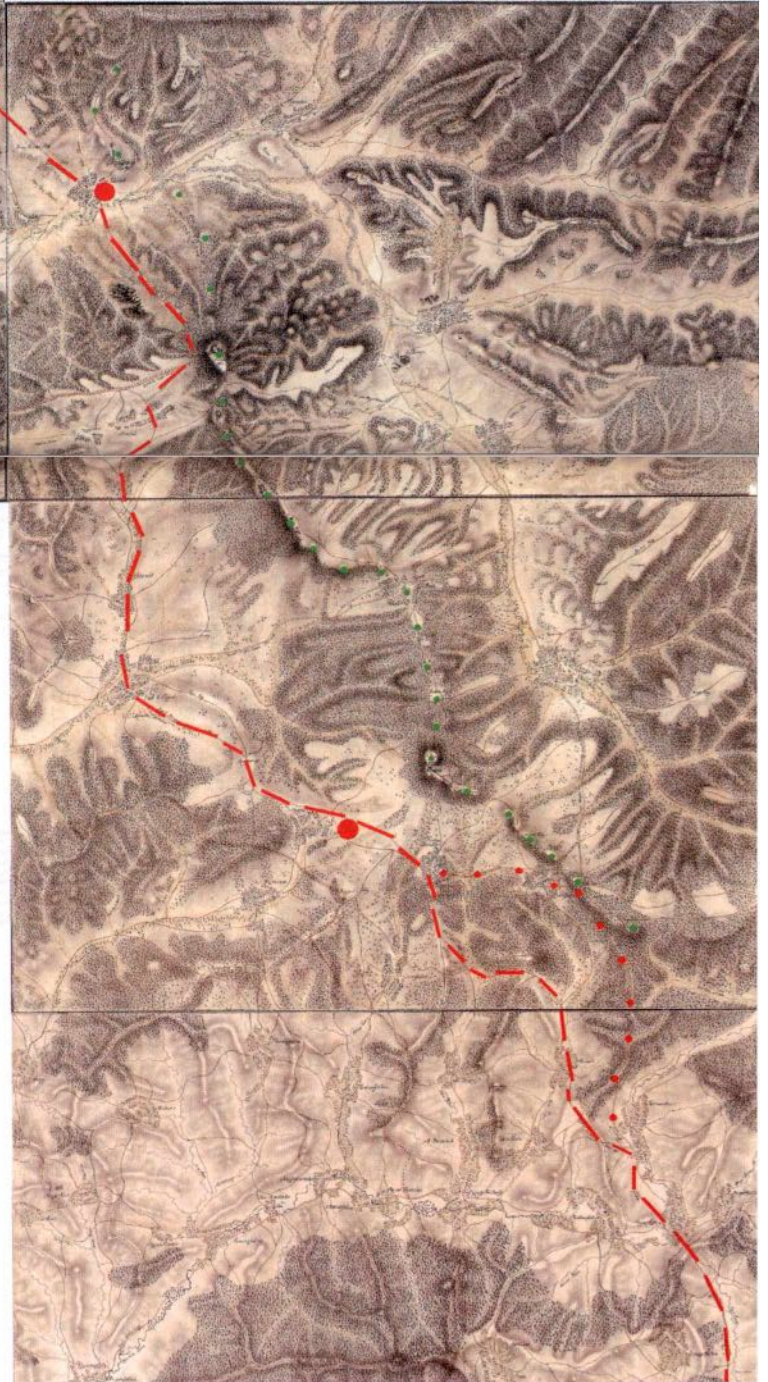
hispanok negyedik gyalogos segédcsapata volt.

A következő castellum dél felé Székelyudvarhely belvárosa alatt volt, de pontos helye nem ismeretes. Ha azonban összefüggésében vizsgáljuk a Mihháza és Székelyudvarhely között limes-castellumokat, elhelyezésükből néhány további következtetést is le lehet vonni. Az ehhez a szakaszhoz leginkább hasonlító és jól ismert északnyugati limes Dacia egyik legjobban kutatott határszakasza. Ezen a területen is hasonló szerkezet várható, vagyis a közlekedésre és megtelepedésre alkalmas völgyekben helyezkedtek el az erődök – ez így is van –, amelyeket a limes-út kötött össze egymással, ezen kívül pedig, de a castellumoktól lehetőleg belátható távolságban, a gerinceken haladt az a határvonal, amelyen katonai őrhelyek, tornyok és esetenként hosszabb-rövidebb sáncok sorakoztak. A katonai út a lehető legrövidebb úton kötötte össze az erődöket, azonosításához leginkább az Első katonai felmérésen¹⁴ ábrázolt úthálózatot lehet és kell alapul venni. Ennek alapján elég nagy

¹⁴ Az Első Katonai Felmérés. Budapest, 2005. Arcanum Adatbázis Kft.

**Dacia keleti limese
Mikháza és Székelyudvarhely között
az I. katonai felmérés
129, 144, 145, 160 és 177. sz.
lapjai alapján**

- **castellum**
- **feltételezett limes-út**
- **feltételezhető limes**

0 5 km

9. kép: Az I. katonai felmérés öt szelvénye alapján készített térkép, amely Dacia keleti limesének Mikháza és Székelyudvarhely (ez éppen lemaradt a térkép jobb alsó sarkán, a piros jelzés nem a castellum helyén van) közötti szakaszát ábrázolja

biztonsággal meg lehet rajzolni vonalát, egyedül Sóváradtól északra és Firtosváraljától délkeletre válik bizonytalanná a dolog (9. kép). Az út vonala, amely részben megegyezhet a 18. századi utak némelyikével, de természetesen különbözhet is azoktól, Mikházától felehetően Nyárádmagyaros/Mägerani felé kanyarodott előbb, és csak utána fordult Sóvárád felé. Nem lehetetlen azonban, hogy a hegyen átvezető nehezebb vonalat követte Nyárádselye/Silia Nijaurul érintésével. Figyelemre méltó, hogy a Sóvárádnál délre kiinduló út a castellumfeltételezett helyénél ágazik le a Kis Küküllő menti főútból. Ez az út a hegygerincen túl tovább haladva Siklód/Siclod, Küsmöd/Cuşmed, Etéd/Atid érintésével jut el Énlakára. Az évszázadok óta Nagy Út-ként emlegetett, a két Küküllő vízválasztó gerincén haladó út a castellum mellett halad el, így szinte biztosra vehető római eredete. Tovább haladva az út Firtosváraljára/Firtuşu ér, és innen nagy valószínűséggel Kecset/Páltiniş érintésével Farkaslakára/Lupeni, majd Székelyudvarhelyre. Nem zárható azonban teljesen ki az sem, hogy Firtosváraljáról előbb Székelypálfalva/Páuleni keleti szélére ment az út, majd ott délre fordulva Farkaslakára. Ha ez az útvonal-rekonstrukció megállja a helyét, a limes tényleges határvonala az ettől keletre húzódó hegygerinceken keresendő, amelyeket az Első katonai felmérés sajátos domborzati jelzése még külön ki is hangsúlyoz.

A világörökségi egyezmény 1972-ben való megkötése után az egyik első világörökségi helyszín az angliai Hadrianus Fal lett 1987-ben, amely a Római Birodalom Britannia provinciájának északi határaként mintegy 120 km hosszasan húzódik, és zárta el a sziget kelta törzsek által lakott északi skóciai terü-

leteit a provinciától. Sokáig nem történt változás, míg egy holland régésszel való beszélgetés során e sorok írója azt nem javasolta az UNESCO Világörökségi Bizottsága néhány tagjának 1999-ben és 2000-ben, hogy érdemes volna meggondolni a Római Birodalom egész limesének egységes világörökséggé való bejegyzését kezdeményezni. Ezt a folyamatot az európai országok indíthatnák meg, amihez siker esetén feltehetően azok a kisázsiai és afrikai országok is csatlakozhatnának, amelyek a Római Birodalom limesének rövidebb-hosszabb szakaszával rendelkeznek. A kezdeményezés fokozatosan elfogadást nyert, így Németország – amely ekkor már a felső-germániai és raetiai, ugyancsak épített limes-szakasz világörökségi pályázatán dolgozott – 2004-ben átdolgozta önálló világörökségi helyszínre vonatkozó pályázatát egy olyan pályazattá, amely – az Egyesült Királyság hozzájárulása és az UNESCO Világörökségi Bizottságának a határozata alapján – immár a Római Birodalom Határai (Frontiers of the Roman Empire) egységes világörökségi helyszín második helyszíne lett a Hadrianus Fal mellett 2005-ben.¹⁵ Az UNESCO Világörökségi Bizottsága fokozott figyelemmel kíséri a mindeddig egyetlen transznacionális világörökségi helyszín fokozatos bővülését.¹⁶

A Római Birodalom limesének európai vonalán jelenleg 10 ország osztozik: Egyesült Királyság, Hollandia, Németország, Ausztria, Szlovákia, Magyarország, Horvátország, Szerbia,

¹⁵ BECKER-BENDER-KEMKES-THIEL, 2002.

¹⁶ 2007-ben az Egyesült Királyság benyújtotta az Antoninus Falra vonatkozó nevezési pályázatát, amely a Világörökségi Bizottság 2007. évi ülése elé kerül döntésre. Elfogadása esetén ez lesz a Frontiers of the Roman Empire transznacionális helyszín harmadik tagja.

Románia, Bulgária. 2001-ben megtörtént az egyeztetés a német nevezést előkészítő Landesdenkmalamt Baden-Württemberg képviselőivel.¹⁷

Ugyanebben az évben indult meg a közös gondolkodás a közös cél érdekében az Európai Régészeti Szövetség (European Archaeological Association - EAA) Esslingenben tartott éves konferenciáján. Ehhez azonban nagyon alapos szakmai előkészítés és sokirányú munkára volt szükség, aminek a motorja David Breeze lett, aki 2001-től kezdve kiterjedt munkát végzett ennek az ügynek a sikerre viteléért. Az EAA 2002-ben, Thessalonikiben tartott konferenciáján D. Breeze kezdeményezésére az adott témában kerekasztal megbeszélésre került sor. A szakmai egyeztetés célja a közös nevezés előkészítésével és kidolgozásával kapcsolatos feladatok áttekintése volt.

A thessaloniki kezdeményezés nyomán 2003-ban létrejött az EAA Working Party on the Creation Research Frameworks for the European Frontiers of the Roman Empire, és ennek jegyében 2003. április 9-én megbeszélésre került sor Pozsonyban. A jelenlevők ekkor és itt megalapították a közös munkát koordináló nemzetközi szakmai szervezetet, amely Pozsonyi Csoport (Bratislava Group) néven azóta is eredményesen működik.¹⁸

„A Pozsonyi vagy Bratislava Csoport 2003-ban alakult meg Pozsonyban. Célja az, hogy szakmai és technikai segítséget nyújtson a javasolt Római Birodalom határa világörökségi helyszínnel kapcsolatban,

beleértve a világörökségi helyszín meghatározását, térképezését és kezelését, valamint az, hogy megfelelő tájékoztatást adjon a római limesről.

A tanácsadás középpontjában az UNESCO és azok a tagállamok vannak, amelyek rendelkeznek a világörökségi helyszín egy szakaszával vagy szándékukban áll világörökségi helyszínné javasolni saját határszakaszukat.

A csoport azoknak az országoknak a képviselőiből áll, amelyek már vagy rendelkeznek a világörökségi helyszín egy szakaszával, vagy hivatalosan kinyilvánították abbeli szándékukat, hogy a társult tagokkal együtt nevezni kívánják saját limes-szakaszukat.”¹⁹

A 2004 júniusában Koblenzben tartott tanácskozáson született meg a római limes közös, egységes világörökségi helyszínként való értelmezésének a meghatározása, a Koblenzi Nyilatkozat (Koblenz Declaration):

„Az Európai Régészeti Szövetség 2001-ben Esslingenben rendezett éves konferenciáján javaslat született a Római Birodalom Határai Világörökségi Helyszín előzetes meghatározására. Ezt a meghatározást a Pozsonyi Csoport 2004-ben Koblenzben

¹⁷ Prof. Dr. Dieter Planck, Dr. Andreas Thiel és Visy Zsolt megbeszélése Konstanzban 2001. február 5-én.

¹⁸ Alapító tagjai Prof. D. J. Breeze (UK), Dr. A. Thiel (Germany), Dr. S. Jilek (Austria), Prof. Zs. Visy (Hungary), Dr. J. Rajtár (Slovakia), valamint a kooptált Szengáli Á.

¹⁹ „The group, so called because it first met in Bratislava in March 2003, was established to provide professional and technical advice in relation to the proposed Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site, including in relation to the definition of the World Heritage Site, its mapping and management as well as dissemination of information about Roman frontiers. The focus of the advice is UNESCO and the state parties containing part of the World Heritage Site or intending to propose their own sections of the frontier as part of the Site. The group consists of representatives of those state parties which are already part of the WHS, have nominated their section of the frontier or have officially stated that it intends to nominate their section of the frontier, together with co-opted members.”

rendezett ülése megvitatta, javította és jóváhagyta.

A Római Birodalom Határai Világörökségi Helyszínt (FRE WHS) a birodalom Traianustól Septimius Severus koráig (98–211) tartó időszaka idején létező határa(i) alkotják, és azok a különböző időből származó katonai létesítmények, amelyek ezen a vonalon vannak. E létesítmények magukban foglalják az legiótáborokat, erődöket, tornyokat, a limes utat, a mesterséges akadályokat és a közvetlenül csatlakozó polgári létesítményeket.

*Nyilvánvaló, hogy a Római Birodalom határai ennél összetettebbek, amit a meghatározás későbbi módosítása során figyelembe lehet venni, így ez a meghatározás e multinacionális világörökségi helyszín létrehozásánál tett első lépésként értékelendő.*²⁰

A tanácskozásokon megkezdődött a közös és összehangolt adatbázisok elvének és rendszerének a kidolgozása, valamint olyan eljárások egyeztetése, amelyek a leendő világörökségi helyszínek magas szintű kezelését, bemutatását szolgálják. A Pozsonyi Csoport tagjai és más csatlakozó országok ku-

tatói közös európai uniós pályázatot dolgoztak ki és nyújtottak be. A közös pályázat kidolgozása nemcsak a nemzetközi összefogás szép – világörökségi témában még soha nem volt példája – hanem olyan program is, ami egyúttal a Római Birodalom nagyságát és jelentőségét legjobban megmutató tárgyi emlékműanyagot is a figyelem középpontba állítja. A 2005-ben három évre elnyert *Kultúra – 2000 pályázat* célja az antik római limesnek mint európai jelentőségű transznacionális kulturális örökségnek a támogatása és biztosítása, valamint továbbfejlesztett általános hozzáférés nyújtása a limes-műemlékekhez.²¹ A pályázat célkitűzései:

- Tudományos dokumentáció készítése az egész európai limes jelen állapotáról a nemzetközi irányelvek szerint (pl. UNESCO).
- Irányelvek kidolgozása a római limes régészeti helyszíneinek európai adatbázisa számára.
- Irányelvek kidolgozása a legjobb módszerekre válogatott helyszínek régészeti és virtuális rekonstrukciója (térképezése) terén, új elvek kidolgozása a konzerválás és a bemutatás terén.
- A többszintű eszmecsere elősegítése a régészek körében (konferenciák, műhelytalálkozók), régészek és más szakemberek (helyi turisztikai és kulturális erőforrás menedzserek, tervezők és vidékfejlesztő menedzserek) között.
- A helyszínek-kezelési filozófia irányelveinek a megfogalmazása, amely támogatja azokat a helyi kezelési terveket, amelyek fenntartható módon kívánják megőrizni és hasznosítani a régészeti lelőhelyeket.
- Nevelés célok megvalósítása és tá-

²⁰ „During the EAA Annual Conference Esslingen 2001 a preliminary definition of the FREWHs was proposed.

That definition was discussed, amended and approved at the Bratislava Group meeting in Koblenz 2004.

The Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site (FREWHs) should consist of the line(s) of the frontier of the height of the empire from Traian to Septimius Severus (98–211 AD), and military installations of different periods which are on that line.

The installations include fortresses, forts, towers, the limes road, artificial barriers and immediately associated civil structures.

It is accepted that Roman frontiers are more complex, and that this might be recognized in a later amendment to the above definition, but this definition is recommended as the first step in the creation of this multi-national World Heritage Site.”

²¹ BREEZE-JILEK-THIEL, 2005.

mogatása, ismeretek terjesztése a nagyközönség és a fiatalok felé a világhálón és kiállításokon.

A Római Birodalom határának egyes szakaszaival rendelkező országok önálló döntése az, hogy csatlakoznak-e az egységes világörökségi helyszín kialakításához.²² Az első lépés a várományosi (tentatív) listára való fölvétel, amelyet Magyarország 2003-ban megtett. Feltehető, hogy a Pozsonyi Csoport, illetve a Kultúra – 2000 pályázatban résztvevő országok a közeljövőben megteszik ugyanezt, illetve elkészítik nevezési pályázatukat.²³ Példájukat idővel feltehetőleg követi a többi ország, és a kisázsiai és az afrikai határszakaszok mai tulajdonosai is benyújtják nevezésüket.

A koblenzi nyilatkozat értelmében Dacia határa is beletartozik a nevezhető határszakaszok sorába. A kutatások előrehaladott állapota, a magas szintű szakmai és laikus érdeklődés ismeretében várható, hogy Románia megfontolja e tartomány (és Moesia inferior hozzá tartozó területe) külső határának világörökségi nevezését. A szakmai érdeklődésre vall, hogy a 2005-2008 között futó Kultúra – 2000 pályázatnak román társult tagja is volt (10. kép). Mivel a sikeres nevezést követő világörökségi bejegyzés a műemlékek iránti fokozott érdeklődést is kiváltja, fennéltíti a kulturális turizmust és általában az idegenforgalmat, egy-egy térség

10. kép: A 2007. novemberében rendezett munkakonferencia résztvevői, amelyen a Kultúra – 2000 pályázati program keretében folytatott munka partnerei láthatók. F. Visy Zs.

számára egyáltalán nem lehet közös az ilyen nemzetközi megbecsülés.

A világörökségi besorolásra való nevezés minden állam szuverén döntési körébe tartozik. Amennyiben Románia is így dönt, a nevezési pályázat elkészítése következik. A folyamatosan kijelölt határszakaszok és a gyöngy-sor-szerűen sorakozó egyes műemléki helyszínek és leleteik kezelése, gondozása, méltó módon való bemutatása az egyes országok kötelezettsége, ami azonban meghozza gyümölcsét: a látogatók és érdeklődők hatalmas áradatát. Ha ehhez világörökségi rang is társul, az eredmény és a hatás még látványosabb. Így válhat a római kor hatalmas tárgyi emléke, a Római Birodalom Limese élő, ható erővé, az antikvitás értékeinek, kultúrájának közvetítőjévé, a 21. század gondolkozásának és művelődésének elválaszthatatlan részévé.

²² Noha külön-külön egyik sem lesz önálló világörökségi helyszín, a Világörökségi Bizottság döntése értelmében mindegyik önálló nevezésnek számít.

²³ Partnerek: Egyesült Királyság, Németország, Ausztria, Szlovákia, Magyarország, Lengyelország, társult tagok: Románia, Spanyolország, Szlovénia.

Irodalomjegyzék:

Corpus inscriptionum Latinarum III; XVI.

Inscriptiile Daciei Romane. București 1975-.

DOBÓ, Á., *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae*. Budapest 1975.

Izvoare privind istoria României I. București 1964.

ROXAN, M. – HOLDER, P., *Roman Military Diplomas* I-V. London 1978-.

BECKER, Th. – BENDER, St. – KEMKES, M. – THIEL, A.

2002. *Der Limes zwischen Rhein und Donau. Ein Bodendenkmal auf dem Weg zum UNESCO-Weltkulturerbe. - Archäologische Informationen aus Baden-Württemberg*, Heft 44, Stuttgart.

BOGDAN-CATANICIU, I.

1981. *Evolution of the System of Defence Works in Roman Dacia*, in *BAR*, I.S., 116, Oxford

BREEZE, D. – JILEK, S. – THIEL, A.

2005. *Frontiers of the Roman Empire*. Edinburgh-Esslingen-Wien.

CICHORIUS, C.

1896-1900. *Die Reliefs der Trajanssäule I-IV*. Berlin

DAICOVICIU, C.

1945. *La Transylvanie dans l'antiquité²*, București

FERENCZI, I.

1974. Die Nordstrecke des dakischen Limes von Crișul Repede bis zu den Ostkarpaten. In: *Actes du IXe Congrès International d'Études sur les frontières romaines Mamaia 1972*. București-Köln-Wien, 201-206. pp.

FERENCZI, I.

1974. Neue Forschungsergebnisse über den Limes des innerkarpatischen Daziens *Dacia* 18, , 127-136. pp.

FERENCZI, I. Sectorul de pe Someșul (Unit). Elemente de apărere pe subsectorul Cășei-Ileanda. *ActaMus.Porol.* 14/15, 1990/1991, 127-152.

FERENCZI, I. - PETICĂ, M.

1994. Limes Daciei. Contribuții la cunoașterea sectoarelor Brâncovenești-Călugăreni și Călugăreni-Sărățeni. *Apulum* 30, 139-166. pp

GUDEA, N.

1979. The defensive system of Roman Dacia. *Britannia* 10, 63-87.

1997. *Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte*, in *JRGZM*, 44, (Önállóan számozott különlenyomat).

GUDEA, N. (ed.)

1997. *Beiträge zur Kenntnis des römischen Heeres in den dakischen Provinzen*. *AMNap* 34.1.

NEMETH, E.

2005. *Die Armee im Südwesten des römischen Dakien*. Timișoara

ORBÁN B.

1869-1971. *Székelyföld leírása* I-VI. Budapest

PATSCH, C.

1937. *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa, V. 2, Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*. Wien, (Akademie der Wissenschaften. Philos.-hist. Kl., Sitzungsberichte, 217. Bd. 1 Abh.).

PAULOVICS, I.

1944. *Dacia keleti határvonala és az úgynevezett „dák”-ezüstkincsek kérdése*. Kolozsvár

PETOLESCU, C. C.

2002. *Auxilia Daciae. Contributie la istoria militară a Daciei romane*. București

1985. L'organisation de la Dacie sous Trajan et Hadrien. *Dacia*, XXIX, 45–55. pp

PISO, I.

1993. *Fasti provinciae Daciae I. Die senatorischen Amtsträger*, Bonn

1969. *Römer in Rumänien*. Köln

STROBEL, K.

1984. *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donauraumes in der Hohen Kaiserzeit*, Bonn

TORMA K.

1880. *A limes Dacicus felső része*. Budapest.

TÓTH E.

1986. *Dacia római tartomány*. In: *Erdély története I*. Budapest, 46–106. pp.

TUDOR, D.

1968. *Oltenia Romană*³, București

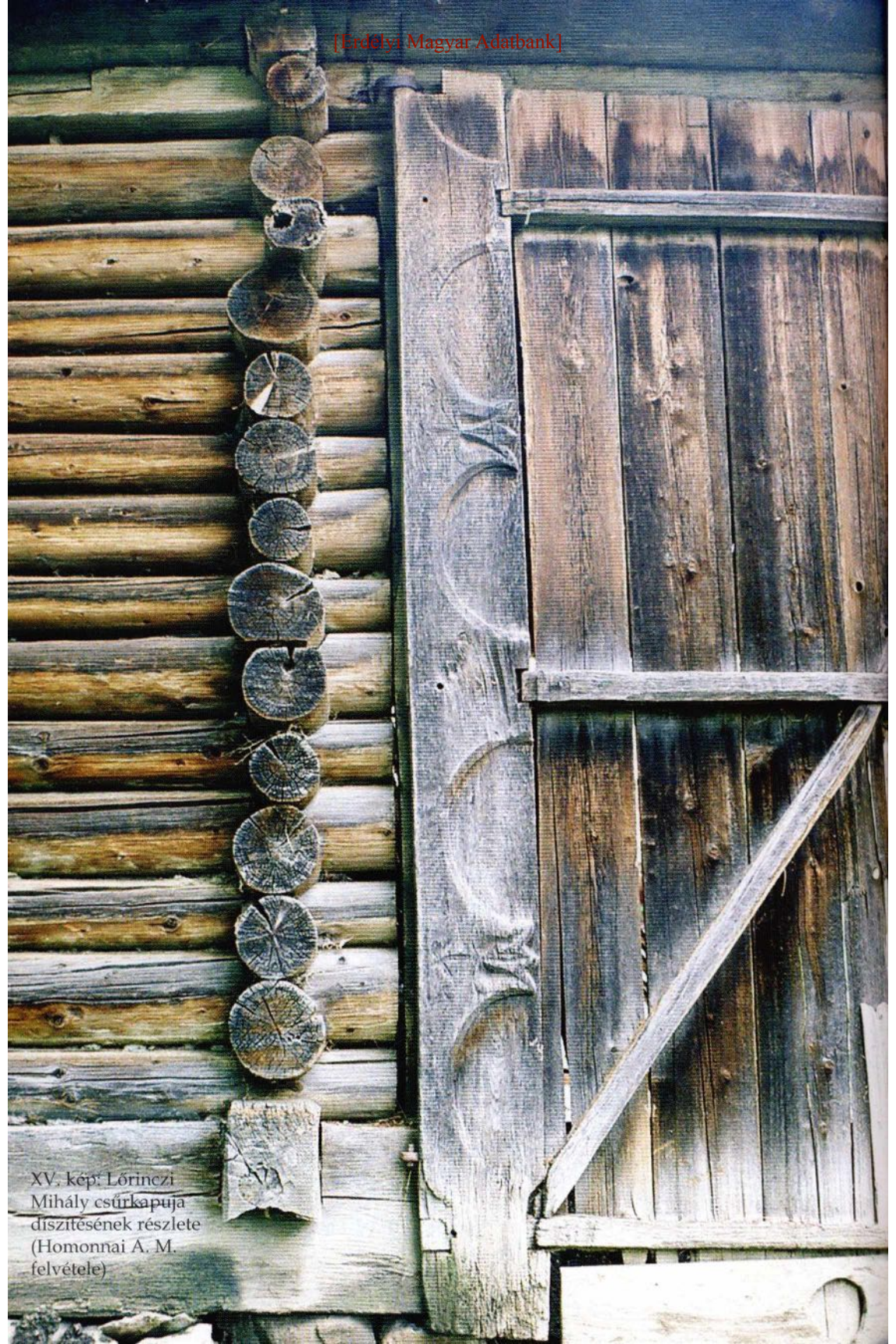
VISY, Zs.

2007. *Megjegyzések a segédc csapatok daciai diszlokációjához*. *Antik Tanulmányok*, s.a.

2005. Preface. In: Visy, Zs. (szerk.), *Limes XIX. Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies*. Pécs

1977. Rec. I. I. Russu: *Inscriptiones Daciae Romanae*. București. – *Acta Arch.Hung.* 29, 455–457. pp.

XV. kép: Lőrinczi
Mihály csűrkapuja
díszítésének részlete
(Homonnai A. M.
felvétele)

Albert Homonnai Márton:

ÉNLAKA ÉPÍTETT ÖRÖKSÉGÉNEK KUTATÁSÁRÓL, HELYREÁLLÍTÁSÁRÓL ÉS VÉDELMEÉRŐL

1993-ban az ICOMOS (magyarul: Múemlékek és Történelmi helyszínek Nemzetközi Bizottsága) egy Kárpát-medencére kiterjedő vizsgálatot indított a még fellelhető népi építészeti emlékeket és együtteseket őrző falvak felkutatására. A kiértékelőre Budapesten került sor, az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottságának rendezésében egy nemzetközi ad-hoc bizottság által, melynek nyomán megállapítódott és jegyzőkönyvbe foglaltatott, hogy az általunk felkutatott és egy tanulmányban bemutatott Énlaka kulturális öröksége feljogosítja a falut, hogy szerepelhessen a kulturális világörökségi listára javasolható települések között. Nyilván a javaslat megtétele előtt eleget kell tenni az UNESCO szabta feltételeknek, azaz szükséges a (tárgyi és szellemi) kulturális örökség teljes körű kutatása, felleltározása, restaurálása és konzerválása, bemutatása és védelmének intézményes biztosítása. Ezek a tevékenységek sok időt és jelentős anyagi ráfordítást igényelnek a megfelelő szakmai tudás és elhivatottság mellett.

Az 1993-tól 1996-ig tartó periódusban a falu épített örökségét számos hazai és magyarországi kiállításon mutattuk be a csíkszeredai KONTUR Tervezőiroda és az Egri Építész Iroda anyagi támogatásával abban a reményben, hogy sikerül pártfogókat találni a falu támogatására, és annak tudatában, hogy az idő ellenünk dolgozik.

A kommunista rendszerben halálra

ítélt, teljesen elszegényedett és a fiatalok által elhagyott falu napjai meg voltak számlálva. Épített öröksége a szégyen tárgyát képezte a falu lakóinak szemében, és napról-napra romlott az állapota. A valamikori nagyon gazdag szellemi kultúrájának egy-egy szelete veszett el, és vész el minden temetéssel. A porták tartozékainak jelentős részét, berendezéseket és bútorkat, a helyiek közreműködésével régiségkereskedők, kupecsek szállítottak el a faluból, a római kori helyszíneket (castellum, palotakert) fémdetektoros „régészek” kutatták. Sok diófa is a gyors pénzszerzés áldozata lett. A falu lerobbant, heterogén rendetlenség képét mutatta.

1996-ban csillant fel az örökség megmentésének a reménye, ugyanis Budapest V. kerülete - Belváros-Lipótváros Önkormányzata „örökbe fogadta” a falu építészeti hagyatékát, volt tanárunk, néhai dr. Román András nemzetközileg elismert műemlékvédelmi szakember, az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottságának elnöke, azidőtájt az V. kerület képviselőjének a javaslatára.

1997-től így kezdődött az Énlaka Értékvédő Program, amely elsősorban a népi építészeti örökség kutatására, konzerválására és helyreállítására irányul.

A Budapest V. Kerülettel kötött együttműködési szerződés meghatározza a program lebonyolításának jogi feltételeit, a megbízott szakembereket

1. kép: A falu felett a Firtos hegye (1064) örökdió, ahol középkori vár állott és II. József koráig szerzetesrend is működött

2. kép: A középkori templom és az iskola az „Édenkert” központjában

3. kép: A „festői rendetlenség” (Orbán Balázs) képét csak a vasbeton villanyoszlopok zavarják

4. kép: Kocs Vera háza az 1990-es évek elején – lakatlanul

5. kép: Az épületek nagy részét már a XIX. században helyben vetett cseréppel fedték

6. kép: Az ezredforduló éveiben az „énlaci cserepet” Nagybaconban vetik a Bartha család kétévszázados cserepvetőjében, teljesen hagyományos módszerrel, a támogatási program keretében

7-8. kép: A 78-as számú házat a támogató Budapest V. ker. Belváros-Lipótváros önkormányzata vásárolta meg, és a rehabilitációs program keretében került sor a helyreállítására

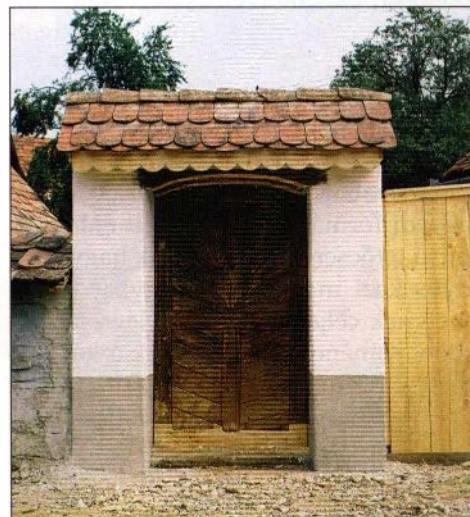
9. kép: Hegy utcai házak lakatlanul az 1990-es évek derekán

10. kép: A helyreállításokon többnyire helyi fiatalok dolgoznak hagyományos szerszámokkal

11. kép: Zsiga bá' portája ma akár mint a XIX. század végén

12. kép: Fülöp Zsiga bá' kapujának nyílászárnyait a széna alatt találtuk meg. A helyreállítás az öreg szemébe könnyeket csalt, felidézve a boldog legénykorát

és a támogatás felhasználásának kerekeit.

A támogatás egy része az épített örökség általános karbantartására irányul, a támogatásra jogosult porták tulajdonosai kapják a támogatási szerződés alapján, amennyiben eleget tesznek a lefektetett követelményeknek, és elvégzik a szükséges karbantartási munkálatokat.

A támogatás másik része az általános karbantartási támogatásra jogosult porták listáján szereplő épületek konkrét renoválási és helyreállítási munkálatok támogatását célozza, ahol szükséges az önrész biztosítása is.

A falu 108 portája közül a szakmai kritériumok alapján 83 porta jogosult támogatásra, amelyből évente általában 70 részesül pénzbeni és természetbeni juttatásban a szerződések betartásának függvényében.

A program prioritásai már kezdettől a fizikai romlás lefékezése, megállítása, a falukép fokozatos és folyamatos javítása, valamint a veszélyeztetett állapotú épületeknél a szükséges beavatkozás volt.

A természetbeni támogatás a követelményeknek megfelelő építőanyag legyártásából, helybe szállításából és kiosztásából áll. Évente 10.000 darab egyedi formájú, úgynevezett énlaki típusú tetőcserepet vettünk hagyományos kézi módszerrel Nagybaconban, melynek célja az épületek legsebezhetőbb elemének, a héjazatnak a karbantartása, meggátolandó az esővíz okozta károsodásokat, és rehabilitálni a faluképet.

Renoválási és helyreállítási támogatásra és munkálatra mostanig 57 esetben került sor. A falukép javításának (helyreállításának) szempontjából nagyon fontosnak tartottuk a kommunista időszakban összeharcsolt,

fémoszlopokból és bádogból készített különböző kivitelezésű kapuk, kerítések eltávolítását, és hagyományos, fából készült kapuk felállítását, rekonstrukcióját, esetenként helyreállítását.

A rehabilitációs munkálatok elvégzésére igyekeztünk olyan helyi fiatalokat bevonni és kiképezni, akik érzik a hely szellemét, „énlakiul” gondolkodnak, cselekszenek és dolgoznak, és fogékonnyak a műemlék-rehabilitációs alapelvek elsajátítására.

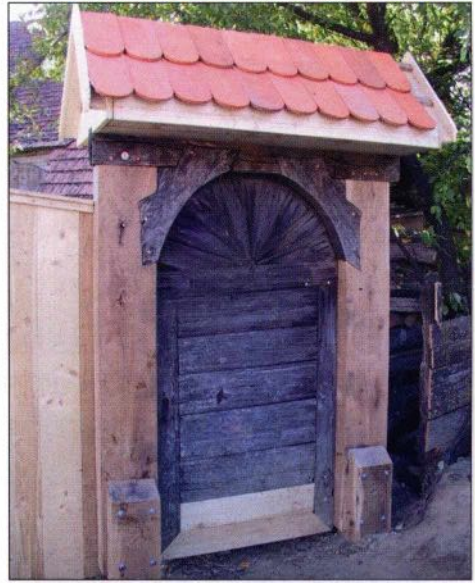
A támogatási keret kis hányada jut az értékvédő program irányítására, az épített örökség kutatására, a karbantartási és helyreállítási munkálatok követésére és ellenőrzésére. Ez a hányad az idevonatkozó dologi költségeket sem fedezi. Ezeknek a tevékenységeknek a további költségeit a csíkszeredai KONTUR tervezőcég vállalta fel, akárcsak az 1997 előtti időszak felméréseit, kutatásait, kiállításait.

A program egészséges folyamatának fontos feltételeként sikerült a falu lakóinak többségével a partneri kapcsolatot alakítanunk ki a kitűzött célok elérése érdekében, és többnyire sikerült megerősíteni azt a hitet, hogy a látszólag elmaradott, hátrányos helyzetből előnyt lehet kovácsolni, a múltjából még jövője is származhat a falunak. Az énlaki ingatlanok felértékelődtek, és már több eset van rá, hogy saját erőből is befektettek az épületek helyreállításába.

A község vezetőségének és a helyi vélemény-formálóknak a hozzáállása elvárásaink alatt maradt – talán a hitetlenségük vagy egyéb prioritásaik miatt –, de látva az eredményeket és a kulturális örökség által fellendült turizmust, talán nagyobb elkötelezettséggel és önzetlenebb módon fognak felzárkózni a rehabilitációs programhoz és az értékvédelemhez.

13. kép: Az unitárius egyház által a XIX. század derekán épített és végén bővített, teljesen fából készült iskola még megmenthető

14. kép: Török János kapuja a meglelt és még használható darabjaiból állt össze kiegészítéses anasztilózással

15. kép: Az épületben még működik egy osztatlan elemi iskolai osztály. Utcai termeiben néprajzi gyűjtemény kapott helyet a részleges renovalás után. Nagy kötött kapuját 1845-ben állították

16. kép: Az iskola és kertje a Kaloda és Hegy utcák elágazása felől

17. kép: Az Ádám u. 65 szám alatti ház végnapjaiban

18. kép: ... és renoválás után

19-20. kép: A Márton portán is látszik a karbantartási támogatás eredménye

21. kép: A gazdára találás és a támogatás megállíthatja a végpusztulást

22. kép: A helyreállítás eredménye nemcsak a tulajdonost gazdagítja, a soha újra nem termelhető örökséget is megmenti

Itt szeretnénk tisztázni és kihangsúlyozni, hogy ellentétben a bizonyos reklám-szórólapokon terjesztettekkel a falu nem a kulturális világörökség része, és nincs is annak várólistáján. Az elsődleges cél nem is ez, hanem hogy a falu megmaradjon az épített örökségével és a „genius locit” hordozó énlaki emberekkel együtt, felélesztve szellemi kultúrájának még hamu alatti parázs-ként létező maradványait.

Ha ez sikerül, akkor ennek a településnek és kulturális örökségének az egyedi mivolta mint a Kulturális Világörökségi Listára való felvétel alapvető kritériuma, biztosítja majd a befutó helyet.

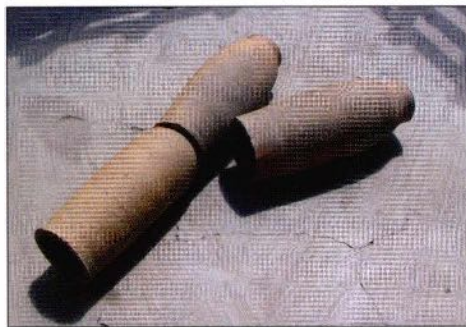
Ez az egyediség nemcsak a népi építészeti értékekkel rendelkező épületek-

ből adódik, hiszen Udvarhely-széken még számos faluban fellelhetőek ezek, művesebb kivitelben is. Énlaka egyedisége több összetevőnek az eredménye, és pedíg:

- a településképet döntően meghatározó népi építészeti emlékek nagy száma és egységes képet mutató együttese;
- a település fekvése földrajzi környezetében és sajátos mikroklímájával mint emberi habitatio-ra alkalmas ideális hely (nem véletlen, hogy már a rómaiak korában is polgári településként is létezett);
- az egyedi település-szerkezet, középkori állapotú belterület és utcahálózat, amelyek hajdani nemzetségi birtoktesteket határolnak;

23. kép: A porták és a falukép meghatározó épületei a házakon kívül a csűrőspajták

24. kép: Íme itt a bizonyíték, hogy a római korban a falu mai belterületén polgári település is létezett a castrum mellett. Ezeket a római kori kerámia vízvezeték elemeket a Hegy u. 78. számú ház udvarán csatornázási munkálat során találtuk 1998-ban

25. kép: A falu teljes területe régészeti kincsesbánya. Csaknem minden porta épületeiben található beépített római kori téglá, kő. Az itt látható római kori oltárkő a Miklós utcai Demeter porta lakóházának helyreállításakor került elő 2007-ben

26-27. kép: Az 1800-as évek sírkövei alig idomított természetes alakzatban gyakran verses feliratokat tartalmaznak

28. kép: A XX. század elején polgári ízlésű, mívés faragású, obeliszkyszerű sírkövek dominálnak

29. kép: Ugyanekkor mívés kivitelű de népies ízlésű sírkövek is megtalálhatók

30. kép: A templomtól északra a temető magaslatán álló több évszázados hársfa védett növényritkaság

31. kép: Az I. világháborús obeliszken a halott turulmadár ábrázolása a tragikus végkifejletet fejezi ki

- a római kori település mint régészeti színhely és annak maradványai;
- a középkori templom, a rovásírásos kazettás mennyezetrel, a hozzátartozó temetővel, sírkövekkel;
- a településképet „édenkertté” varázsoló fák, kerti virágok – a matuzsálemi kort megérett zádokfa;
- a falu közvetlen környékének történeti emlékei (Firtos vára);
- a falu gazdag szellemi kultúrája.

Ezen értékek összességének kutatása, tudományos feltárása és bemutatása multidiszciplináris feladat, és elengedhetetlen feltétel a kulturális világörökségi listára való felvételhez. A most rendezett konferencia, melynek ágyát – ha nem veszik szerénytelenségnek – az értékvédő program eredményei vetették meg, újabb lépés ebben az irányban, melyet csak üdvözölhetünk, abban a reményben, hogy az itt bemutatott anyagok szerzői sem lankadnak munkájukban, és majd részt vesznek a falu teljes körű kulturális örökségét bemutató dokumentáció összeállításában is.

Külön öröm számunkra, hogy régészeti kutatásokra is lehetőség kínálkozik, amely az épített örökség kutatásának egyik alappillére.

Néhány gondolat erejéig szólunk kell az épített örökség védelméről is, amely nélkül kompromittálódhat nemcsak a falu kulturális öröksége, hanem

az eddigi értékvédelemben fektetett szellemi és anyagi energia és nem utolsósorban a segítséget nyújtó támogatók nemes igyekezete is.

A falu lakóival kiépített partneri kapcsolaton kívül szükség van az intézményesített védelemre is. Ebben az irányban elkészítettük a falu urbanisztikai szabályzatát, amely ma már a község jóváhagyott általános rendezési tervének a része, és mint ilyen törvényerejű. Alkalmazása a helyi és a megyei önkormányzat és az állami szakhatóságok feladata. Ugyancsak a helyi és megyei hatóságoktól várjuk el, hogy infrastrukturális kérdésekben támogassák a falut, tegyenek lépéseket a szennyvízhálózat kiépítéséért és a faluképet zavaró betonoszlopos villanyhálózat kicseréléséért földi vezetékre. Ezeknek a munkálatoknak a finanszírozására pályázati lehetőségek is vannak, a kezdeményezést szerintünk a falu elöljáróinak kell megtenniük.

Végezetül engedjék meg, hogy ez alkalommal is megköszönjük a támogatóinknak a kitartást és a felelősségteljes örökbefogadó szerepet, a Csíki Múemlékvédő Egyesületnek a gyámkodását, és az énlakiak többségének a partneri együttműködést.

A fentieket illusztrálendő megtekintésre ajánljuk a mellékelt fényképanyagot, amely szemlélteti az eredeti állapotokat, a beavatkozásokat, az elért eredményeket és a kudarcokat is.

XVI. kép: A Hegykertben lévő régi temető a több száz éves zádogfával (Visy Zs. felvétele)

Dr. Szabó Antal – Dr. Szabó Zsuzsanna Katalin

A FALUSI TURIZMUS FEJLESZTÉSÉNEK FELADATAI

Mottó:

- *Akinek legendája van, azt az Isteni Gondviselés kiemeli a feledés homályából...*
- *Krizs János feljegyezte a nép ajkán a mai napig élő mondát a falu nevének eredetéről. Egy apa elindul fiaival, hogy szétossza birtokát gyermekei közt. Legnagyobb fiához fordulva egy területre mutat, így szólván: „E tied” (innen ered Etéd); a másodikhoz: „Ez egy kis mód” (Küsmőd), a harmadikhoz: „Szólok ma” (Szolokma). A legkisebbik fia így szolt apjához: „Apám, adj ha akarsz” (Atyha). Amikor megkérdezték, hogy mi lesz a Firtos alá eső területtel, az apa így szolt: „ott én lakom”. Ebből származna az Énlaka elnevezés.*

Gál Domonkos Énlaka a következőképpen mutatja be: „Énlaka az Erdélyi-medence keleti peremén, a Székelyföld középső részén, a Firtos tető (1062 m) nyugati lábánál, a Kis- és a Nagyküküllő vízkörének választóján. a Gagy vize völgyfőjében fekszik 644 m átlagos tengerszint feletti magasságban. A falu román neve: Ínlăceni. A tőle 5 km-re fekvő Etéd községhez tartozik. (A község öt települése közül a legkisebb.) A legközelebbi város és vasútállomás Székelykeresztur (23 km). Székelykeresztúrról a Gagy-mentén közelíthető meg a Peszente tetőig (magassága 585 m), majd onnan a községi (kövezett) úton keletre (jobbra) érhető

el. Megközelíthető még a Farkaslakát Koronddal összekötő műút felől is Székelypálfalva, Firtosvárja érintésével. Székelyudvarhely távolsága 28 km. A legközelebbi falu Firtosmartonos (3 km). A belterület legmagasabb pontja a főút közeli Vészdomb-teteje (669 m), legalacsonyabb pontja pedig a Rétkapu közeli (621 m) magasságú pont, illetve az egykori malom melletti 620 méteres magaslat.”¹

Gagy József a falu építészeti jellegét méltatva kiemeli, hogy a ceausescu-i korban halálra ítélt falu érdemesíthető a Világörökségi Listára, mivel „a több mint 800 esztendőes település és településszerkezet; népi építészeti szempontból 46 jelentős értékű, valamint 20 módosított, de könnyen helyreállítható porta; unitárius templom, amely a későgótika jegyeit őrzi; paleográfiai értékek: a volt római castellum emlékei; epigráfiai értékek: a templom mennyezetének egyik kazettáján 1668-ból származó magyar rovásírás; temetőművészeti értékek; a falu gazdag szellemi, néprajzi hagyományai; gazdaságtörténeti értékek; táj- és humánökológiai értékek... Konklúzió: Ezen értékek összessége révén a falut történeti, művészeti és tudományos szempontból a Székelyföld, illetve a Kárpát-medence egyedi értékű történeti településének tartjuk, és mind ilyen, az egyetemes

¹ GÁL, (2008).

kultúra kimagasló tanújának tekintjük”.²

Jelen tanulmány szerzőinek férfitagja 2006 nyarán Nagy László marosvásárhelyi unitárius esperes úrral látogatott el Énlakára Marosvásárhelyről érintve a Petőfi-emlékeket. Énlakán Dancs Lajos unitárius lelkész kíséretében együtt tettek sétát a faluban, mindenekelőtt Énlaka figyelemreméltó templomában és az azt körülölelő romantikus temetőben, majd a falu különleges székelykapuit megtekintve megízlelve a lelkész úr nagyszerű pálinkáját, folytatták útjukat Kőröspatakra a Szalma-kalap Múzeumba.

E nagy múltú és csodálatos természeti környezetben fekvő falucska megtekintése után a szerzőknek önkéntelenül is eszükbe jutott *Toró Tibor* székely fizikus Tamás Árontól kölcsönzött gondolata, hogy „Énlaka felett, a Firtos lova hátán, lehajtott fejjel elaludt a Gondviselés”. Énlaka csendesen alszik, bár egyesek szerint megkezdődött az agonizálás is. A lakosság létszáma évről évre csökken és a falu gazdasági ereje is stagnál. Hiányzik a fiatalos lendület és kezdeményezés. Mi nem akarjuk ezt elhinni, hogy Énlaka Csipkerózsika álmába fordul, amikor az Európai Unió is nagyobb lehetőséget nyújt. De valóban úgy tűnik, hogy a külvilág nagyobb figyelmet fordított e zárt közösség és lehetőségekkel teli vidék iránt, mint maguk az énlakiak. Gondolunk a skóciai testvérváros látogatására és a Budapest V. Kerületi Belváros Lipótvárosi Önkormányzat 1996-os adományára, de sorolhatnám a magyar művészvilág kiemelt érdeklődését és portavásárlásait is.

A falunak belülről nincs egységes

identitástudata, annak ellenére, hogy mind vallási, mind etnikai jellegükből kialakíthatóak lennének. *Kiss Márta* négy éves kutatómunkája során 2005-ben írt dolgozata jól foglalja össze a gondokat, azt „kötelező olvasmányként” előírnánk az énlaki polgároknak.³

Énlaka felemelkedésének és kibontakozásának egyik lehetősége a falusi turizmus fejlesztése. Jelen dolgozatunkban ehhez kívánunk szempontokat adni.

A falusi turizmus a következőképpen definiálhatjuk: „A helyi és regionális vonzerőkkel rendelkező, *gondozott falusi, vidéki környezetben* a belföldi és külföldi vendégek *szabadidő-eltöltési* szükségleteinek *széleskörű*, kereskedelmi alapokon való kielégítése, az ezt szervező *helyi intézmények és szolgáltatók együttműködése*.”⁴

A falusi turizmus lényege tehát gyakorlatilag nem más, mint a *szabadidőnek a megismerés szándékától motivált, rekreációs vagy rehabilitációs célú eltöltése vidéken, nem urbanizált környezetben*, beleértve a falusi és tanyasi környezetet is.

Századunk változásai jelentős kihatással vannak a turizmusra. Egyre növekvő szabadidő részarány mellett könnyebbé vált az utazás és a társadalom szegényebb része is keresi a kultúrált pihenés és kikapcsolódás lehetőségét. Az emberek zajos mindennapjaink kompenzálására egyre kevesebb számban vesznek részt a tömegturizmusban, ezzel szemben fokozódik az érintetlen természet, kultúrtörténeti emlékek, népi hagyományok, gasztronómiai és népművészeti értékek iránti érdeklődés.

A környezetszennyeződés és a glo-

³ KISS, (2008).

⁴ Lásd: FATOSZ, (2008).

² GAGYI, (2008).

bális felmelegedés következtében fokozódó napfényhatások kiküszöbölésére az emberek egyre inkább a falvak felé fordítják figyelmüket. Növekszik a társadalom környezetvédelmi tudatos elkötelezettsége. Megnőtt az igény az egészséges táplálkozás iránt is.

Az európai országok közül az első sorban Ausztriában, Franciaországban és Svájcban már évtizedekkel korábban kialakult és virágzó falusi üdülési forma tekinthető kiinduló modellnek. Ennek célja minden országban ugyanaz: fenntartani az évszázados hagyományokra visszanyúló életformát, a mezőgazdasági kistermelést, megőrizni a vidéki táj szépségét, s mindezek eredményeképpen helyben tartani a lakosságot, megélhetési és munkalehetőség teremteni számára. Mindezt erősítette az az egyre erősödő turisztikai keresleti trend, amely a csendet, az érintetlen természeti környezetet, a hagyományok megismerését – és némiképpen a globalizáció-ellenességet – helyezi középpontba. Jellemző példa, hogy a cseppet sem könnyű 800 km-es Szent Jakab úton résztvevők aránya évről évre növekszik és jelenleg évi 200 ezer nagyságrendben tart, ami már veszélyezteti a hagyományos értékrenden alapuló vallási zarándoklat célját és áhítatát.

Fogyasztói oldalról közelítve a vendég a következőket kívánja:

- Egészséges, szép és tiszta, jól felismerhető környezetet és tájat.
- Minőségi szállást (elsősorban szálláshelyet, higiénikus tisztálkodási lehetőséget – a falusi turizmus nem azonos a pottyantós hagyományos budikkal! –, egyszerű, de tiszta helyiséget melegítési lehetőséggel).
- Vendégszerető fogadtatást a tulajdonos és a helyi lakosok részéről.

- Minőségi kisbolt és vendéglői szolgáltatást (pl. helyi ételkülönlegességekkel).
- Hírközlési lehetőséget (minimum telefonszolgáltatást, de növekszik az igény az Internet felé is).
- Árpolt faluképet és nyugalmat.
- Kiegyensúlyozott és a szolgáltatással arányos kedvező árat.
- Szabadidős és sportolási lehetőségeket.

A falusi turizmus céljait az alábbiakban foglalhatjuk össze:

- A meglévő épületvagyon, a természeti értékek és erőforrások hasznosítása;
- A természet és az épített környezet védelme, hagyományőrző fejlesztése;
- A népi kultúra ápolása, megőrzése;
- A helyi foglalkoztatási lehetőségek bővítése, megélhetés vagy kiegészítő jövedelemforrás biztosítása, az elvándorlás megakadályozása;
- Az agrártermelés kiegészítése, alternatívája, a helyi termelésű, előállítású termékek számára értékesítési lehetőség biztosítása helyben, azaz összességében véve az ún. paraszti gazdálkodás gazdaságosságának növelése;
- A falu integrált fejlesztése, beleértve a falu arculatának megteremtését ill. javítását, az egyes városiak gondolkodását behatórolo negatív előítéletek leküzdését és a falu hajdani rangjának visszaszerzését.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy nincs univerzális falusi turizmus. *Profil* kell választani és ehhez igazodva ki kell alakítani valamilyen arculatot, idegen szóval élve image-t. *A profil megválasztása az adottságoktól és a po-*

tenciális kereslettől függ. Ezen a ponton találkozh(at)nak az egyéni megélhetési törekvések a falvak terület- és településfejlesztési elképzeléseivel, így jó esetben a mérnöki-műszaki elgondolások ötvöződnek a vállalkozási igényekkel.

Énlakának megvannak a speciális profil kialakításához szükséges lehetőségei, úgymint a

- Helyi népi építészet hagyományai, sajtószerű falukép székelvényekkel
- Jó táji adottságok (Firtos, erdők, rétek, folyó- vagy más vízpartok közelsége)
- Környéken bemutatható népi mesterség, (szalmakalap-készítés, kerámia, kézműipar)
- Történelmi emlékhelyek (Petőfi kultikus helyek) vagy nevezetes városok Marosvásárhely, Segesvár, stb.) közelsége
- Lehetőség lovasturizmusra, ökotúrákra
- Vallási turizmus
- Római kori kultikus játékok, különösen a környékbeli egykori katonai tábor feltárásával.

Annak érdekében, hogy a falusi turizmus jól fejlődjön, az általános szabályozórendszert működtető kormányzaton és régiós szervezeteken kívül összehangolt és harmonikus együttműködést kell kialakítani az alábbi négy szereplővel:

- az önkormányzattal,
- a vállalkozókkal,
- magával a lakossággal, és
- a létrehozandó turisztikai egyesülettel.

Sokan kérdezik, hogy miért van szükség egy turisztikai szervezetre? Ennek célja és feladatai a programkínálat összeállítása és piacra juttatása, egy

egységes minősítő rendszer kidolgozása és a falusi turizmusban résztvevő gazdálkodók érdekképviselése.

Énlaka turizmusának fejlesztésénél figyelembe kell venni és ki kell alakítani a következőket:

- Ki kell jelölni a kiránduló útvonalakat, öko-ösvényeket / tanpályákat, és ezek mentén grillező, szalonnasütő, piknikező helyeket ülőalkalmatosságokkal.
- A kijelölt útvonalokról térképet kell készíteni.
- Figyelembe kell venni a tömegközlekedés sajátos megoldásait, mint a lovaskocsit, *mountain bike* / kerékpározás lehetőségét.
- Vállalkozói jelleggel ki lehet alakítani *Geocaching* = természetjárás kincskereső programokat.
- Bogyós növényeket célszerű telepíteni és egybekötni szedd magad mozgalommal.
- A bogyós növényekből helyi specialitásokat figyelembeveendően lehet minilepárlót és dzsemkészítő konyhát / kisüzemet létesíteni.
- Figyelmet kell fordítani az idegen nyelv-tudás erősítésére (román, magyar, német nemzetiségi települések figyelembevételével).
- E-turizmus kialakítását soron kívül el kell kezdeni és ennek kiépítését folyamatosan fejleszteni kell.

A helyi turizmus beindításánál szeretnénk szíves figyelmüket a marketing jelentőségére is felhívni. A falusi turizmusban egy olyan „termék” értsd szolgáltatás jön létre, amit nem lehet objektíven értékelni.

Ami feltétlenül szükséges, az egy jól kialakított imázs megfogalmazása, kiépítése és ennek megfelelő kampány beindítása. Ehhez időre megtervezett programok kellene. Az imázs kialakí-

tásánál rendkívül fontos a vendégszeretet fontossága.

Másodszor ki kell alakítani egy definiálható kistérségi arculatot, ahol több településsel célszerű összedolgozni. Kistérségi arculattal egyrészt jobbak a források megpályázásának esélyei, másrészt nagyobb érdeklődésre lehet számítani a túlkínálat és erős verseny miatt.

Prioritások kialakításánál Énlakát illetően megfontolandóak az alábbiak:

1. *prioritás*: a kulturális turisztikai attrakciók elérhetőségének és megközelíthetőségének javítása (információ, infrastruktúra, akadálymentesítés).

2. *prioritás*: örökségi vonzerőkön alapuló turisztikai infrastruktúra fejlesztése (pl. természeti és épített örökség kulturális turisztikai hasznosítása). Például:

- római castellumok a Sóvárada – Énlaka – Székelyudvarhely – Homoródszentpál vonalon;
- avarkori firtosi aranylelet;
- unitárius műemléktemplom.

3. *prioritás*: Kulturális turisztikai termékek és szolgáltatások kifejlesztése (pl. fesztiválok, múzeumok, kulturális utak, stb.)

- A *kulturális tematikus utak* kialakításának célja, hogy az önálló vonzerővel nem rendelkező kulturális értékek tematikus összefűzésével, valamint az út bejárásához szükséges szolgáltatások bekapcsolásával egyedi vonzerővel bíró komplex turisztikai termék jöjjön létre, ezáltal bevonva a kisebb, esetleg hátrányosabb helyzetű településeket is a turizmus vérkeringésébe.
- *Toró Tibor fizikussal* fizikatörténeti tárház kialakítása,

- *Illés Lajos hagyatéka* – kezdő erdélyi zenekarok műhelymunkája
- *Benedek Elek* székely mesemondóverseny,
- *Alkotói tábor* a Budapesti V. kerületi Önkormányzattal

4. *prioritás*: esztétikus, vonzó környezet kialakítása a kulturális turizmus helyszínein.

A falusi turizmus fejlesztésének lehetőségei EU-s pályázati forrásokból.

Jelentős fejlesztési forrásokhoz, vagyis 19.6 milliárd euróhoz juthat hozzá EU-tagsága révén Románia hét év alatt. Románia napi 9 millió eurót költhet fejlesztési projektekre: mindenre, ami egy térség eszközeinek vagy az ott lakó emberek fejlesztését szolgálják. De csak akkor teheti, ha az országban tevékenykedő helyi közigazgatási szervek, civil szervezetek és vállalkozások olyan projekteket generálnak, amelyek megfelelnek az EU kritériumainak

A régió fejlesztésének legfőbb forrását a *Strukturális Alapok* jelentik.

CÉL: Az Európai Unió tagállamai közötti regionális különbségek csökkentése, a gazdasági és társadalmi kohézió elősegítése.

Az Alapok hozzájárulást nyújtanak fejlesztési programok végrehajtásához annak érdekében, hogy egyének és csoportok számára lehetővé váljon a társadalmi és gazdasági szerepeik aktív ellátásához szükséges képességek kifejlesztése, továbbá az elmaradott régiók külön támogatásban részesüljenek, hogy életszínvonaluk az EU fejlettebb régióinak szintjéhez közeledjen. További információt lásd a www.fonduristrutturale.ro címen lehet kapni.

Románia 2007–2013 közötti Nemzeti Fejlesztési Terv prioritásai az alábbiak:

- A gazdasági versenyképesség növelése és a tudásalapú gazdaság fejlesztése;
- A közlekedési infrastruktúra modernizálása;
- Környezeti állapot megőrzése és javítása,
- Humán erőforrások fejlesztése;
- A vidéki gazdaság fejlesztése és a szektor termelékenységének növelése;
- A régiók harmonikus fejlesztése.

A szóban forgó feladatok pénzügyi fedezete ezekből az alapokból biztosítható.

Házi feladat Énlaka közösségének:

- A Pro Énlaka Alapítvány a kör-

nyékbeli helyiségek alapítványival hozzon létre konzorciumot, és készítsen szándéknyilatkozatot közös regionális fejlesztési pályázat benyújtására.

- A konzorcium kérje fel a Petru Maior és Babeş-Bolyai Egyetemeket regionális fejlesztési projekt kidolgozására.
- A konzorcium a Megyei Vállalkozói Központtal és az előbbi egyetemekkel mérje fel a pályázat kiírásának és benyújtásának lehetőségeit.
- A konzorcium kérje fel testvérvárosait műszaki segítségnyújtásra a pályázatok elkészítéséhez és azok kivitelezésében.

Felmerülő kérdések esetén a szerzők, szívesen állnak az érdeklődők rendelkezésére.⁵

Irodalomjegyzék:

FATOSZ

(2008.) *A falusi turizmus meghatározása.* In: <http://www.fatosz.hu/11-794.html>

GAGYI J.

(2008.) *Egy kiállítás ürügyén.* In: <http://www.dntcj.ro/muvelodes/98ja29.htm>

GÁL D.

(2008.) *A falu bemutatása.* In: <http://www.tetra.ro/ta/c76/domokos/leiras.htm>;
<http://www.tetra.ro/ta/c76/domokos/index.htm>

KISS M.

(2008.) *„Itt én lakom” – Külső reprezentáció és belső viszonyok egy székelylelő földi életében.*
In: http://www.cchr.ro/jud/kiss_m/hun/3/31/31itt_en_lakom.html

⁵ A szerzők köszönetüket fejezik ki Nagy Gizella asszonynak, aki az előadást a szerzők más irányú elfoglaltsága miatt helyettük megtartotta. A szerzők az alábbi címen érhetők el: antal.szabo@gmail.com; szabo.zs.katalin@gmail.com

XVII. kép: 19. századi sírkő a temetőkerben
(Visy Zs. felvétele)

TARTALOM

ELŐSZÓ	4
Dr. SZABÓ Árpád: Mienk a föld, de csak szeretettel tudjuk megtartani	7
SZÓCS Lajos: Fejezetek Énlaka történetéből	12
DANCS Lajos: Az énlaki egyházközség	21
BALASSA M. Iván: Az énlaki cifra deszkafőlep	39
VISY Zsolt: A templom mennyezeti feliratai	50
VOFKORI László: Adalékok Énlaka népesség- és településföldrajzához	55
FILEP Antal: Adalékok Énlaka Településnéprajzához	61
id. SZÁVAI Márton: Énlaka rendtartó székely közössége	109
SZÁVAI Márton: A néprajzi kutatás lehetőségei	117
GAGYI József: Énlaka hiedelmeiről	128
id. SZÁVAI Márton: Művelődési élet 120 éve Énlakán	146
VISY Zsolt: Dacia limese mint lehetséges világörökségi helyszín	159
ALBERT HOMONNAI Márton: Énlaka épített örökségének kutatásáról, helyreállításáról és védelméről	175
Dr. SZABÓ Antal – Dr. SZABÓ Zsuzsanna Katalin: A falusi turizmus fejlesztésének feladatai	185

